

valóság

A TARTALOMBÓL

Pokol Béla: Platformtársadalom, adatosodás és a metrikusság dilemmái

Győri Szabó Róbert: Katalónia a Franco-diktatúra második, puhuló időszakában (1959–1975)

Veres Szabolcs: Hogyan kezdődött a Kárpátok ukrán mítosza?

Erős Vilmos: Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán

Biernaczky Szilárd: Egy prózaíró megmerül a hagyományok tengerében (avagy Kodolányi János regényírói művészetének világfolklor forrásai)

Poór József – Juhász Tímea – Radka Lankašová – Szabó Katalin – Budavári Takács Ildikó – Seben Zoltán – Korényi Róbert – Szilágyi András – Péter Szitás: A mediációval történő szervezeti konfliktuskezelés Közép-Európában (egy empirikus kutatás tükrében)

Farkas Attila: A tánc filozófiája

Kiss Eszter Veronika: A néptánc és a kortárs táncművészet találkozási pontja a Kőműves Kelemen rockballadában

Gombos László: A balett szerepe Hubay Jenő színpadi műveiben

Kiss Károly: Huszonöt tudós a mesterséges intelligenciáról

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
1

11

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2021. november LXIV. évfolyam 11. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950
Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Emberi Erőforrások Minisztériuma,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő,
Magyar Művészeti Akadémia,
Innovációs és Technológiai Minisztérium

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szerkesztőbizottság

Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Tőkéczkai László (1994–2018)

Szerkesztők

Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető

Kiss-Nemeskéri Zsuzsanna

Platformtársadalom, adatosodás és a metrikusság dilemmái

(*Kibertéri társadalom mint platform társadalom*) Korábbi anyagomban a kibertéri társadalomról a „kibertéri” jelzővel a fizikai tér fölé emelkedő társadalmiságot akartam hangsúlyozni, mert ez a jellemző mutatja leginkább a társadalmi változások eddigi sok ezer éves történetében e változás páratlan mélységét, hisz eddig mindig csak a fizikai térben maradó társadalmiság módosult.* Ez a filozófiai-ontológiai szempontú megfogalmazás azonban e változás konkrétabb aspektusait kitolja a szemszögből, és így az épp erre koncentráló szociológiaelméleti elemzések jól felhasználhatók a kibertéri társadalmiság részleteinek megértésében. Három holland szerző 2018-ban „platform társadalom” („platform society”) címmel készített erről egy elemzést, és ebben az online kommunikációs platformokat állítják a középpontba, és valóban, a kibertérbe áttolódás közelebről az internet bázisán futó platformokon végbemenő tevékenységet jelenti. A holland szerzők konkrétabb szociológiai szemszöge jól a szem elé állítja az új társadalmiság eltérését a fizikai tér eddigi társadalmiságához képest.

A platform társadalom három fő mechanizmusban jelent eltérést, és ezek közül az első a „adatosodás” (*dataization*). Eddig az ember számára saját tevékenységének részletei csak az épp adott célra irányultságának keretei között voltak általa többé-kevésbé reflektáltak, tudatosan irányítottak, de a cselekvés után e részletek is jórészt elszálltak a tudatából. Am az online platformokon keresztüli cselekvések a kényszerű digitális rögzítés révén ott maradnak, és mind a tudatos tevékenységi részletek, mind azok, melyek nem is voltak tudottak a cselekvőnél, ám külső elemzések utólag fontos információkat tárnak fel ezekből motivációiról, érzelmi állapotairól, politikai véleményeiről, világnézeti nézeteiről, műveltségéről stb. A platformokon pedig a tevékenységeikkel egymással érintkezők, vagy csak párhuzamosan tevékenykedők százezreit és millióit együtt elemelve össztársadalmi folyamatokról bukkannak fel adatok, változási trendek, melyeket ezen összegződések nélkül eleve nem is lehetett volna észlelni.

Az adatosodás tehát a kibertéri vagy platform társadalmak adatokban feltárulkozását jelenti, és ezt a feltárulkozást, a milliárdnyi és billiónyi adat állandó feldolgozását és a folyamatok ezekből kiemelését egyre okosabb algoritmusok végzik a másodperc törtrésze alatt. A fizikai térből kiemelkedő társadalmak így az adatosodással az új terükben, a kibertérben az értelmi-tudatos mechanizmusok minden részletre való reflektálásával az egyéni, csoport- és össztársadalmi önreflexiót ezerszeresére növelik, és az addigi tompa, pislákoló értelemmel működésük helyett a kibomlott társadalmiság példányaivá válnak. (Csak zárójelben megjegyezve, kicsiben ezt a különbséget lehetett látni a felvilágosodás korától, amikor az írástudó elit jó néhány tagja állandó naplóírással az értelmi reflexió melletti életet kezdte élni a jórészt pusztá biológiai életre korlátozott paraszti és munkásélet helyett.) Ha a valóság egymásra épülő létrétegeiben a legfelső, az értelmi létréteg jelentette mindenkor a társadalmiság sajátlagos „anyagát”, akkor most az adatosodással és az ezzel létrejövő milliárdnyi állandó értelmi reflektálással a társadalmi tevékenységek eddig ismeretlen részleteire kiterjedéssel a társadalmi evolúció egyik legnagyobb ugrása

* Lásd Pokol Béla: Kibertéri gondolatok. Valóság, 2021/3. sz. 1–11. p.

zajlik a szemünk előtt. A kibertéri platform-társadalommá válás így szinte alig összehasonlítható az eddigi társadalmi evolúciós változásokkal, talán az írásbeliség létrejöttéhez mérhető csak a hordereje.

Persze azt már itt jelezni kell, hogy e kibomlott, milliárdnyi és trilliószoros társadalmi reflexió válhat egy totális állam ezer szempontú állandó megfigyelő gépezetévé éppúgy, mint a profit által hajtott globális tech gigantok minden embert megfigyelésévé. Vagy ezzel szemben az ettől részben megóvó társadalmiság részévé is, ahol az egyes ember sok mindent maga dönthet el arról, hogy mit enged magáról adatként tárolni és megőrizni. E verziók közül a mesterséges intelligenciára támaszkodó kínai állami kontroll az elsőre már létezik, a másodikra sajnálatos módon a mi nyugati világunk is a megvalósultságot mutatja a *Snowden* által nyilvánosságra hozott helyzetkép szerint, és a harmadik, az ideális még csak egy álom csupán, de bizakodjunk a realitásában.

A platform társadalom másik átfogó jellemzője, hogy az adatosodott tevékenységek – legalábbis a nyugati civilizációs kör társadalmaiban és az ellenőrzésük alá vont harmadik világbeli országokban – áruvá válnak, és egyes globális platformok egyrészt összekapcsolódnak (részben felvásárolják egymást!), hogy az adattömegük még értékesebb legyen, másrészt árulják a platformokon a felhasználók millióitól és milliárdjaitól megszerzett adatokat az ennek feldolgozására szabott algoritmusokkal együtt. Mivel egyre inkább minden a platformokon zajlik – hírmédia, oktatás, tudományos kutatás, művészeti tevékenység, kereskedelem stb. –, és pusztán a termelési folyamatok fizikai befejező része marad a robotok mellett a lecsökkent számú emberi tevékenységre, így marxi elméletek a PLATFORM KAPITALIZMUS elnevezést is megfogalmazták már az elmúlt években erre. Pedig a kibertéri platformokra áttolódás csak az elmúlt évben gyorsult fel igazán a világlárvány okozta kényszerű bezárkózás következtében.

Végül a holland szerzők által említett harmadik változási tendencia a platform társadalmakban a tevékenységek és termékek eddigi professzionális, zárt csoportokon belüli értékelésének háttérbe szorulása, és helyükre a tevékenységeket mint szolgáltatásokat igénybe vevők tömegeinek közvetlen értékelési mechanizmusai lépnek. A reputációt, presztízst, márkahierarchiát egyre inkább nem az adja más a jövőben, hogy egy zárt klikk miként minősíti egymást és a termékeket a szakértő korporációkon belül. (Lásd a tudományban akadémikusok egymást kooptálását a vazallusi kapcsolatokon keresztül, vagy a domináns színészklikkek utánpótlás-nevelésbe beengedési gyakorlatát itthon a „mi kutyánk kölyke” elv szigorú betartása alapján, és egyáltalán a „szakmaiság” szemérmetlen torzításait egy sor szektorban.)

Mindenesetre nehéz még átlátni a jelzett változások részleteit, hisz még ezek a filozófiai-ontológiai mélységű kérdéseknél részletesebb elemzések is korszakos változásokat jelentenek. De e változásoknak amúgy is még csak a kezdetén állunk, hisz az 5G, majd a 6G által hajtott mesterséges intelligencia a mainak a milliószorosára emeli ezekhez a technológiai alapokat, ez pedig még csak a következő tíz-tizenöt év fejleménye lesz.

(*A metrikus társadalom dilemmái*) Az 1980-as években a hosszabb tanulmányútjaim a német egyetemek bölcsészrészlegein egy meglepetéssel szolgáltak a versengés elítélését illetően. Az egyetemi kollégák és bölcsészdiákok között nem illet gólrá játszani a focit. Ugyanis jóindulatú mosolyok mellett elmagyarázták, hogy az olyan csúnya versengő szellemet hoz be a harmónia helyett, és egy igazi elitbölcsésznek ott már ezt nem kellett elmagyarázni, a vérében volt a versengésellenesség. A *Leistungsgesellschaft* (teljesítményorientált társadalom) mint a kapitalista torzulás ékes bizonyítéka volt védhetetlen

a legtöbbjük előtt. Igaz, a bölcsész- és társadalomtudományi szakokon a szigorú osztályzás is idegen volt ott épp emiatt, és egy hamburgi politológusprofesszor-ismerősöm – máskülönbén nagyon rendes ember – kissé elítélően jegyezte meg egyszer, hogy az egyetemük jogi karán még buktatnak is a jogászprofesszorok. Nem értettem ezzel egyet, és számomra torznak tűnt ez a tolerancia, mint ahogy azzal sem értettem egyet, hogy az itthoni egyetemeken is elkezdtek tiltani a '90-es évek végétől, hogy az évfolyamok és egyetemi csoportok osztályzatait kitegyük tájékoztatóként a tanszéki faliújságokra. A gyengébb eredményt elérők számára ugyanis ez kínos a többiek előtt, és ezért ez egy érzékeny adatnak és magánéleti kérdésnek megfogalmazva tiltásra került. Pedig az osztályzat nemcsak a tanulónak és a tanárnak mutatja meg, hogy milyen szinten áll a tanulásban, hanem a kollektíva egésze előtti presztízs sarkallja a jobb eredményre. Ennek egyetlen módja, ha a kollektíva tudja, hogy ki hol áll a teljesítményben, és ez alól csak a tényleg kisiskolás korban kell kivételt tenni, és megóvni a gyerekeket a társaik negatív értékelésétől. Számomra legalábbis az egész egyetemi teljesítményemre hatással volt, hogy a jogi karok első évi rettegett tárgyánál, a római jognál a kezdő negyedévi évfolyam szintű zárhelyi dolgozat első tíz értékeltje között a 250 főből Brósz professzor engem is név szerint felállított, mint egyik legjobbat. Ekkor tudtam meg magam számára is az értékemet a többiek között a legnehezebb tárgy felmérése kapcsán, és e nélkül az érzékeny adat nélkül maradhattam volna bizonytalanságban öt éven át. (Csak zárójelben megjegyezve, mint volt rockzenésznek, épp csak átlépve onnan az egyetemi világba, ez a bizonyosság nekem akkor a leginkább kellett.)

De az objektív összehasonlításból eredő átfogó értékelések ösztökélő hatásából kétször is profitáltam, és amikor 2008-ban központi utasításra az egyetemek kötelezték az oktatóikat, hogy a szokásos éves publikációs lista mellett – melyből igazán csak a nagy „grafománok” tűntek ki – a citációs listájukat is prezentálják, nagy volt a felzúdulás, és köztük én is morogtam. Az egyik egyetemem, az ELTE ezt még elszabotálta jó néhány évig, de az engedelmesebb vidékiek, köztük a Szegedi Tudományegyetem, ahol 1991-től szintén tanítottam, könyörtelenül bevasalták rajtunk ezt a kötelezettséget. Szerencsére ekkor már az internet révén a világ szemleli természetének nagy része könnyebben elérhető volt – nemcsak a keresőmotorok, hanem a könyvtári adatbázisok révén, és a nagy morgások után a nevemet beütve belekezdtem az engem idézők összegyűjtésébe. Nyolc-tíz tanulmányt és két kötetet megjelentettem már akkorra a magyaron kívül németül és angolul is, de az ezekre eső idézeteket soha nem próbáltam megkeresni, nem is tudtam a módját. Ekkor azonban meglepődve láttam, hogy egy-két német és angol nyelvű tanulmányomat a világ több nagy folyóiratában megidéztek, például az egyikre egy német szociológiai folyóiratban már 1990-ben megjelentetve több mint 60 idézetet kaptam. A magyar nyelvűekre természetesen csak itthon volt esély, ám a kis nyelvterület szűkös szakmai közösségei itt túl nagy számokat nem tudnak adni. Mindenesetre ez az új tudás aztán arra ösztönzött azóta, hogy az ütősebbnek gondolt tanulmányomat rögtön nekiálljak lefordítani, és valahol megjelentetni angol, német és esetleg spanyol nyelven is. Persze az idézetek megismerésén túl még fontosabb, hogy az ember így meg tudja ismerni írásainak hatását – továbbvitelét és kritikáit – az országhatárokon túl a világ tágabb kutató közösségeiben is. Az ember ül tudós magányában, olvas, dolgozik, tanulmányokat ír, publikál, és a néhány fős egyetemi környezetéből visszajelzőként lehetnek elképzelései, hogy mennyit is ér tudós munkája. Am itt egy sor elfogultság (ugye, kritizáld meg a tanszékvezetődet...) és politikai ellenségeskedés még ezt a kis egyetemi környezeti értékelést is bizonytalanná teszi. Ezzel szemben, ha a világ tágabb kutató-közössége személytelenül megidézve, értékelve/kritizálva mutat rá egyes meglátásod

erényeire és hátrányaira, akkor a tudós elmedíthet ezeken az értékeléseken. Egyáltalán, ha látja, hogy rezonál a világ egészének szintjén, az a legnagyobb jutalom, és így érdemes sok ezer oldalt átolvasni, feldolgozni, és új meglátásokat keresni. Mérhetőség és mérés nélkül mindez elmarad, és sem az egyéni teljesítő, sem az intézménye nem tudja, hogy ki mennyit is ér igazán.

A nyugati világban az újkor társadalmában a születési hierarchia helyett a meritokrácia, az érdemeken alapuló társadalmi rend ígérete együtt járt a demokrácia követelésével, és a meritokrácia, illetve a demokrácia az objektív mérésekre alapozottságot állítja a középpontba. Az utóbbi években felgyorsult tevékenység-átolódás az internetre és a fizikai térből a kibertérbe pedig ezt a mérési lehetőséget sokszorozta meg óriási módon. Egy amerikai szerzőpáros szerint 2005 és 2020 között 300-szorosára nőtt az interneten és kibertérben futó tevékenységek adathalmaza, és ma már egy átlag városi ember napi ötezer érintkezésben és érintésben hagy maga után digitális nyomokat és erről adatokat az interneten és a környezete okos dolgaiban, még ha erről nem is tud. Ezeket pedig az algoritmusok tömege másodpercek alatt összegzi, és adnak mind az egyes emberről, mind a nagy csoportjairól a viselkedésüket illető prognózisokat. Az ezekből adódó esetleges problémák az egyes ember túlzott mértékű ellenőrzési lehetőségéről ismertek, és ez ellen védekezni kell. Másrészt azonban az óriási mértékű adatosodás a meritokrácia, az érdemeken alapuló társadalomszerveződés felé való előrelépést is segítheti, és a metrikus társadalomnak (a méréseken alapuló társadalomnak) ezt a vonását kellene jobban kidomborítani a jövőben.

A metrikus társadalom a pusztán tapasztalaton alapuló egyéni megítélést átalakítja a mások közé beágyazott és az összes érintett egy közös indikátor mentén való mérésével. Ezzel a korábbi, összehasonlíthatatlan jegyek alapján létrejött hierarchiák leomlanak, és egyetlen jelzőléc melletti grádicsok szerinti hierarchia épül fel, mely pusztán mennyiségivé válik. Így a hierarchia alsó szintjére kerülő pontos számmal tudja látni, hogy mit és mennyit kell javítania, hogy ő kerüljön felülre. *Steffen Mau*, német szociológusprofesszor, a 2018-as „A metrikus társadalom” c. könyv szerzője alaposan végigveszi, hogy a metrikus társadalom az egyes tevékenységeken belüli összehasonlíthatóság mentén halad előre, ahol a széles körben elfogadott indikátorok jelzőszámai alapján épülnek fel az egyes tevékenységeket űzők csoportjain belüli hierarchiák. Ennek óriási versengést létrehozó hatása van, melynek révén az adott tevékenységi mező robbanásszerűen tud fejlődni. Összehasonlíthatóvá tétel, mérés, kompetíció és fejlődés – ez a metrikus társadalom alapja. Persze a német egyetemi bölcsész körök góllellenes focija, mint a teljesítményellenesség szimbóluma – ha ez még napjainkig is megmaradt náluk – ehhez nem jelent jó kiegészítést.

(A metrikus társadalom parazitái) Ha a társadalomban már bevetté vált a mérések által mutatott rangsorok szerinti orientálódás, akkor az emberek nagy része kerüli a lista alján levőket és a magas számokkal jónak értékelteket választja, legyen az kórház, egyetem, tv-csatorna, vagy egy politikai táboron belüli politikai párt, vagy akármi más. Így az egyes versengőknek amellet, hogy igyekezni kell jónak lenni, kéznél van még az a lehetőség is, hogy a mérési listákat és ezek létrehozóit veszik ellenőrzés alá, és ezzel úgy jelenítik meg magukat a nyilvánosság előtt, mint a csúcsmínőség produkálóit. Emlékezzünk az angol BBC vagy az amerikai CNN prezentálására a '90-es évek elején nálunk, mint a minőségi tömegmédiák mintáinak felmutatását, és ezzel nyomták az itteni tömegmédiát azok politikai értékeinek és sugalmazásainak elfogadására, míg az utóbbi években már vannak információk itthon is pl. a CNN legsötétebb politikai

manipulációiról, vagyis a tömegmédiумok ideális funkcióitól a legtávolabbi üzelmek folytatásáról. Ennek ellenére, amíg uralni tudják a mérési adatok nyilvánosság előtti terjesztését az ebben érdekeltek, addig tetszés szerint tudnak visszaélni a mérésekbe és az ezek által adott reputációba vetett hittel, és a metrikus társadalom minőségi ígérését a visszajára tudják fordítani. A legrégebbi értékmérő, a pénz és ennek hamisítása mint előkép így itt is felbukkan, és a legkülönbözőbb mérési listák „hamispénzeit” produkálják e paraziták.

Talán még többen emlékeznek a 2014-es választásra készülődő balliberálisok neki-buzdulására az Orbán-kormány leváltására a Bajnai-féle Együtt párt megalakításakor, amikor a szinte semmiből előkerült pártocskát a baráti közvélemény-kutatók 14%-ra mérték már létrejötte után alig egy héttel. A mesterségesen az élre állított párt felé aztán megindult a balliberális aktivisták áramlása, és ezzel ez a hamisítás a ténylegesen legnagyobb balliberális erővé válást igyekezett biztosítani számukra. Persze a tényleges gyengeség hamar megmutatkozott, a közvélemény-kutatási büvészkedés csődöt mondott, és az egész összeomlott, de ez a mérésekkel manipulálás és a folyamatok ezek általi tetszőleges formálása azóta is létezik a politikában. A politológus Czeglédi Zoltán ennek minden valószínűség szerint jó ismerője lehet, mert a múltkoriban kissé keserűen panaszolta fel valamelyik baloldali online-portálon, hogy a baloldali küzdelmekben a Momentum feldarálása a tendenciózus közvélemény-kutatási „lefelé mérésekkel” is folyik, és a többoldalú intrikák mellett ez így is megy előre. (Most ne foglaljunk ebben állást, de a metrikusság parazitáinak e belső ismerője fontos tanú lehet most ennek felmutatásában.)

De a mérések tendenciózus politikai torzításai egész mozgalmak születésénél is bábáskodtak, és ezek közül talán a legdurvábbak az amerikai *Alfred Kinsey* a homoszexualitás gyakoriságot megadó méréseire vonatkoztak. A szexuális beállítottsága szerint biszexuális Kinsey a szexológiai kutatásait sokszor a munkatársai bevonásával lezajló gruppenszex gyakorlatokkal összekötve és ezeket lefilmezve végezte, és egyben a szexualitás felszabadítását is célul tűzte az 1940-es évek Amerikájában. E kutatásai eredményei kacsán aztán leszögezte, hogy az USA-ban a fehér férfiak legalább 37%-a szerzett valamilyen homoszexuális tapasztalatot a kamaszkora utáni években, és kb. tíz százalékuk tekinthető tartósan és kizárólag homoszexuális nemi kapcsolatban élőknek. A Rockefeller Alapítványtól kezdve egy sor politikai alapítvány támogatta lelkesen ezt a kutatómunkáját, és a mai homoszexuális és leszbikus mozgalmak ennek nyomán és erre támaszkova tudták a jelenlegi óriási politikai súlyukat elérni: „This figures shaped the development of the modern gay rights movement. Kinsey’s statistics helped make visible homosexuality as a minority group that could be organized politically” – írja egy 2019-es tanulmányában egy amerikai szerzőpáros. A Kinseyről szóló angolnyelvű wikipedia-tanulmányban persze utána lehet nézni, hogy milyen tendenciózus torzításokat fedeztek fel aztán a kutatók Kinsey munkamódszereiben és számaiban, de a mai „genderstudies” ezeken alapuló tézisei csak nagy politikai bátorság mellett támadhatók. Gondoljunk csak arra, hogy hány politikus járt pórul az USA-ban és Nyugat-Európa néhány országában az elmúlt években, ha rásütötték a homofób jelzőt.

A metrikusság parazitái a tudományos reputációt mérő citációs indexek politikai formálásában is ott vannak, és legalábbis a társadalomtudományi szakokban a nagymértékben átpolitizálódott folyóiratok szerkesztőségeit megszálva az alkotmányjogi, politológiai, szociológiai, morálfilozófiai, világgazdasági stb. folyóiratok cikkeiket úgy engedik megjelentetni, ha azok bizonyos nézőpontokat és ebből implicite folyó politikai célokat alátámasztanak, vagy legalábbis nyíltan nem kérdőjeleznek meg. Az ezt szolgáló egyetemi

emberek, kutatók – sokszor a háttérben alapítványi pénzeléssel – aztán a rendszeresen egymást idéző tanulmányaikban, mint a citációs bajnokok nemzetközi hírű tudományos potentátként kapnak reklámot a baráti tv-csatornákon és sajtóban.

De a mérési listákat középpontba állító metrikus társadalomban törvényszerűen létrejöttek a legrosszabbakat kipellengérező mérési listák is – pontosabban szólva, csak a méréseket szervezők szerinti legrosszabbakat –, melyek sokszor jórészt csak a politikai ellenfél oldalához tartozók „szurokban és tollban meghempergetését”, vagyis megszegyenyítését célozzák. Ha aztán nagy médiaprezentáció mellett milliók előtt teszik e negatív listák „győzteseit” közhírré, akkor a karaktergyilkolás magas fokát tudják velük elérni.

Lehet, hogy én kissé elfogult vagyok, de csak balliberális oldalról működtetett ilyenféle listákra akadtam, így épp most lett hír a médiában a 2021-es *Arany Málna díj*, mely mint a negatív Oscar-díj igyekszik megszegyenyíteni a díjazottjait, és valahogy majd minden kategóriában a Donald Trumphoz kötődők kapták a fődíjat az *Absolute Proof* filmért, mely a Trump vereségét és Joe Biden győzelmét hozó elnökválasztási csalásokról szólt. De ugyanígy itthon a „Szkeptikusok Társasága” (?) valamiért fontosnak találta a Laposföld-díjazottak közé a vírustagadó Gödény György mellé a Orbán-kormány tagját, Kásler Miklóst is felvenni. Egy kicsit olyan ez, mint amit szegény Csurka István pártjával csináltak 1995 körül többször is, amikor ő és a pártja 60 ezres tömeget a közterekre csődítve tudta csak elérni a választókat – lévén a médiából teljesen ki volt rekesztve –, de a kirekesztők azonnal szerveztek a külföldről hirtelen felbukkant *Szabó Albert* körül egy ki nyilas-utánzat csoportot, és ezek hat-nyolc emberrel nagy nyilas zászlókat lengetve odacsapódtak a 60 ezres tömeghez. Este a híradóban és az összes másnapi itthoni és külföldi napilapban a nyilas zászlók uralták a beszámolókat, és Csurka „nyilas jellegét” csak a vak nem láthatta...

(Adatosodás és a statisztikus-harcos alakja) Az előző részben az adatosodás és a metrikus társadalom felé eltolódásban a leginkább parazitászerű torzulásokat jeleztem, de ez tágabban is elemezhető, és így árnyaltabb kép is adható az elfogult statisztika-használatról. Ugyanis, ahogy mindent kezdünk adatok fényében nézni és értékelni már az elmúlt évtizedektől, úgy a demokratikus politika harcai természetesen szembenálló statisztikai prezentációkká is válnak. Mivel a realitás ezernyi és milliányi oldala mindig csak redukáltan adható vissza – az éppen fontosnak tartott szempont által redukálva –, így a fontosnak tartás dönt a realitás egy-egy szeletének statisztikai felmutatásáról. A politikai küzdelmek pedig legtöbbször szembenálló fontosnak tartásokról szólnak, így alternatív statisztikák prezentálása e küzdelmek megjelenítésének egy formáját is jelentik. Ha megnézzük a médiában zajló napi politikai vitákat, akkor azt láthatjuk, hogy ezek majd egyharmada már ma is valamiképpen a statisztikai adatok tendenciózus találása segítségével zajlik, az ellenzék a kormány égbekiáltó gazságáról, vagy gyenge teljesítményéről lobogtatva számadatai listáját, míg a kormány az övét pedig a kiváló teljesítményének bizonyítékaként.

Ebből eredt valamikor a rendszerváltás első éveiben Csurka Istvánnak a politikával szemben kijátszott „szakmaiság” érveit leleplezni szándékozó mondása, hogy a „szakmaiság csak bolsevik trükk!”. Ez ugyan túlzó megfogalmazás volt így, de Csurka jól érezte ösztönösen, hogy itt a szakma nevében számokkal operálás csak porhintés a mögöttes politikai cél elrejtésére. Pl. a hivatásos börtönstatisztikák csak arról szólnak, hogy hányan vannak a börtönökben, de ha egy börtönpopulációban óriási hányadot jelentő feketék etnikumát képviselő civilszervezetekről van szó az USA-ban, vagy az őket

szellemileg és politikailag felkaroló balliberális politikai táborról, akkor ők azt emelik ki ezzel szemben, hogy kik vannak főként börtönben, és egy válaszuk is van erre, hogy „mert rasszista a rendőrség!”

De ugyanígy minden politikai célért harcolás egyben e célt elősegítő realitásábrázolást is jelent, és mások szembenálló realitásábrázolása elleni harcot. A migránssegítő NGO-k az illegális migránsok kitoloncolásának horribilis költségeit mutató táblázatokat készítenek pazar statisztikai alátámasztással, míg a migránsok kitoloncolásáért küzdők pedig a migránsok által elkövetett bűncselekmények, nemi erőszakok ijesztő számadatait szegeznek szembe. A környezetvédők statisztikus háttér csapatai ügyes húzással megalkották az „ökológiai lábnyom” jelzőszámait, és tették ezzel gonosszá és felelőtlené tendenciáján az egész mostani emberiséget, amihez a naív-őszinte-haragos kislány Greta alakjának felépítése már csak a konstrukció megkoronázását jelentette. De más szektorokban is ez a helyzet a statisztikák használatában, és ennek segítségével a hivatalnokok szakszervezetei is új érvet találtak a nagyszervezetek öngyilkossági statisztikáinak felhasználásában. Így például a *France Telecom* vállalat szakszervezete az egész világon visszhangot keltve jelezte statisztikai táblázataival, hogy itt a munkatársak komoly százaléka lett öngyilkos, meghaladva a lakosság többi szegmensét e téren, és ebben csak a munkakörülmények és a megkövetelt munkaritmus lehet a hibás.

Nem kivétel ez alól a mostani világvjárvány, és ahogy a demokráciákban minden probléma az ellenzék oldaláról a kormány kritizálására és esetleges megbuktatására ad lehetőséget és reményeket, úgy kormányoldaltól ezek a működése sikerességének prezentálására adnak alkalmat. Ez az elmúlt hónapokban a világ minden országában látható volt, és itthon abban a statisztikai harcban csapódott le, melyben egyik oldalról a kormány és médiája győzedelmesen lobogtatta az oltási statisztikákban Magyarország világbajnok szerepét, míg az ellenzéki politikusok, médiájuk és háttérértelmiségük elszörnyedve adtak megdöbbenésüknek hangot, hogy halálozásban lakosság arányosan pedig rosszul állunk. (Zárójelben, mindkét statisztika igaz volt; ám a másodikban már az összehasonlítás is torz, hiszen a mérőszámok meghatározása országonként eltérő, nem is beszélve arról a szintén utóbb napvilágot látott tényről, hogy több ország is utólag írt hozzá számokat, vagy pedig szándékosan vallott be kevesebb covid-elhalálozottnak.) Ennek révén a kormány „halálkampánnyal” vádolta az ellenzéket, az pedig minden halottat a kormány tevékenységéhez írt, mintha nem is lett volna körülöttünk az egész világon járvány.

A szembenálló statisztikákkal való harc tehát már eddig is létezett a politika világában, de az elmúlt néhány évben rohamosan felgyorsult a kibertérbe átköltözés a társadalmi tevékenységek egyre szélesebb körét illetően a fizikai térből, és az ebből következő internetes platformokon kibomló kibertéri társadalmiság a digitális nyomok adatainak milliárdjait és trillióit hozza létre mindennap, ami új helyzetet teremt. Ma még csak észleljük ezt az adatbőséget a *Big Data*-korszakának elnevezve ezt, de fokozatosan létrejön az összes társadalmi szektor működésének erre ráállása, és a politikai küzdelmek egész eddigi arzenálja átalakulás felé indul el. Az igazán professzionális politikai pártok és főként a globálisan szervezett NGO-hálózatok már ma is mesterien használják a statisztikai harcokban rejlő lehetőségeket, de ennek ideje még csak most kezdődik majd el igazán. Nálunk itthon még nincsenek akadémiai álarcba öltöztetett politikai mozgalmi statisztikus-harcosok (vagy az angol nyelvben már meghonosodott „stataktivisták” [statactivist] csoportjai), de pl. az angoloknál és a franciák szétágazó statisztikai szektorában már ismertek ilyenek. Az angoloknál a „*Radical Statistics Group*” (*Radstats*) már sok éve a baloldali statisztikus-harcosok gyülekezete, és a számokra alapozott politikai küzdelme a politika depolitizálódását imitálja tevékenységében. Nálunk még

csak a pártos közvélemény-kutató intézetek, mint ezek előfutárai található meg a nagy politikai táborok mellett lecövekelve, de csak idő kérdése, hogy a statisztikus-harcosok részlegei a pluralizmus logikája szerint kiépüljenek minden nagy politikai tábor mellett. Ahogy a demokrácia jurisztokráciává válva kitermelte a „jogvédő” alakját az elmúlt években – jórészt nem is jogász, hanem bölcsészszakörökből verbuválva –, úgy a társadalmi tevékenységek és folyamatok adatosodása, metrikus mérések alapján kormányzása kitermeli a tudós statisztikus mellett a statisztikus-harcos alakját, a „stataktivistát”.

(*A „biológiai én” kizárólagos környezetévé válása*) Az ember kontrollálja a környezetét, ez teszi emberré. De hogy mit kontrollálunk környezetként – vagyis mire irányul mindennapi döntési-szellemi munkánk –, abban óriási különbségek vannak. Egy fiatal lány reggel indulás előtt a döntések sokaságát hozza, hogy mihez mit vegyen fel, színárnyalatoként cserélgetve a végül kiválasztott ruhadarabokat; hogyan fésülje a haját; milyen sminket tegyen fel, majd egész nap további sok-sok döntést hoz az éppen szembenállóval szembeni találkozásoknál a legjobb önprezentáció elérésére, és ez akkor is így van, ha rutinokká rögzítődve ezek egy része már nem igényel tényleges döntési munkát. Ezzel szemben a legtöbb férfiember – különösen így kissé már idősödve – egyetlen döntést sem hoz már öltözködéséről, és a berögződött rutinok mindent eldöntenek e téren. Egy tudósembernél már a szűkebb környezete is jórészt kiesik a környezeti kontrollja alól, egy rutinköszönés a szomszédnak, a véletlenül szembejövő kollégáknak, de teljes környezet-kontrollja például az átfogó politikai rendszerre irányul a napilapok, onlineportálok tömegét olvasva és információkat gyűjtve, vagy a jog, a tudomány, a gazdaság átfogó tendenciáiról, vagy az átfogó európai civilizáció összeomlási tendenciáit figyelve gyűjt információkat. Hogy ezt megtegye, és átfogó környezetként tudjon reflektálni ezekre, ki kell kapcsolnia a figyelméből saját testének gondjait – legalábbis, amíg nem fáj –, ugyanígy szűkebb környezetére figyelést már a rutinoknak átengedi, és lényegében egy absztrakt életet kell élnie, elszakadva magától és mikrokörnyezetétől.

Ez az általános kép kezd most megváltozni a biológiai folyamatokat figyelő és testre szerelhető, testünkbe bevihető érzékelők tömegével, melyek folyamatosan ellenőrzik a vérnyomásunkat, szívritmusunkat, kalóriaégetésünket, vese- és májműködésünket, számolják lépéseinket és még ezernyi mást. Ezek egyrészt a testi működésünket a felhőbe továbbítják, és ezeket a mérési adatokat egészségügyi szoftverek által feldolgozva esténként parancsokat/tanácsokat kapunk, hogy mit tegyünk, mit ne tegyünk, másrészt *realtime*-ban is visszajelezve közlik, hogy miként változtassunk azonnal a lépésszámunkon, levegővételünkön stb. Személyes tapasztalatom ugyan nincs róla, de egy ezzel foglalkozó új tanulmány a *Apple Watch*, a *Pebble Watch*, a *Fitbit* és a *Jawbone* ketyűket és applikációikat jelzi ezekre a funkciókra. Ennek révén az ezt használók napjainak szinte minden percében a saját testük válik a legfőbb környezetükké, és ahogy korábban csak az egészen fiatal lányok szépségük érdekében, úgy most az ilyen „*quantified self*” (metrikus én?) emberek tömege is csak saját testével foglalkozik, mint kontroll alá vett környezettel. Eddig azt mondtuk, hogy önző ember az, aki csak saját magával foglalkozik, de ezt kimondatlanul csak a másokhoz való viszonyban értettük. Most azonban egy distinkciót kell tenni, mert itt az Én már meghasad, és a Szellemi Én fordul saját Biológiai Énje felé, így a környezete is saját maga lesz, háttérbe tolva már szűkebb embertársi környezetét is, nem is beszélve az átfogó közéleti és társadalmi környezete információiról.

Az emberben a sajátlagos „emberit” az értelmi létrétege jelenti, mely ráépül a fizikai és biológiai létrétegre, és az „Én” ezek együttese. Ezt a létréteg-együttest bontja meg a biológiai folyamatokat percnyi gyakorisággal ellenőrizhető okos ketyűk és applikációk

felbukkanása, és ahogy a *quantified self*-mozgalom elterjedése mutatja az elmúlt években, embertömegek számára a napi döntési tevékenység tekintélyes része már a saját biológiai testi folyamataik ellenőrzésére állt át. Mikor néhány éve Ray Kurzweiltől olvastam egy mániákus informatikusról, aki mint ennek előfutára napi 200 ilyen mérést végzett testére és testébe ültetett kütyük és applikációik segítségével – plusz esténként és hétvégeken még kapta a felhőből a szoftverek által feldolgozott eredményeket is –, akkor elborzadtam, és kérdeztem magamtól, hogy ez a teljes biológiai önkontrollra átállt élet mennyiben különbözik még az állati létől, mely kizárólag csak önmaga biológiai és fajfenntartására korlátozódik? Az állatot ugyan az ösztönei kontrollálják és tartják sínen, itt pedig mégiscsak van szellemi-gondolati munka, ám az a kizárólagos befelé fordulás, amit ez igényel, az az emberi lényeggel, az értelmes életről eddig alkotott felfogásunkkal ütközik.

Fontos következtetés még, hogy e komputeres felhőkbe kötött biometrikus eszköztár révén az eddig állami népességkontrollhoz kötött biometrikus ellenőrzés szűk mechanizmusai nemcsak sokszorosára nőnek, de el is szakadnak az államhatalomtól. Főként *Michel Foucault* nyomán a biometria témaköre mint a hatalom biopolitikája kapott megfogalmazást a közelmúltig, mely révén az államhatalom egyre mélyebben tudja ellenőrizni az állampolgárok tömegeit egyénileg is. Ez is létezhet továbbra is, de a kibővülés e mellett az egyén önmaga biológiai léte és teste felé fordulását, illetve ennek lehetőségét is létrehozza, és mint láttuk ez az ember torzulását is létrehozhatja egy szint felett. A most robbanásszerűen kibontakozó biometriát tehát nemcsak a biopolitika és a biohatalom eszközeként lehet tematizálni, hanem a most jelzett dimenzióban is, és mivel e téren sok ember félrefuthat életvitelében, érdemes az e téren felbukkanó veszélyekre is figyelmeztetni.

(Megmértnek lenni) Ha a mérésnek konzekvenciája van, akkor az elbizonytalanít. E nélkül a már betöltött pozíció, a fennálló állapot háborítatlan, és ha nincs egy földrengés, kataklizma, forradalom stb., akkor csak az öregkori elenyészés szünteti meg a fennállót. Az államhatalom birtokosai így megingathatatlanok, az egyetemi, akadémikus lobbij által kooptált ember professzor és nagytudós lesz minden teljesítmény nélkül is, a színész, zenész stb. lobbij által befogadott nagyszínész, zenészszenesi marad haláláig, és színpadhoz, nagylemezhez juthat bármikor, és lehetne sorolni a mérésnélküliségből folyó „rossz stabilitás” ezer példáját. Amikor 1980-ban először voltam Bécsben tanulmányúton, és láttam a televízióban esténként Kreisky kancellárt a híradóban, kínos kérdéseket is neki szegezve, beugrott, hogy tényleg, Kádár legfeljebb csak félévente tűnik fel a tv-ben, és akkor is csak ünnepélyes szózszerű kinyilatkozásként gondosan megszervezve. Enyhén szólva is, a politikai rendszer akkor nem a megmérés elbizonytalanító hatása alatt állt, az egypárti választásokról nem is beszélve.

De ugyanez volt az egyetemi-tudományos szférában is, és az akadémikusok kooptálták az egymás vazallusaiként felnevelt utánpótlást levelező tagnak, majd rendes tagnak, az egyetemi professzorok az egyetemen benntartott kedvenc diákjaikat jövőendő professzornak és a lényeg ennél sokszor csak az alávétési-vazallusi hajlandóság volt. De ugyanígy a többi szektorban is főszabály volt a megméréstetés- és teljesítmény-nélküliség. Az egypárti szovjetbirodalom végül hatalmi politikai okok miatt bukott meg, de e mögött igazán az egész társadalmat átható teljesítmény-nélküliség és totális hatékonyságtalanság húzódott meg.

Ezt azért is érdemes kiemelni, mert utólagos narratívaként a rendszerváltás politikai rendszerváltás jellegét emeljük ki, mint az egypárti leválthatatlan hatalom anakronizmusának megszüntetését. Ez annyiban helyes, hogy jórészt tényleg csak ez történt meg,

de akkor elmarad annak kiemelése, hogy a mérésnélküliség és teljesítményre ösztökélés hiánya alapvetően változtatás nélkül fennmaradt az elmúlt évtizedekben is. Ugyanúgy a hivatali hatalomban lévő általi kooptálás jellemző az egyetemeken és az akadémiai szférában, mint a színházi-filmszektorban, annyi súlyosbítással, hogy a teljesítményre nem kényszerített és kizordíthatatlan belső irányítási lobbik a szellemi életben domináns politikai áramlatok szerint a legmélyebben átpolitizálódtak. Ez pedig nagyjából az egész nyugati világban az elmúlt félévszázadban domináns balliberális politikai szellemi táborot jelenti, és ahol a kormánypolitika erősebben a nemzeti-konzervatív irányba csúszik el, ott lényegében a teljes szellemi szférával, az akadémiai-egyetemi szektor, filmvilág és a színházi világ irányító lobbis rendszerével szembe kerül.

Fontos kiemelni azonban, hogy ez nem azt jelenti, hogy a nemzeti-konzervatív politika tényleg a tudósközösséggel, színészközösséggel, zenészközösséggel stb. kerül szembe, hanem csak az itt irányító-vezető posztokat már generációk óta elfoglaló, beltenyészeti kiválasztódással működő vezető lobbikkal, melyek az elmúlt években fokozottan összefonódtak a nyugati világban domináns balliberális globális csoportokkal. Ezek jó irányú „elbizonytalanítás”, vagyis folyamatos teljesítményméréshez kötése azt jelentené, hogy e belső kooptáláson nyugvó egyetemvezetői, MTA-vezetői, színházi világ vezetői stb. csoportokat a teljes tudósközösség, színészközösség stb. értékeléséhez kell kötni, és e szektorokban akadémikusnak, akadémiai vezetőnek, professzornak, színművészeti egyetemi tanárnak az egész közösség által nyújtott magasra értékeltségre van szüksége. A tudósközösség pedig a tudományos alkotások megidézésével és kritikájával értékeli egyes tagjait, és kinek mekkora a valós idézettségi mutatója, akkora a tudósteljesítménye. Ez a világban már bevetté vált a természettudományokban és a műszaki tudományokban, de a társadalomtudományban, jogtudományban és a művészeti szférában ez teljesen idegen maradt. Így a rendszerváltás óta ezek az egyetemi szektorok az államhatalomtól már függetlenül élnek egyetemi autonómiájukat, de ugyanígy az alapul fekvő tudósközösségeiktől is, miközben, mint már jeleztem, ez az autonómia a legkevésbé sem érvényesül a nyugati világ szellemi életében dominanciát elért balliberális politikai táborral szemben.

Ez a kötöttség a mai helyzetben csak úgy szüntethető meg, ha az egyetemi és akadémiai vezetést kiragadják törvényi úton a beltenyészeti egyetemi lobbik kezéből, másrészt az így a lobbiktól megszabadított egyetemi-akadémiai közösségeket alávetik a teljes tudósközösség értékelési mérésének. Fontos kiemelni, hogy a felsőoktatási, egyetemi autonómia alapvetően a tudományos kutatás szabadságán nyugszik, ennek derivátuma, melynek letéteményesei az egyes tudományágak tudósközösségei, és ha az autonómiára hivatkozva ettől elszakadnak az egyes egyetemek, bezárkózva beltenyészetbe és „egyetemi bárói”, „akadémiai bárói” rendszerbe, akkor ez az autonómiával való visszaélést jelent. A tudósközösségekhez visszakötést pedig az idézettségi mutatókhoz kötés valószínűleg, és professzornak csak egy magasabb idézettségi mutatót elért egyetemi oktató alkalmas, illetve dékán, rektor, rektor-helyettes csak ilyen professzor lehet. A hazai egyetemi-tudományos szférában már létezik az idézettségi mutatók közhitelű nyilvántartása az utóbbi években az MTA kezelésében (ez az MTMT), csak éppen semmilyen szerepe nincs a társadalomtudományi és jogi egyetemeken, illetve a művészeti felsőoktatásban. Addig nem lehet az egyetemi beltenyészeti és lobbis rendszert, illetve a politikai táborokhoz kötődést megszüntetni, amíg ez a reform nem megy végbe, és az egyetemeket, illetve a MTA-t nem kötik vissza a tudósközösségek egészéhez a mai kooptálási rendszer helyett.

(A metrikus hatalom urai – a tudományos kapitalizmus felé?) Az adatosodás és a metrikus társadalom felé való eltolódás hajtóerőit a globális big tech cégek magánjellegű monopóliumai jelentik, és noha ez az eltolódás egy sor jótéteményt létrehozott az elmúlt évtizedekben, de ugyanígy egy sor alapvető problémát is felvetett. A digitalizálódás, internetes kibertéri társadalmiságba áttolódás a fizikai térből több változást hozott létre az elmúlt bő két évtized alatt, mint amit korábban száz évek alatt sem értek el a technológiai változások. E változások közül most azt kell kiemelni, hogy míg a korábbi technológiai változások az egyszerű józan ésszel történő átláthatóság alól nem húzták ki a talajt – és így a demokratikus közvéleményre épített államhatalom nem volt problematikus –, addig a kibertéri társadalom platformjain folyó társadalmi tevékenység adatmilliárdjai és trilliói egyre inkább algoritmusok által közvetített társadalmi valóságot adnak, ami hozzáférhetetlenné válik az állampolgárok milliói számára. Még az egyszerű informatikusok tömege is csak kezelni tudja ezeket az algoritmusokat, de ténylegesen átlátni az ezeket alakító célokat és következményeiket csak ezek szűkebb elitje képes, akik összefonódva a globális big tech cégek magántulajdonosi köreivel lényegében kontrollálhatatlannul válnak a kibertérbe áttolódott társadalom uraivá.

David Beer 2016-os metrikus hatalomról szóló könyvében leírja, hogy a társadalmi tevékenységekről naponta az adatok milliárdjait és trillióit ontó globális internetes platformok (Facebook, Twitter, Amazon, Google stb.) és az ezekre rákötött adatbányászat, illetve metrikus méréseik csak az első lépcsőt jelentik, és nem önmagában ezek a mérések hozzák létre a metrikus hatalmat. Ez a hatalom csak úgy jön létre, hogy e mérések eredményei rögtön vissza is kerülnek a társadalmi tevékenységek aktoraihoz – emberekhez, szervezeti döntéshozókhoz, alárendelt döntési algoritmusokhoz. Így akik kontrollálják a globális mérési algoritmusokat, azok ezzel a visszakapcsolással közvetetten a későbbi döntéseket hozó embereket, szervezeteket, és az ezek által működtetett algoritmusokat is meghatározzák. Ráadásul az adatok milliárdjait szelektíven összekapcsoló és mérő statisztikai értékelések számadatai, jelzőszámai és ezek rangsorai mint objektív tudományos igazságok jelennek meg. Miközben az adatok között számtalan szelektálást, háttérbetolást, előtérbe helyezést végeznek el célzatosan az algoritmusok megkomponálói, addig ezek már nem jelennek meg a mérési végeredményekben, jelzőszámokban és az így kreált rangsorokban, hanem mint az objektív igazság felszínre kerülése adják magukat. Egy kicsit olyan ez, mint a televíziós közvetítések által mutatott valóság ábrázolása, melynél az operatőr tetszése szerint, ha nagy tömegek jelenlétét akarja szuggerálni, akkor közel viszi a néhány tucat jelenlevőhöz a kameráját, és így tömeghatást kelt az összezsúfolt néhány ember is, és így pedig akár kormánybuktató tömeghangulat bizonyításaként is kommentálható ez, ha pedig a jelentéktelenségét akarja prezentálni, akkor jó magasból megmutatva kiemelni a pár tucat lézengőből álló megmozdulás száználmas mivoltát. Ugyanígy, ha szimpatizál a tv-rendező a megmutatandó valósággal, akkor az ott lévők közül jó arcú fiatal és friss-őszinte lányokat, gyerekeket mutat a kamera által felvett tv-híradó vidám kacagások közben, ha pedig le akarja járatni, akkor kikeresi azt a néhány arcot, aki épp kiáltva eltorzult arcot ad, melléjük még rosszul öltözött, hőzöngő embereket tesz, és a kommentár szélsőséges megmozdulásként kísérő szövege ehhez evidensen az igazságot jelenti a tv-nézők számára, hisz „saját szemével látta”...

Így miközben profit által mozgatott magánhatalom cégeit jelentik a társadalom uraivá vált big tech vállalatok tulajdonosi és vezető körei, addig az algoritmusaik által mozgatott társadalmak előtt úgy jelennek meg, mint pusztán a tudományos mérések

eredményeire alapozott társadalomirányítási mechanizmus letéteményesei. Csak a „tudományos kapitalizmus” formulája jut az eszembe erről a látszatról, amit nyilván a már csődbe ment „tudományos szocializmus” fiatalkori emléke okoz.

Ez az asszociáció pedig felhossa, hogy míg a nyugati civilizáció térségében a létrejött kibertéri társadalmiságot néhány tucat globális magántulajdonban levő tech cég és őket kiszolgáló elitinformatikus réteg uralja, addig az ezt a technikát korán megszerző és továbbfejlesztő Kínában és köré sereglett néhány más országban egy mozdulatlan politikai hatalmi elit által ellenőrzött államgépezet révén uralja és mozgatja. Eddig ez utóbbi a demokratikus Nyugat összehasonlításában csak mint elítélendő hatalmi modell merült fel, ám a változások révén a Nyugat metrikus magántulajdonosi uralom alá kerülése eltolja az összehasonlítás két pólusát. Mennyiben rosszabb az, ha egy centralizált államgépezet figyeli minden lépésünket és gondolatunkat a kibertérben, mintha ugyanezt egy néhány giga-tech cégből álló magántulajdonosi kör konglomerátuma teszi?

(A kibertéri platform/adatosodott/metrikus társadalom) A világiárvány által kikényszerített bezártság és izolálódás előre hozta az elmúlt negyedévszázad technológiai változásainak gyors elterjedését, és a szellemi munkák home office végzése, az oktatás felsőbb szintjeinek videós csoportfoglalkozásokra és videós előadásokra áttevődése, ugyanígy a parlamenti ülések, alkotmánybírói ülések, illetve más testületi döntési ülések videós konferenciákra keresztüli működése alapvetően megváltoztatta a társadalmi tevékenységek szerveződését. Az így igénybe vett és mindennek az alapjává vált internetes kibertéri információs technológia pedig villámgyorsan, exponenciális ütemben fejlődik, és már bevezetés alatt áll a nagyságrendileg gyorsabb 5G, a laboratóriumokban pedig fejlesztés alatt áll a 6G verzió. Mindezek hatására nem elhamarkodott mondani, hogy 10-15 év múlva a fizikai térből a kibertérbe áttolódott társadalmak nagyobb részben az eddigi, ezeréves működéstől eltérő szerveződésben fognak működni, és anélkül, hogy még át tudnánk látni, már most is más szerveződési elvek kezdenek dominálni bennük. Főbb változások azonban már elemzés alatt állnak, és a kibertéri társadalom néhány alapvető eltérése az eddigi, fizikai térben szerveződő társadalmisághoz képest már ismert.

1) Ez a társadalom interneten szerveződik, és mivel ez világinternetként jött létre részben spontán módon, részben az első internetes tech cégek USA alatti fennhatósága miatt ennek világbefolyását terjesztve tudatosan, így az internet későbbi elterjedése az állami szuverenitásokat keresztbe metszette. Ezért újabban a szuverén államok lázadása az internet és a kibertér alapjait érintő újjászervezést indított el, melynek élén Kína és Oroszország áll az USA-val és világinternetjével szemben. Ezért a közeljövőben az így okozott polarizálódás – kb. 30 állam az USA világinternetje mellett áll, ugyanennyi a kínai modell mellett – a legfőbb ütköző pont lehet a világpolitikában, és a szuverenitásbarát Magyarország, Lengyelország és általában Kelet-Európa itt nagy választút előtt állnak.

2) A kibertéri társadalmiság jórészt internetes platformokon szerveződik, és ezek némelyike (pl. Google, Facebook Twitter stb.) már az emberiség egyharmadát átfogva többmilliárd ember tevékenységét szolgálja ki, illetve egyben ellenőrzi is ezeket. De az ezeken túli hálózati platformok is (pl. az e-közigazgatás, vagy az egyes döntési testületek belső hálózatai) részben az internetre is rákapcsolódnak. Így az internet zavartalan-sága a társadalom működésének előfeltétele, és ahogy a dolgok internetje, az önvezető autók komputeres felhőkbe kapcsolt működése a következő években elterjedté válik, ez a legelemibb előfeltétel lesz. Ehhez képest épp a világinternet kontrollálhatatlansága miatt az ellenséges hackertámadások (bosszúálló államok, vagy simán csak bűnöző

csoporthoz) kivédhetetlenek már ma is. Ahogy az USA megtapasztalta az elmúlt hónapokban az egyik áramtermelő rendszerét ért hackertámadás nyomán is, amikor napokig milliók szenvedtek ott az elektromos áram nélkül.

3) A internetes kibertéri platformokra áttevődött társadalmiság az eddigi fizikai térben szerveződő társadalmi tevékenységek jórészt nyomtalanul elmúló jellege helyett a mindenoldalú digitális nyomokban rögzítést hozza létre. Bármit teszünk itt, minden gondolatunknak, cselekedetünknek digitális nyoma marad, és ezek összekötésével az egyes ember az e nyomokhoz hozzájutó külső megfigyelő számára jobban ismertté válik, mint ahogy önmagát ismeri. Ez a kibertéri totális adatosodás, és az óránként, naponként keletkező milliárdnyi és trilliónyi adatot villámgyors algoritmusok másodpercek alatt feldolgozva már le is vonják a következtetést. Így pl. ha megnézek egy könyvet a google keresőben, akkor egy perc múlva már kapom a figyelemfelhívó reklámot, hogy e témában mi minden jelent még meg, vagy várható a megjelenése, és ezután napokig ezzel bombáznak. De nemcsak az egyes emberek válnak így átláthatóvá az adatosodás révén, hanem az emberek nagy csoportjai között is új összefüggések tömegét rögzítik, tárják fel a Big Data algoritmusai. Az ember és társadalmi a fizikai és biológiai létrétegekre telepedtek rá az elmúlt évezredekben értelmi képződményeket létrehozva, és ezzel átalakítva az általuk fekvő létrétegeket, de most az eddigi vékony értelmi létrétegük a digitális nyomokból keletkező adatok trillióit feldolgozva súlyossá és mindent uralóvá válik. Az igénybe vett fizikai és biológiai létréteg képződményei így a nagyobb ellenőrzésre képessé vált értelmi létréteg felé jobban kiszolgáltatottá válnak, és ha erre eddig is panaszkodtak az ökológusok, akkor most az általuk jelzett problémák még súlyosabbá válhatnak.

4) Az egyes emberek és az adatosodott társadalom az eddigi néhány dimenzióban (demográfia, egészségügyi metszetben) mérhetőség helyett ezernyi új dimenzióban is mérhetővé és osztályozhatóvá válnak, létrejön a metrikus társadalom. Az adatok ezernyi szempontú új csoportosításával az eddig ismeretlen új indikátorok százai jönnek, jöhetnek létre, és az egyes emberek az indikátorok fokozatai mentén megmérve az új skálák mentén egy sor szempontból értékeltekké válnak. Az eddigi masszív egyenlőség és egyenlőnek tekintés helyett a felmutatott és mindenki által látható differenciák ezer új hatással járhatnak majd a metrikus társadalomban. Egyrészt mindenki láthatja önmaga is, amit eddig nem látott, hogy milyen jó, vagy éppen milyen rossz és gyenge egy-egy dimenzióban, és ez belső készletét a javításra és a nagyobb teljesítményre spontán módon is kikényszeríti. De a láthatóvá vált gyenge vagy jó teljesítmény az embert foglalkoztató szervezetek, vállalatok, intézetek számára is eszközt adnak a gyenge eltávolítására és a magas teljesítményt nyújtó díjazására és magukhoz kötésére. Így az adatosodásból eredő mérés és értékelés a teljesítményfokozást és a kompetíciót hozza létre, és mindez az eddigiekhez képest robbanásszerűvé teheti a növekedést. Általános szabály, hogy amit mérni tudok és mérni kezdek, ott az így kialakított látható differenciák kompetíciót hoznak létre, és a versengés révén növekedni kezd. Ugyanez fordítva, ahol megszüntetem a mérést és az értékelést, és mindenkit egyenlőként kezellek, ott spontán módon megindul a zsugorodás. Ezt én az itthoni egyetemi világban és a tudományban kiválóan megfigyelhettem az elmúlt évtizedekben, de a szovjet birodalom szocialista rendszerében negyvenéves koromig az élet minden szegletében „élvezhettem”.

Persze nem lehet elfeledkezni arról sem, hogy a metrikus társadalom mindent mérni, értékelni és ellenőrizni képes rendszerében az ellenőrzés oly mértékben fokozódhat, hogy ez egy szint felett elviselhetetlenné válik. Az ez elleni óvintézkedések kidolgozására már ma mindent meg kell tenni, mert a Kína totális kibertéri ellenőrzési rendszeréről szóló hírek már ma is elborzasztják az európai embereket.

Katalónia a Franco-diktatúra második, puhuló időszakában (1959–1975)

Részben a hat nyugat-európai állam részvételével létrejött Európai Gazdasági Közösség hatására az 50-es évek végén Spanyolország teljhatalmú vezetője, Franco szakított az önellátásra összpontosító, erőteljes állami beavatkozáson alapuló, stagnálást eredményező eddigi gazdaságpolitikával. A diktátor addig a Katonai Vezető és a Misszionárius pőzában tünt fel, azt követően profilja kiegészült a Fejlesztő zsánerével. A meghirdetett stabilizációs terv átalakította, nyitott piacgazdasággá formálta, és bekapcsolta a világ-gazdasági vérkeringésbe az ország gazdaságát, liberalizálta a kereskedelmet, megnyitotta a kapukat a külföldi tőke, a multinacionális cégek előtt. A nyitás a lehető legjobbkor történt, hiszen Nyugat-Európa ekkor élte meg történelme legvirágzóbb, legdinamikusabb gazdaságfejlődési, növekedési korszakát, ami magával húzta Spanyolországot is. A diktatúra modernizációs gazdasági nyitását elsősorban az 1928-ban alapított katolikus szervezet, az Opus Dei technokrata emberei vezényelték le, akik a diktatúra legvégéig kiszolgálták a rendszert, míg a falangisták háttérbe szorultak.¹

Az új gazdaságpolitika (ami a *desarrollismo*, fejlesztés néven vonult be a köztudatba) a zsarnoki rendszer némi általános enyhítésével is járt, a diktatúra puhult valamennyit. A spanyol történészek emiatt ezzel a korszakhatárral két szakaszra bontják a Franco-éra történetét, a *Dictadura* és a *Dictablanda* kifejezéspár kreatív nyelvi leleménnyel érzékelteti a két időszak közötti különbséget, a „dura” ugyanis keménységet, a „blanda” puhát jelent.²

A 60-as évektől dinamikus gazdasági fejlődés, modernizáció indult el az országban, amit – bár erőszakos, zsarnoki rendszer biztosította – a régen tapasztalt politikai, társadalmi rend tett lehetővé. A *milagro económico* (a gazdasági csoda) idején óriási társadalmi változások, mozgások mentek végbe. A 60-as években évi 7%-os növekedést produkált az ország gazdasága, azon belül az ipar 13%-kal bővült. Míg 1940-ben a népesség 51%-a a mezőgazdaságban dolgozott, 1970-ben már csak 29%, az iparban dolgozók részaránya 22%-ról 37%-ra emelkedett. A hatalommal jó kapcsolatot ápoló üzleti körök meggazdagodtak, ezért a spanyol gazdasági elit támogatta Franco rendszerét.³

A sokáig elhanyagolt infrastruktúra-fejlesztésekhez is hozzáfogtak, ekkorra a fővárosközpontú rendszerek már teljesen leromlottak. Elfogadták a nemzeti közútépítési programot, elindultak az autópálya-építések. Az első sztrádákat magáncégek építették koncesszióban és értelemszerűen fizetősek lettek. Profitszempontokból a frekventált turistavonzó térségekben építették ezeket, ilyen volt a mediterrán tengerparti folyosó (Katalónián és Valencián át) és az Ebro folyó völgye. Az első spanyolországi autópályát 1962-ben adták át ebben a konstrukcióban, a dél-katalóniai Tarragonát kötötte össze a francia határral. A katalán autópálya a 70-es évek elején szintén koncesszióval továbbépült Valenciáig, vagyis ez a szakasz is fizetőssé lett. A 60-as években az ország számos más, kevésbé frekventált pontján is folytatódott az autópálya-építések, de immár állami pénzből, ingyenesen használhatóan. Nem kifejezetten katalánellenes élel alakult tehát így, de végeredményben az ország területén zömmel Katalóniában és Valenciában lettek fizetőssé sztrádák, míg máshol, például Madrid környékén szinte alig voltak ilyenek.⁴

A mindig is európeér katalán értelmiség és a nagy részben elspanyolosodott gazdasági elit, függetlenül a rendszerhez fűződő viszonyától, lelkesen támogatta a modernizációs fordulatot és a gazdasági nyitást. Utóbbiak a stabilizációs terv előkészületei idején

létrehozta egy lobbicsoportot, a *Círculo de Economía* a következő években a rendszer gazdaságpolitikáját igyekezett befolyásolni a minél szélesebb nyitás és a nyugat-európai integrációhoz közeledés érdekében. A 60-as évek gazdasági fejlődésében Katalónia az élen járt, újra kihasználhatta erős gazdasági, ipari potenciálját, vonzó befektetési célponttá vált, és ismét a spanyol modernizáció motorja, éllovasa lett. Ipari kibocsátása 1955 és 1975 között megközelítőleg megháromszorozódott. A spanyol ipar csaknem fele Katalóniára koncentrálódott, míg Madridban csak a 12%-a. Mindez egy átstrukturált, diverzifikált iparszerkezettel valósult meg. A textiliparnak leáldozott (részesedése az összipari kibocsátásból a korábbi szint harmadára, 13%-ra csökkent) az acélipar, a gépgyártás és a vegyipar felvirágzott, a spanyol autómárkának, a SEAT-nak Barcelonában hatalmas gyára épült (a fő tulajdonos, az olasz Fiat ragaszkodott beruházási helyszíneként a katalán fővárosához), 1972-ben atomerőmű létesült Katalóniában. A Spanyolországba (zömmel az Európai Közösség államaiból) érkező külföldi tőke előszeretettel Katalóniát választotta befektetési célpontul, a 70-es évek közepére a régió nagyvállalatainak egyharmada külföldi kézben volt. Egyre többet exportált külföldre, de „külkereskedelmének” 85%-a még mindig Spanyolországba irányult, számos termékkörnél Katalónia látta el fogyasztási javakkal az egész spanyol piacot. A gazdasági fejlődést fékezte a helyi, katalán bankok és a katalán tulajdonú nagyvállalatok hiánya, valamint a központi állam diszkriminatív redisztribúciós tevékenysége. A katalánok helyzete értékkiszivattyúzás szempontjából alig valamit javult, az innen származó állami bevételek felét-kétharmadát kapta vissza a tartomány, csak az intenzív gazdasági növekedés tette elviselhetővé az elvonásokat. 1960 és 1973 között a katalán GDP évente több mint 8%-kal, a spanyol átlaghoz képest is fél százalékkal dinamikusabban nőtt, részesedése a spanyol GDP-ből 18,7%-ról 20,1%-ra emelkedett.⁵

A 60-as évek a turisztikai robbanás időszaka is egész Spanyolországban, de különösen Katalóniában (főleg a vadromantikus tengerparti térség, a Costa Brava révén). Mégpedig olyan mértékű, ami már jelentős gazdasági és társadalmi hatásokkal járt. A turizmus egyrészt nagy bevételt hozott, stimulálta a szolgáltatás szektorát, másrészt a tartomány ezzel kiszakadt a húsz éve tartó elszigetelt, periférikus állapotból, és megváltoztatta, nyitottabbá, befogadóbbá tette a katalánok világképét.⁶

Átalakult, modernizálódott, középosztályosodott a katalán társadalom, a klasszikus polgári és munkásrétegek összezsugorodtak, elsorvadtak. Katalónia lakóinak életszínvonalára nagyot javult, kialakult a jóléti, fogyasztói társadalom helyi változata (az autótulajdonlás vált Katalóniában is az új idők szimbólumává, 1964-ben 164 ezer, hét évvel később már 650 ezer autó futott a régióban, ekkor már minden 8. ember volt büszke autótulajdonos), a katalánok életnívója jóval meghaladta a spanyol átlagot, és magasan túlszárnyalta a dél-spanyolországi tartományokét.

Mindezek nyomán Katalóniában szinte demográfiai robbanás következett be. A diktatúra négy évtizede alatt csaknem megduplázódott a népesség, és megközelítette a hatmillió főt. 1960-ig egymillióval, újabb húsz év alatt kétfélmillió fővel gyarapodott a lélekszám. A Franco-éra végére Katalónia népességének az egész országhoz viszonyított aránya jelentősen megnövekedett, a század elején az állam összlakosságának 11%-a élt Katalóniában, 1975-ben már 16%. Az ugrásszerű népességnövekedés főleg a gazdasági fejlődést követő migrációs hullámnak lett a következménye (a növekedés csaknem kétharmadát a bevándorlás okozta), ami eddig példátlan volt Katalónia történetében. Spanyolország fejletlen középső és déli térségeiből özönlöttek a zömmel iskolázatlan, szakképzetlen áttelepülők (a fele Andalúziából érkezett, sokan jöttek Extremadurából, Kasztíliából), számukra a fejlett Katalónia volt az elérhető „ígéret

öldje”. Migrációs hajlamukat a rezsim még ösztönözte is, hiszen hozzájárulhattak a régió elspanyolosodásához, és a csökkent népességű elmaradott térségek fejlesztésére sem kellett annyi erőforrást áldozni. A bevándorlók spanyolajkúak és spanyol nemzeti érzésűek voltak, ezzel megbomlott Katalónia kompakt, homogén katalán arculata, a tartomány kétnyelvűvé vált, jelentőssé vált a spanyol nemzetiségűek aránya. 1975-ig összesen 1,5 millió spanyolajkú bevándorló települt át ide az ország többi részéről (a 40-es években 250 ezren, az 50-es években bő 400 ezren, a csúcspontot jelentő 60-as években már több mint 700 ezren), elsősorban Barcelonába és környékére. A diktatúra bukásakor a nem katalóniai születésűek tették ki a népesség mintegy 40%-át (a katalán fővárosban a felét), ez a ráta vetekedett a nagy bevándorlóállamok mutatóival (USA, Argentína), az általános iskolások között a spanyol anyanyelvű gyerekek aránya 40%-hoz közelített, Katalónia több mint 2 millió lakója egyáltalán nem beszélt katalánul.⁷

Katalónia patrióta lakói vegyes érzésekkel fogadták a spanyolajkú betelepülők tömegeit, a bevándorlás nagy kihívás elé állította őket és a katalán nemzetfelfogást. Nagy viták is zajlottak köztük erről a 60-as években, olyan kérdéseket feszegettek, hogy katalán nyelvűvé válás nélkül lehetséges-e a teljes értékű társadalmi integráció, illetve a beolvadás, a katalán válás nélkül kohézív közösség maradhat-e Katalónia népessége. Újragondolásra szorult a *pairalisme*, azaz a katalán származástudat, az etnikai közösség ideológiájának hagyománya, ami az elődök, a család és a vidék, a tradíciók tiszteletét is jelentette, és azt a felfogást, hogy a katalánok egy nagy közös családot alkotnak. A radikálisabban nacionalista katalánok (magukat *Catalans de sempre*, az igazi katalánok néven illették) a régió nem etnikailag katalán lakóival szemben fenntartásokkal viszonyultak (*xarnegonak*, vagyis korcsnak nevezték a betelepülőket). Az etnikai, származási alapú nacionalizmus azonban a nagymértékű bevándorlás dacára is marginális maradt Katalóniában. A katalánok többségénél a származásközösség, az etnicitás háttérbe szorult, realitáns alkalmazkodtak a helyzethez, elfogadták Katalónia kétnyelvűségét, kétkulturájúságát és a bevándorlók integrálására törekedtek (addig a katalánok létszámuknál, erős kulturájuknál fogva spontán módon olyan vonzást gyakoroltak, hogy a kis létszámú betelepülők maguktól integrálódtak, illetve jórészt asszimilálódtak). A katolikus katalánisták egyik fiatal vezéralakja, Jordi Pujol i Soley ennek szellemében az 50-es évek végén, 60-as évek elején újradefiniálta a katalán nemzethez tartozás kritériumait: az alapcél egy olyan közösség kiépítése, amelybe minden katalán beletartozik, az etnicitással, az etnikai eredettel szakító meghatározása szerint pedig katalán az, aki „munkájával és erőfeszítésével hozzájárul Katalónia építéséhez”, aki „Katalóniában él és dolgozik és Katalóniát tartja otthonának”. A katalán nemzetkonceptió mindig szorosan kötődött a területhez, azaz Katalóniához, és ez most még inkább a középpontba került, ugyanakkor e meghatározás alapján Katalóniában bárki saját elhatározása alapján katalán lehet, vagyis már attól az lesz, ha az akar lenni (*la voluntat de ser*). Pujol hosszabb távon Katalónia legégetőbb problémájának nem a politikai, gazdasági, nyelvi, kulturális elnyomást látta, hanem a bevándorlók integrálását. Ezzel a megközelítéssel rövid távon is kiépíthetőnek tartott egy szolidáris katalóniai közösséget, távlatosan azonban ő is a katalán nyelv, a kultúra elsajátításán keresztül vélte szervesen integrálhatónak a bevándorlókat, ezen a téren a nyelvet döntő faktornak tekintette. Ahogy ő fogalmazott: aki katalánul beszél a gyerekeihez, az már a szívében is katalán.⁸

Sok értelmiségi osztotta Pujol optimizmusát, hogy a befogadó attitűdre a spanyolajkúak pozitívan fognak reagálni, és minél gyorsabban be akarnak illeszkedni a katalán társadalomba. Ezt a feltételezésüket megerősítette egy spanyol bevándorló családba született, de már katalán identitással is rendelkező újságíró 1964-ben megjelent, nagy

visszhangot kiváltó könyve, az *El altres catalans* (A többi katalán). Francisco Candel ebben azt fejtegette, hogy a bevándorlók zöme lelkesen viszonyul új hazájához és annak lakóihoz, az integrálódásnak részükről nincsen akadály. Nem minden katalán osztotta ezt a derülato nézőpontot, egy évre rá beszédes című válaszkönyvében (*Els no catalans i nosaltres*, azaz „A nem katalánok és mi”) Manuel Cruells irreális vágyalomnak nevezte a bevándorlók állítólagos integrálódási szándékát és gyors beilleszkedésüket. Úgy látta, hogy a betelepülők zöme egyáltalán nem nyitott Katalónia, a katalánok, az itt élők nyelve és kultúrája felé, részvételükkel nem fog létrejönni egységes koherens, szolidáris politikai közösség Katalóniában, a katalánok és a spanyolok két elkülönülő részét fogják alkotni a népességnek.⁹

Valóban nem volt egyszerű kihívás, hogy egy hivatalosan nem is létező nemzeti közösség integrálni tudja a betelepülőket, azaz nyelvüket, kultúrájukat, szokásaikat megismertessék a betelepülőkkel és azok elsajátítására ösztönözzék őket, hogy az autochton közösség szerves részévé váljanak, és ne maradjanak „kívülről” spanyolok, ne legyenek Katalónia spanyolosításának hathatós eszközei. Önkormányzás híján a katalánoknak semmilyen hivatalos eszköze nem volt erre, a katalán nemzeti közösség a nyelv és a kultúra vonzeréjével mégis integrálni tudott százezreket, hozzásegített ehhez a rengeteg vegyes házasság is. Ez a folyamat spontán zajlott: az újonnan érkező „új katalánok” egy része sikeresen beilleszkedett a helyi társadalomba, közülük sokan elsajátították a nyelvet és a kultúrát, identitásukban is részben katalánná, katalóniai patriótákká váltak, többnyire a spanyol nemzeti önazonosság megőrzése mellett. A katalán kultúra és nyelv elsajátítása nélkül a beilleszkedés csak felemásan sikerülhetett, bár sokan így is integrálódni tudtak, mert a katalánok és a betelepülő spanyolok között a közös ellenség, a diktatúraellenesség összekötő kapocsként szolgált. A 40-es és az 50-es években érkezettek beilleszkedése többé-kevésbé megvalósult, beolvadásukhoz viszont túl sokan voltak, és a Franco-diktatúra spanyolosító politikája sem kifejezetten kedvezett a katalánvá válásnak, a katalán kultúra elsajátításának, a korszellem nem ezt az irányt sugallta. A kisebb településeken, a kisebb számban odatelepülő spanyolok beilleszkedése, a katalán nyelv és kultúra befogadása elég nagy arányban és viszonylag gyorsan lezajlott, míg a Barcelonába nagyobb számban bevándorlók esetében a procedura bonyolultabb, lassabb volt, itt főleg a nagy számban előforduló vegyes házasságok lendítették elő a folyamatot (az 50-es években a barcelonai házasságok harmada ilyen volt). A 60-as években bevándorló tömegek integrálása már jóval kevésbé sikerült. Az egy térségből érkezők sok esetben együtt, az „öslakóktól” teljesen elkülönülve, külvárosi lakóövezetekben telepedtek le, nem volt ritka eset, hogy egy-egy andalúziai falu komplett lakossága együtt települt át Katalóniába, és ugyanazt a nagyvárosi lakótelepet benépesítve együtt is maradtak. A Katalóniába költöző spanyol közhivatalnokok, értelmiségiek, katonatisztek, üzletemberek még reménytelenebbek voltak a beilleszkedés szempontjából, zömük merev spanyol nacionalistaként elutasította, megvetette a katalán identitást, nyelvet, kultúrát, és legfeljebb francóista katalánokkal érintkeztek. A kizárólag spanyol nyelvű, spanyol nemzeti ideológiájú televízió (a 60-as években terjedt el) és a rádió is sokat tett azért, hogy a bevándorlók spanyolajkúsága és identitása megmaradjon. 1975-re a katalánul tudók aránya így 70%-ra csökkent, a lakosság 55%-a beszélt inkább katalánul.¹⁰

A gazdasági nyitottság a társadalmi-politikai elnyomáson is enyhített valamit, a zsarnokság valamivel kevésbé elnyomó, kevésbé rendőrállami formát öltött, bár a diktatúra a politika terén közel sem puhult sokat. 1959-ben elfogadták a közrendről szóló törvényt, amire támaszkodva a Franco-rezsim még konszolidált időszakában is minden évben ezerszám tartóztatta le a rezsim vélt vagy valós ellenségeit. 1961-ben például 1300, egy évvel

később 2400 főt, közülük mintegy 400-400 embert több éves börtönbüntetésre ítélték. 1963-ig a katonai bíróságok osztották az ítéleteket, akkor létrehozták a híres közrendi bíróságot (TOP), amely a diktátor halálát is túlélte (csak 1977-ben oszlatták fel), és összesen több mint 50 ezer embert hurcolt meg, amiért nem volt lojális a Franco-rendszerhez, 9 ezer embernek kiosztott csaknem 12 ezer év börtönt, ebből 1700-an katalánok voltak (diákok, szakszervezeti vezetők, bárki, akit katalán nacionalistának tartottak).¹¹

A repressziók dacára a diktatúra ellenzéke egyre változatosabb módon megnyilvánult. Az ország a 60-as évek elejére abból a szempontból két részre bomlott, hogy Kasztília lakóinak többsége a Franco-rendszer támasza volt, míg Baszkföld, Katalónia, Valencia népességének zöme Franco-ellenes. A rendszerellenesség különösen erős volt Katalóniában (ahogy a baszkok körében is), hiszen a politikai elnyomás itt nemzeti elnyomással, erőszakos asszimilációval, a katalán identitás tiltásával párosult. A diktatúrával szembeni ellenállás össz-spanyol jelleget öltött, a kism nemzetek az autonómia-igényeiket összekapcsolták Spanyolország demokratizálásával, a katalán ellenállók is zömmel egy demokratikus, decentralizált spanyol államon belül képzelték el a jövőt. A spanyol nemzeti érzés kisajátításával a diktatúrának sikerült elérnie, hogy a spanyol rendszerellenzék, az antifrancóisták szolidaritást vállaltak a katalánokkal és a baszkokkal, kénytelen-kelletlen belátták, hogy a leendő spanyol demokrácia nem lehet stabil a kism nemzetek önkormányzásának biztosítása nélkül.¹²

A 60-as években a diktatúrával szembeni szervezett katalán ellenállás is újra megjelent és a polgárháború után született új nemzedékek tagjai közül is sokan csatlakoztak, a gazdasági jólét nem csökkentette a demokrácia és a szabadság iránti vágyat. A katalánizmus lendületet kapott, kihasználta a valamivel puhább diktatúra, a gazdasági fejlődés, a nyitottabb gazdaság kínálta lehetőségeket, hiszen utóbbi hatott valamennyire a többi társadalmi alrendszerre is. Katalóniában rendszeressé váltak a különböző demonstrációk, sztrájkok, megmozdulások, melyeken nem direkt politikai jelszavak és célok jelentek meg (azt a diktatúra durván megtorolta volna), de egyértelmű volt a rendszerellenes élük.

A baszk ellenállás ugyanebben az időben egészen más irányt vett, 1959-ben intézményesült a diktatúrával addig sem csak passzív szembenállás erőszakos változata, létrejött az ETA terrorszervezete (Baszkföld és Szabadság, *Euzkadi Ta Askatasuna*), amely merényletek, szabotázsakciók sorával igyekezett megfélemlíteni a központi hatalmat, szétzilálni az államapparátust. Megalakításának oka az a meggyőződés volt, hogy csak erőszakkal lehet kivívni a függetlenséget és a szabadságot, békésen sosem fogja a madridi diktatúra elengedni őket, harcukat nemzeti felszabadítási háborúként élték meg. A baszk nacionalizmus mindig is eltérő volt a katalántól, nem akartak soha befolyást szerezni a központi hatalomban, kizárólag Baszkföld minél nagyobb önállósága érdekelte őket (egy konföderális szerkezetben, de inkább a teljes függetlenséggel), eszközük mindig is az ellenállás volt, annak akár az erőszakos változata is, és nem a kooperáció.

A katalán ellenállás békés maradt és elsősorban kulturális téren jelentkezett, a 60-as években a katalán kultúra a repressziókra fittyet hányva a civil szférában ismét felvirágzott, valóságos kulturális újjászületés ment végbe, amit a száz évvel korábbi mozgalomra utalva utólag a második, *Segona Renaixença* kifejezéssel illették. Ez részben a múlt felidézésével is járt, és már ezzel politikai színezetet öltött, de a diktatúra által üldözött katalán nyelv és kultúra ápolása önmagában továbbra is politikai jelentéstartalmakat hordozott és az elnyomással való szembeszegülés egyik formája volt.¹³

A 60-as években a rendszer némileg enyhített a katalánok nyelve és kultúrája elleni intézkedéseken. Ez részben annak is volt köszönhető, hogy 1963 nyarán számos értelmiségi, egyetemi oktató, üzletember és egyéb prominens katalán személy felhívást intézett

a spanyol kormányhoz, amelyben a katalán nyelvű oktatást, a katalán nyelvű sajtót, rádiót és televíziót igényelték. A köztiszteletnek örvendő, neves emberek közös fellépését az emberarcúbbá váló diktatúra toleranciával fogadta, s bár a lényegét tekintve negligálta, de bizonyos, szerény engedményeket így is tett. Nagyobb számban megjelenhettek katalán nyelvű könyvek, szigorú cenzúrával immáron fordítások és önálló új művek egyaránt (ez az évtized végére már évi 700 címig fejlődött). Magániskolákban tantárgyként tanítani lehetett a katalán nyelvet. 1961-ben az egyetemi diákok és az értelmiség folyamatos nyomására a barcelonai egyetemen katalán nyelv és irodalom tanszék létesült, az egyetemeken lehetővé vált a kurzustartás katalán nyelven. A nyelv nyomokban visszatért a rádióadásokba és minimálisan, havonta egy műsor erejéig a televízióban, is megjelent. Megnőtt a katalán nyelvű sajtótermékek száma is. A katalán könyv- és lapkiadás fejlődésének azonban kemény korlátokat szabott az, hogy a nyelv továbbra is hiányzott a közoktatásból és a hivatalos életből.¹⁴

Ez a fejlődés nem változtatott azon, hogy a katalán írásbeliség alaposan visszaszorult, negyedszázad telt el úgy, hogy a katalánok a saját nyelvükkel a családi otthonokon kívül jószerével nem találkozhattak, így az iskolákban, a tömegkommunikációban sem, generációk nőttek fel a spanyol nyelvű oktatási rendszerben. Ebből következően a katalán új nemzedékek körében sokan nem tudtak a saját anyanyelvükön írni, olvasni, alig ismerték saját kulturális örökségüket és történelmüket. Ennek dacára a katalán szerzők nem váltottak át a spanyol nyelvre, hanem erős nemzetudattal kitartóan katalánul írták műveiket.

A 60-as évek első felében a passzív ellenállás volt továbbra is a jellemző, de az aktív változata is egyre gyakoribbá vált, széles társadalmi és ideológiai spektrumot ölelt fel, beleértve a diákmozgalmakat is, és változatos eszköztárat használt. 1959 végén nevezetes, máig számon tartott, botrányos eseménysor vette kezdetét a katalán fővárosban, amely az aktív ellenállás sajátos módozatait inspirálta. A történések nyitányaként a legnépszerűbb barcelonai spanyol nyelvű napilap, a *La Vanguardia* francóista főszerkesztője egy barcelonai misén nyíltan becsmérelte a katalánokat és a nyelvüket, amiért a latin mellett nagy megrökönyödésére katalánul zajlott a szertartás, majd távozása előtt felkiáltott, hogy „Az összes katalán egy rakás sz...” (*Todos los catalanes son una mierda*). Ez már túlmélt a katalánok tűrőképességén, általános felzúdulás követte, a legkülönbélebb katalán csoportosulások emiatt bojkottálták a lapot. Köztük voltak a Crist i Catalunya, a CC fiatal katolikus katalánistái, akiknek az akcióját egyik tagjuk, Jordi Pujol szervezte. „Tiltakozás” (*Protest*) nevet viselő kampányuk kezdőbetűjét (P) felmázolták mindenhová, és rendszerellenes röplapokat terjesztettek a városban (*Us Presentem General Franco*, azaz „Bemutatjuk Franco tábornokot” címmel). Az incidens és a tiltakozó kampány következtében 14 ezer előfizetőt és sok hirdetőt elveszített, és így tetemes anyagi veszteséget szenvedett el az újság. Franco sem örült a botránynak, direkt utasítására a kormány elbocsátatta a főszerkesztőt. A katalán ellenállás apró sikere, apró elégtétele volt ez az epizód, tömegnyomás hatására korábban még sosem bocsátottak el francóista újság vezetőjét.¹⁵

Ám ezzel még nem volt vége. 1960 májusában Pujol és társai a barcelonai Katalán Zenepalotában (*Palau de la Música*) a száz évvel korábban született költő, Joan Maragall emlékgáláján látványosan visszavágtak. Ők szervezték az akciót, amelynek során a rezsim több miniszterének és francóista hivatalos személyek jelenlétében (Franco és a központi kormány éppen Barcelonában tartózkodott, de a diktátor nem látogatott el a koncertre) ellenállók kis csoportja megszakította a hangverseny műsorát, és elénekelték az egyik betiltott katalán hazafias dalt, az ünnepeltnak a katalán zászlóról írt alkotásának a megzenésített himnuszát (*El Cant de la Senyera*), amihez a közönség nagy része csatlakozott. A hatalom keményen reagált, hiszen itt sajátos módon, de mégis politikai

ellenállásról volt szó, húsz embert letartóztattak. Az *els Fets del Palau* (utólag az eset „a palota eseménye” elnevezést kapta) két fő szervezőjének kreativitását előbb néhány kiadós veréssel, majd több éves börtönbüntetéssel jutalmazták, hivatalosan a röplapok terjesztéséért ítélték el őket. Jordi Pujol hét évet kapott, bár nem ülte le az egészet, félidőben szabadult. Az ilyen bátor fellépések erőt, hitet adtak a katalánoknak, akik nemzeti hősként tekintettek az aktívan ellenállókra. Pujol is rendkívül népszerű lett, a katalán nacionalizmus valóságos jelképévé vált, társai folytatták a P kampányt, a betű már az ő nevére utalt, röplapjaik segítségével a *Visca Jordi Pujol, Visca Catalunya!* (Éljen Pujol, éljen Katalónia) jelszó terjedt el a katalánok között.¹⁶

Szabadulása után Pujol a konzervatív katalánisták vezető figurája lett, aki a direkt politikai konfrontáció helyett inkább az államtól független kulturális intézmények, a kulturális infrastruktúra megeremtésére, a nemzettudat megerősítésére és gazdasági építkezésre, a stabil gazdasági hinterland biztosítására összpontosított, erőfeszítéseit jól fémjelezték a *Fer país* (Építs országot) és a *Fer poble, Fer Catalunya* (Építsd a népet, építsd Katalóniát) mottók. Gazdasági téren egyrészt csatlakozott a *Círculo Economía* (katalánul *Cercle d'Economia*) érdekcsoporthoz, a piacorientált, európeér katalán gazdasági elit tagjait tömörítő társaság Katalónia gazdasági érdekeit próbálta érvényre juttatni, és kapcsolatokat építettek ki a spanyol gazdasági köröknek szintén a nyugatosodást, európaizálódást preferáló részével. Másrészt és főként egy független katalán bank létrehozásán fáradozott, aminek a hiánya már régóta szívfájdalma volt a katalánoknak. Egy ilyen bank javíthatott Katalónia gazdasági lehetőségein, továbbá olyan szintű kulturális mecénaturát gyakorolhatott, amit egy iparvállalat sosem engedhetett meg magának. Jordi Pujol néhány katolikus katalánista társával együtt (mindannyian polgári családok, vállalkozók sarjai) már bebörtönzése előtt ennek az előkészítésével foglalkozott. Mivel a rezsím új bank alapítását nem tette lehetővé, a későbbi *Banca Catalana* egy már meglévő kisebb bankon belül kezdte el működését. Miután 1962-ben az új spanyol banktörvény (*Ordenación Bancaria*) lehetővé tette új, regionális, helyi bankok létrehozását, a Banca Catalana önállósodott és fejlődése elől elhárultak az akadályok. A börtönből szabaduló Pujolnak sokat kellett még dolgozni vele, míg a 60-as évek második felére a bank kelően megerősödött, onnan kezdve a katalán kultúra legfőbb pénzügyi támogatója lett, az évtized végére már Katalónia harmadik legnagyobb bankjává nőtte ki magát. Olyan speciális patrióta bankká, amely a katalán gazdasági és kulturális érdekeket szolgálta.¹⁷

A direkt politikai akciókról lemondó, a diktatúra tartósságára számítva a hosszú távú kulturális nemzetépítésre és gazdasági háttérének megeremtésére áttérő Pujolt a CC kisebbik része követte a profilváltásban, a többség maradt a politikai ellenállásnál, ők még 1962-ben úgy döntöttek, hogy politikai pártot hoznak létre *Comunitat Catala*, Katalán Közösség néven. Érdemi szerephez azonban nem jutottak a következő években, az évtized végén a párt megszűnt.¹⁸

1961-ben megalakult a katalán kulturális és nyelvvédő szervezet, az *Òmnium Cultural*, amely rövid idő alatt több ezer tagot számlált és nagyon komoly eredményeket ért el, számos cégtől, iparvállalattól szerzett adományokat, anyagi támogatást, amelyet a katalán identitás, kultúra és nyelv védelmére, ápolására fordítottak (többek között katalán nyelvoktatást szerveztek, támogatták a katalán nyelvű könyvkiadást). A rezsím nem is nézte jó szemmel szerteágazó és hatásos tevékenységét, két évvel később betiltották, illegálisan, csökkentett kapacitással működött tovább, és csak 1967-ben folytathatta törvényesen a munkát.¹⁹

A 60-as évek elején katalán dalszerzők, előadók, értelmiségi amatőr zenészek alapítottak egy zenekart, az *Els Setze Jutges* (azaz Tizenhat Bíró) katalán népzeneből építkező modern dalokat írt katalán nyelvű szövegekkel. Rövidesen hatalmas népszerűsége

tettek szert az idősebb és a fiatalabb generációk körében egyaránt, az együttes hatására *Nova Cançó* (Új dalok) néven önálló katalán zenei mozgalom bontakozott ki, amihez számos zenész csatlakozott. Ezzel a katalán nyelv a modern zenében is megvetette a lábát, egyre-másra jelentek meg a katalánul éneklő beat előadók, 1962-ben megjelent a mozgalom első lemeze. A mozgalom reprezentánsai szerte a régióban felléptek, koncertjeik a katalán nemzeti öntudat megőrzésének hatékony eszközeivé váltak. A legális könnyűzenébe rajtuk keresztül beszívárgott a katalánizmus is, a fiatal zenészek, dalszerzők tartalmukban burkoltan katalánista dalokkal jelentkeztek, katalán költők verseit zenésítették meg, melyeket a titkos katalán politikai szervezetek is használtak. Voltaképpen angolszász mintára a katalán nyelvű könnyűzene protestmozgalom, a politikai-nemzeti ellenállás egyik hatékony formája lett, miközben hídként összekötötte a tömegkultúrát az elitkultúrával. Sokak szerint a *Nova Cançó* tett a legtöbbet azért, hogy a fiatal nemzedékek megőrizték a katalán nemzettudatukat, az önálló könnyűzene életet lehel a katalán nemzeti kultúrába és identitásba.²⁰

A katalán katolicizmus is egyre aktívabb lett, katalánizmusuk az újjászülető cserkészmozgalom révén (katalánul *escoltisme*) jóval több fiatalhoz jutott el, a 60-as évek végén már 10 ezer főre bővülő tagsága a katalán nyelvet, történelmet és kultúrát is tanulhatta. A falangista ifjúsági szervezetek szeparatizmussal vádolva támadták is a mozgalmat, de az egyház védőernyője megővta őket. A katolikus katalánizmus a szociális kérdések felé is nyitott, fokozatosan progresszívvá vált, az 50-es évek végén alapított kiadó, a *Nova Terra* ilyen jellegű szellemi központként szolgált. 1959 után a katalánisták fő legális újságja, az első katalán nyelven kiadott magazin, a *Serra d'Or* (Aranyhegy) lett, a kulturális és vallási havilap számonként megközelítően 10 ezer példányban kelt el, védettséget az biztosította, hogy Montserrat apátságának gondozásában jelent meg. Volt is mitől megvédeni, a rezsím hatóságai szemmel tartották a lapot, és a jelentések alapján pontosan érzékelték, hogy az valójában nem vallási kiadvány, hanem a katolicizmus álcaja mögött egyértelműen katalánista.²¹

A katalán identitású egyházi személyek többsége egyre kritikusabb lett a diktatúrával szemben és közülük sokan a 60-as évekre egyre inkább katalánistává váltak. 1963 őszén hatalmas országos és nemzetközi visszhangot váltott ki az addig óvatos montserrati apátnak a rezsímet bíráló nyilatkozata (a hozzá közel álló Pujol bebörtönzése ábrándította ki teljesen a rendszerből), amely a párizsi *Le Monde* hasábjain jelent meg. Ilyen kritikát nyilvánosan, külföldi fórumon belföldi magas rangú személytől még nem kapott Franco, az egyházi vezető ráadásul a katalánok helyzetére is sikeresen felhívta a világ figyelmét. Többek között a következőket nyilatkozta: „Spanyolországban nincs szabadság, nem érvényesül az igazság. [...] A spanyol rezsím kereszténynek mondja magát, de nem követi a kereszténység alapértékeit. [...] A történelem Montserrat apátságát Katalónia spirituális központjává tette [...] Nekünk a katalán nyelv védelme nemcsak kötelesség, hanem szükségszerűség is, hiszen, ha a nyelv eltűnik, akkor vele együtt a vallás is eltűnik Katalóniából.” Katalóniában pártállástól, világnézettől függetlenül minden katalánista lelkesen fogadta a főpap bátor fellépését. A rendszer azonban nem tűrhette szankció nélkül az apát renitenskedését, és 1965-ben sikerült száműzetésbe kényszeríteni. Ekkorra már a falangisták egyre türelmetlenebbek lettek a katalán katolicizmussal szemben, a Falange barcelonai vezetője egyenesen azt hangoztatta, hogy a „le kell lőnünk az összes katalán papot, akiket a vörösök életben hagytak”.²²

Az apát eltávolításával a rezsím nem sokat nyert, mert utóda is támogatta a katalán demokratikus ellenállást, és 1969-ben a külföldi médiában hozzá hasonlóan szintén élesen kritizálta a rendszert. Ráadásul most már a megerősödő katalánista mozgalom is

viszonzni tudta az egyháznak a korábban tőlük kapott védelmet, végig kiálltak az apát mellett. Amikor 1966-ban a barcelonai érseki pozícióba ismét egy francóista spanyol főpapot neveztek ki, széles körű kampány követelt katalán püspököket Katalóniába a *Volem bisbes catalans* (azaz katalán püspököket akarunk) jelszavával. Az akció résztvevői más igényekkel is előálltak: a száműzött apátnak és valamennyi politikai emigránsnak amnesztiát és hazatérésük lehetővé tételét követelték, továbbá katalán nyelvű oktatási rendszert, médiát. A mozgalom nem tudott változtatni a konkrét kinevezésen, többi igénye sem teljesült, de mégis részben célhoz ért, mivel a spanyol katolikus egyház, illetve Franco (ugyanis a konkordátumban a Vatikán elfogadta, hogy a diktátor jelöli ki a püspökök személyét) beleegyezett abba, hogy ettől kezdve Katalóniába csak katalán nyelvű főpapat, püspököket lehet kinevezni. A hatalom a katalán tiltakozás mellett az előző évben véget ért II. vatikáni zsinat hatására engedett. Az ott született döntések érzékenyen érintették a spanyol diktátort, hiszen a spanyol egyház reformja, modernizálása is elkerülhetetlenné vált, aminek a részeként az anyanyelvű misézést a katalánoknál is lehetővé kellett tenni, illetve a katalán egyházhoz képest jóval később, de a spanyol egyháznál is elkezdődött egy erjedési folyamat, és rendszertámogatásuk meggyengült. Elüldözése után Escarré apát három évvel később halálos betegen térhetett csak haza, montserrati temetése nyilvános rendszerellenes demonstrációvá vált, amelyen szinte minden katalán ellenzéki csoport részt vett. A szekuláris baloldali szervezetek is katalán nemzeti hősként emlékeztek meg róla, aki (ahogy a baloldali katalánista FNC lapja, az *ARA* fogalmazott) a „megalázott és üldözött nemzet” egyik szimbóluma lett.²³

A 60-as évek közepétől már nem az egyházhoz kötődő ellenzék volt a főszereplő, legalább olyan jelentőssé vált a szekularizált ellenzék, de már a baloldaliak is szakítottak az egyházellenességgel, még ők is tisztelettel viszonyultak a katalán katolicizmushoz, becsülték a nyelvet és kultúrát védő erőfeszítéseiket, és nemzeti egyházként szinte úgy tekintettek rá, mint a lengyelek a szocializmus idején a saját katolikus egyházukra. Ráadásul sok esetben az egyház biztosított helyet a rendezvényeiknek, találkozóiknak, ami szépen mutatja az asszimilációs nyomás elleni széles összefogás meglétét a hétköznapiakban, a bal- és jobboldali rendszerellenzék, a katolikus szervezetek és a katalán munkásmozgalom egyre inkább partnerként, szövetségesként viszonyultak egymáshoz. Figyelemre méltó, hogy az egyház és a katolikus katalánizmus úgy játszott alapvető szerepet a katalán ellenállásban, hogy Katalónia társadalmának zöme szekularizálódott. Főként a városokban, különösképpen Barcelona lakói körében szorultak kisebbségbe a vallásos polgárok, akik a 60-as évek közepén a főváros lakosságának mindössze 15%-át tették ki, 1970-ben pedig a város polgárainak alig 6%-a járt rendszeresen misékre.²⁴

1959-ben a katolicizmus baloldali változata is megjelent a palettán, létrejött egy keresztényszocialista politikai szerveződés, az *Associació Democràtica Popular de Catalunya* (ADPC, Katalónia Népi Demokratikus Közössége) egyszerre állt ki a katalán önkormányzatiság és a szocializmus megeremtése mellett. Néhány évvel később tagjai a szervezetet politikai párttá alakították *Front Obrer de Catalunya* (FOC, Katalóniai Munkásfront) néven, amely természetesen illegális működött.²⁵

A munkásmozgalom sem ténlenkedett a 60-as évektől, egyre intenzívebben felléptek a rendszer hivatalos szakszervezete (*Sindicato Vertical*) ellen, és mivel más érdekszervezeteket a hatalom nem is engedélyezett, illegálisan létrehozták a maguk munkástanácsait, sztrájkokat szerveztek. A katalán kommunista párt, a PSUC nyitott a bevándorló spanyol munkások felé, és sikerrel terjesztette körükben a katalán nyelvet és kultúrát, így integrálva őket a katalóniai munkástársadalomba. 1964-ben a katalóniai munkások titokban létrehozták a rendszertől független szakszervezetüket, ez a munkásmozgalom széleskörű

összefogását jelentette, helyi munkástanácsaiba (*Comissions Obreres, CCOO*), fővárosi koordináló szervébe, a Barcelonai Központi Munkástanácsba (*Comissió Obrera Central de Barcelona*), a kommunista, szocialista és keresztény szervezetek is bekapcsolódtak. 1966-ban létrejött „országos” szervezete is, a *Comissió Obrera Nacional de Catalunya* (Katalónia Nemzeti Munkástanácsa). Kimondottan katalánista nemzeti szakszervezet sosem létezett Katalóniában, ez sem lett az, de közelített hozzá, ugyanis felvállalta a katalán nyelv és identitás védelmét, a következő évtől részt vett például a Diada megemlékezésen. Mivel a legtöbb katalán ellenálló csoport, főként a sok értelmiségi és katolikus szervezet a kultúra védelmére koncentrált, a munkások szerveződései fejtették ki a legaktívabb politikai ellenállást, közülük is kiemelkedett az illegálisban is kiváló szervezetséggel működő PSUC. Paradox helyzet alakult ki, hiszen egy elvben internacionalista ideológiát hirdető párt lett a katalán nemzeti identitás egyik fő oltalmazója, Katalónia egyik fontos nemzeti pártja, katalánul megjelenő illegális lapja, a *Nous Horitzons*, különböző katalánista csoportok politikai nézeteinek, vitáinak adott nyilvános teret. A hatóságok is őket látták a legveszélyesebbnek, a 60-as években a politikai okokból bebörtönzött katalánok 80%-a PSUC-tag volt.²⁶

A belső függetlenség 1714-es elvesztésének 250. évfordulóján, 1964-ben 4 ezer ember jelent meg a barcelonai Casanova szobor helyén. Ez volt a Franco-érában az első katalánista utcai tömegmegmozdulás. Ettől kezdve egyre többen és egyre bátrabban megünnepelték a katalán nemzeti emléknapot, és a továbbiakban a katalán kultúra védelmében számos nyilvános demonstráció lezajlott.²⁷

A 60-as évek elejétől a kulturális, nyelvi identitás védelme a Katalónián túli katalán nyelvű régiókban is megerősödött, sőt, a közös szenvedés közelebb is hozta egymáshoz a régóta külön- és szétfejlődő katalán nyelvű területek lakóit. Vicens i Vives ihletésére a valenciai író, Joan Fuster 1962-ben publikálta *Nosaltres, els valencians* (Mi, valenciaiak) című művét, amiben újra megjelent a *Països Catalans* gondolata, azaz Katalónia, Francia-Katalónia, Valencia és a Baleár-szigetek összetartozása, nyelvi, kulturális egysége, ő legalább a három spanyolországi katalán nyelvű régió politikai unióját tartotta a nemzeti megmaradás zálogának. emiatt a szerzőt később a pánkatalánizmus atyjának nevezték. Ez az elképzelés a rezsim számára teljes tabu volt, módszeresen igyekezett identitásában, nyelvében, kultúrájában, politikai tudatában eltávolítani Valenciát és Baleárt a katalánoktól, külön nyelvekként kezelte például a katalán ott beszélt dialektusait. Ezért is tudott átjutni a cenzúra rostáján a katalán-valenciai-baleári szótár, ami még a laikusok számára is fényesen igazolta, hogy itt nyelvjárásokról és nem külön nyelvekről van szó. Az egységgondolat, a *Gran Catalunya* (Nagy-Katalónia) koncepció nem volt új keletű a diktatúra korszakában sem, néhány szamizdat kiadvány a 40-es és az 50-es években is pedzegette már a három tartomány kívánatos politikai föderációját. A Nova Cançó zenei mozgalom is átlépte a tartományi határokat, valenciai és mallorcai előadók kapcsolódtak hozzá, és a legnevesebb művészek a katalán nyelvterület egészén nagy népszerűségnek örvendtek, sokakat a katalán nyelvű könnyűzene ébresztett rá, hogy a három régió sok szempontból kulturális közösséget alkot. Az összetartozás-tudat azonban nem vált tömegérezületté. A mozgalom néhány előadója országos ismertséget is szerzett, egyikük, a valenciai Raimon 1968-ban megnyerte az Eurovíziós dalfesztivál országos selejtezőjét, de mégsem indulhatott a gálán, mivel ragaszkodott ahhoz, hogy katalánul énekeljen, ezért Spanyolország inkább visszaléptette.²⁸

A 60-as évek közepétől az oktatás területén fokozódott a lendület. 1965-ban létrejött az *Institució Pedagògica Rosa Sensat* nevű szervezet, amely nyaranta katalán nyelvi továbbképzést nyújtott tanároknak, kiszélesedett a katalán iskolamozgalom, amely katalán nyelvórákat

tartott illegálisan. 1966-ban katalánista kampány követelte a katalán nyelv használatát az iskolai oktatásban, négy év múlva az akció megismétlődött a *Català a l'escola* (Katalán nyelvet az iskolákba) szlogennel, ez utóbbi a Banca Catalana, az Òmnium Cultural és Montserrat apátsága támogatásával nagyszabású megmozdulássá terebélyesedett, amely mögé felsorakozott szinte az egész katalán szellemi és kulturális elit.²⁹

Az egyetemi diákmozgalmak, -szervezetek is egyre nagyobb jelentőségre tettek szert, többek között azért, mert a felsőoktatásban tanulók száma sokat gyarapodott a 60-as években, a Barcelonai Egyetemen például megduplázódott a hallgatói létszám. Ezek a mozgalmak a nagyobb tagság mellett egyre aktívabbak is lettek, számos kampányt indítottak el, többek között amnesztiát követeltek a politikai foglyoknak és a politikai emigránsoknak. Közben egyre egységesebben léptek fel: 1966-ban önálló katalán diákszövetség alakult, a *Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona* (SDEUB) volt az első demokratikus, rendszertől független hallgatói szervezet. A katalán egyetemi ifjúság széles összefogása valósult meg ezáltal, alapítói és vezetői különféle ellenzéki pártokhoz, szervezetekhez kötődtek (bal és jobboldali arculatúakhoz egyaránt, a cserkészmozgalomtól kezdve a katalán kommunistákig). Am a rendőrség nem hagyta kibontakozni az illegális szervezetet, és annak már az alapító ülésére lecsapott, pedig azt elővigyázatosan nem az egyetemen, hanem a barcelonai Capuchin kolostorban tartották, a rendőrség nem is hatolt be az épületbe, hanem napokig vesztgár alatt tartotta, és végül a benn lévők feladták magukat. A félezer részt vevő közül több diákot, a jelen lévő tanárokat és katalán értelmiségi figurákat letartóztattak, később a törvénytelen diákszervezet támogatásáért a barcelonai egyetemről elbocsátottak mintegy 70 oktatót és többtucat diákot. A helyszín után *La Caputxinada* néven elhíresült eset, az alapító ülés elleni rendőrségi akció, osztársadalmi felháborodást keltett Katalóniában, szolidaritási akciók sora következett, a rendőrség épülete előtt még katalán papok is demonstráltak, békés felvonulásukat a hatóságok erőszakkal kergették szét, ami újabb felzúdulást keltett. Újabb tiltakozó akciókat gerjesztett.³⁰

Az alakuló ülése elleni hatósági fellépés nem változtatott azon, hogy a diákszövetség illegálisan mégiscsak működni kezdett, sőt, sok fiatal még inkább a rendszer ellen fordított, rengetegen csatlakoztak hozzá, az egyetemeken a francóista szervezetek elvesztették domináns pozíciójukat. A történetek azt is megmutatták, hogy a nagyobb szervezéseknek, még mindig szűkös a mozgástere, a rendszer még betartatja a korlátokat, a nyílt politikai jellegű megmozdulásoknak még nem jött el az ideje, még mindig a burkolt, álcázott akciók, illetve a kultúrára összpontosítás érhet el eredményeket.

A Nyugatot elborító 1968-as diáklázadások hatása alig szűrődött be Katalóniába, a nemzeti identitás védelme fontosabbnak bizonyult minden másnál, ezért a pacifizmust kivéve (amely pedig évtizedek óta adott volt Katalóniában) nem kerültek előtérbe radikális eszmék, sem ideológiai természetű viták, vagy életmódra, életstílusra vonatkozó alternatív elképzelések, mozgalmak. Az egyetemi ifjúság egy kis része mindazonáltal baloldali irányba radikalizálódott, egy sor baloldali csoportcska alakult, közrejátszott ebben a közös diákszervezet működésének hatósági megakadályozása is.³¹

Az évtized végén egymást érték a kultúra védelmét célzó kezdeményezések, a katalán kulturális élet egyre intenzívebbé vált. 1968-ban a jeles katalán nyelvész, Pompeu Fabra születésének századik évfordulója kiváló alkalmat nyújtott arra, hogy Katalónia-szerte nyilvános események százai foglalkozzanak a nyelvvel, vagy ahogy a rendezvényesorozat címe fogalmazott: „a nép nyelvével” (*La llengua d'un poble*). Egy évvel később

a Banca Catalana támogatásával, a katalán nyelvű könyvkiadás bástyájának számító *Edicions 62* kiadó gondozásában megjelent a 15 kötetesre tervezett *Gran Enciclopèdia Catalana*, a „Nagy katalán enciklopédia” első része.³²

A katalán társadalom e szerveződéseknek, a nyelvet és kultúrát védő fejleményeknek is köszönhetően végig diktatúraellenes, Franco-ellenes maradt, és ellenállt a spanyolosságnak, őrizte identitását, nemzeti-közösségi értékeit. A nyelvvédő, kulturális tartalmú szervezkedésekbe sok esetben szinte minden ellenzéki csoport bekapcsolódott, függetlenül politikai irányultságuktól. A katalán identitás, illetve annak a kulcselemét jelentő nyelv és kultúra védelme olyan közös platformot, célt jelentett, ami összehozta, egységbe tömörítette a katalánokat. Ráadásul ez a kultúra a régmúltban és a modernitás idején is kimagasló eredményeket mutatott fel, a katalánok erre rendkívül büszkék voltak, tudatában voltak annak, hogy van mire vigyázni.

Franco eközben, 1966-ban ismét királysággá nyilvánította az országot, készült az utódlás kérdésének a megoldására. Mivel XIII. Alfonz unokája, Juan Carlos jól teljesített és a diktátornak nem született fia, 1969-ben meghozta a döntést, hogy a hivatalos trónörökös lesz az ő utóda államfőként. János Károlynak a következő év nyaratól lett hivatalos szerepe a rezsimben. Konzervatív, katolikus katalánisták már korábban is keresték a kapcsolatot vele, de ettől kezdve még inkább, hogy megismeressék vele Katalónia valós politikai, társadalmi és kulturális helyzetét, a katalán valóságot (*el fet català*).³³

Az immáron királyságként működő puha diktatúra idején sem változott meg az el-
lenségesség hozzáállás Katalóniával szemben, ha lakói nyíltan katalánok próbáltak volna lenni. 1968-ban Manuel Fraga miniszter élvezettel idézte fel azokat az időket, amikor a spanyol központi hatalom erőszakkal tett rendet Katalóniában (IV. és V. Fülöp is elfoglalta Katalóniát, Espartero tábornok Barcelonát lövette), majd így folytatta: „Végül 1939-ben mi foglaltuk el Katalóniát és ismét készek vagyunk elfoglalni annyiszor, ahányszor szükséges. Bármikor készen állunk a fegyveres beavatkozásra.”³⁴

A rendszer időnként próbált példát statuálón fellépni a politikai ellenállókkal szemben, olykor még születtek halálos ítéletek a politikai ellenfelekkel szemben (1963-ban például kivégeztek két anarchistát és egy kommunistát). A diktatúra főként a diákokkal és a munkásokkal volt a leginkább gyanakvó, a rezsimtől függetlenül létrehozott önálló szervezeteikkel szemben, a sztrájkokban, demonstrációkban részt vevők ellen a hatóságok kiváltképpen keményen léptek fel.

1966-ban a sajtótörvény eltörölte ugyan az előzetes cenzúrát, és ettől kezdve szabadabban megjelenhettek katalán, baszk, gallego nyelvű újságok, de számos szigorítást is tartalmazott, súlyosabb büntetéseket helyezett például kilátásba az öncenzúra elmulasztása, a spanyol egységet veszélyeztető sajtóanyagok esetén. És ezeket a szabályokat a következő években keményen alkalmazták is, katalán újságokat is többször szankcionáltak, egy-egy bántóbb cikkért ideiglenes betiltást, súlyos pénzbüntetést szenvedtek el. Emiatt a katalánista kiadványok vagy továbbra is óvatosak maradtak vagy illegálisban jelentek meg. Az első hivatalosan engedélyezett, nem egyházi kiadású, nem vallási jellegű, katalán nyelvű magazin, az 1966-tól megjelenő *Tele/estel* példája jól mutatja a szerény mozgásteret, a katalán nyelvűsége miatt kezdetben népszerű lap 80 ezer példányban fogyott el, ám rendszerlojális tartalma miatt legtöbb olvasója, előfizetője nem tartott ki mellette, néhány év múlva jelentéktelenné vált. A nagy barcelonai napilapok tematikájukban, nyelvhasználatukban részben nyitottak katalán irányba, az *El Correo Catalán* hasábjain egyre több katalán nyelvű cikket hozott le, a másik nagyágyú, a *La Vanguardia* tisztán spanyol maradt, de anyagaik már rendszeresen foglalkoztak a katalán kultúrával.³⁵

A fenyegető megnyilvánulások dacára a puhuló diktatúra a szolid, kulturális ellenállással szemben már nem lépett fel olyan erőszakosan. Amikor Jordi Carbonell egyetemi tanárt, a „Nagy katalán enciklopédia” egyik szerkesztőjét 1970-ben meghurcolták, és bevették a rendőrségre, nem bántották még akkor sem, amikor vallatták, és a spanyolul elhangzó kérdésekre mindig katalánul válaszolt. Verés, erőszak, durvaság helyett meggyőzéssel próbáltak nyomást gyakorolni rá, a rendőrök egyik fő érve egyszerű volt: „Az, amit ön nem vesz tekintetbe, az a hódítás joga”.³⁶ Ezzel voltaképpen megragadták spanyol szempontból a spanyol-katalán viszony lényegét: a természet rendje, hogy az erősebb jogán a spanyolok uralkodnak a katalánok fölött.

Utolsó időszakában a hanyatló diktatúra visszakeményedett, 1969 januárjában a rezsim szükségállapotot vezetett be, amely három hónapig tartott. A következő négy évben visszaerősödött a politikai és kulturális represszió. Pontosabban megpróbált visszaerősödni, de érdemben már nem sikerült, a körülmények addigra a 10-20 évvel azelőtti állapotokhoz képest alaposan megváltoztak. A hatalom már nem volt olyan intakt és egységes, a falangista mozgalom bomlásnak indult, az ellenzéki csoportok megerősödtek, a gazdaságilag nyitott, a Nyugat nemzetközi rendszerébe beágyazott spanyol államban már nem fajulhattak el úgy a dolgok, ahogy korábban. A gazdasági fejlődés lendületének megtorpanása, a szaporodó gazdasági válságjelek amúgy sem tették lehetővé, hogy a politikai elnyomás fokozására sok energiát, erőforrást mozgósítsanak.³⁷

A visszakeményítés korlátait jól jelezte, hogy amikor a híres-hírhedt burgosi perben a banditizmus és terrorizmus ellen 1969-ben hozott törvény alapján, két rendőr meggyilkolásáért hat baszk ETA-tagot halálra ítélték 1970 végén, tüntetéshullám söpört végig az országon, amihez a katalánok is csatlakoztak, és a nemzetközi tiltakozás is erőteljes volt. Mindennek hatására Franco meghátrált, és az ítéletet börtönbüntetésre mérsékelte. A katalánok fellépése a rendszerellenesség mellett a kisnemzeti szolidaritás jegyében is fogant. A diktatúra elleni harca miatt a baszk szervezet Katalóniában is népszerű volt, de erőszakos módszerei a katalánok között nem találtak követőkre, a békés ellenállás útjáról nem tértek le. A katalánok tiltakozó akciói közül a Montserrat Kiáltvány komoly nemzetközi visszhangot váltott ki, amelyet 300 katalán csúcstelmiségi és művész írta alá (pl. Joan Miró festő). Szövegében többek között az olvasható, hogy a rezsim vezetői „az állítólagos nemzeti egység védelmében [...] nem ismerik el és lábbal tiporják a spanyol államot alkotó népek és nemzetek jogait”, pedig az ő jogaikat el kellene ismerni, beleértve az önrendelkezésük jogát is.³⁸

A Franco-rendszer falain egyre nagyobb repedések keletkeztek. Amikor a spanyol parlament 1970-ben az új oktatási törvényről döntött, harminc év után először felmerült a regionális, kisebbségi nyelvek oktatásának a lehetősége is. Indokként az is felmerült, hogy Katalóniában a helyi nyelv minden tiltás ellenére megjelenik az oktatásban, ezért akár legális formát is kaphat, úgy legalább ellenőrizhető, mértéke jobban kordában tartható. Bár végül elvetették a felvetést, de már az is az új korszak közeledtét sugallta, hogy egyáltalán napirendre került és tárgyaltak róla. Egy évvel később az addig rendszertámogató spanyol katolikus egyház is félig-meddig kihátrált Franco mögül, nyilvánosságra került ugyanis „Az egyház és a politikai közösség” (*La Iglesia y la Comunidad Política*) című dokumentuma, amely bár nem lett hivatalos nyilatkozat, mégis komoly hatást ért el, lényegében bocsánatot kért a spanyol társadalomtól, amiért a polgárháború idején és utána nem tudta a társadalmi megbékélést előmozdítani.³⁹

Bár a repressziók a valóságban nem bizonyultak túl keménynek, sem hosszú életűnek, a katalánok némileg megszenvedték ezt a rövid időszakot, a 60-as években fokozatosan erősödő katalán politikai és kulturális ellenállás ideiglenesen meggyengült, visszaesett.

Közös diákszervezetük betiltása után a szükségállapot végképp parkoló pályára állította a katalánista egyetemisták mozgalmát. Az 1968-ban törvénytelennek nyilvánított munkástanácsok, az egységesedő munkásmozgalom tevékenysége is kényszerűen alábbhagyott egy időre. A rendszer a kulturális szerveződésekre állami eszközökkel kisebb nyomást fejtett ki, a katalán kulturális nacionalizmusnak három fő pillérét különböztette meg, a Montserrat apátság, a Banca Catalana és az Òmnium Cultural tevékenységét szoros megfigyelés alatt is tartotta, de hatóságilag nem lépett fel erőteljesebben ellenük, mert közvetlen politikai tevékenység nem fűződött a nevükhöz. Más, „civil társadalmi” megoldást találtak, a 70-es évek elején falangista csoportok próbálták megfélemlíteni a katalán kultúráért munkálkodókat, több mint 20 esetben követtek el erőszakos akciókat, könyvesboltok, könyvkiadók, szerkesztőségek és egyéb kulturális intézmények ellen Barcelonában.⁴⁰

A hatalom fokozódó nyomása, valamint a munkások és a diákok összefogásának min-tája inspirálóan hatott az ellenzéki pártokra. A nemzeti szolidaritás alapján akcióik, tevékenységük egyeztetésére a diákszövetséget ért inzultus után az egyes ellenzéki pártok kerekasztalt létesítettek (*Taula Rodona*), amely 1969 decemberében egy pártok közötti koordinációs szervvé alakult *Comissió Coordinadora de Forces Politiques de Catalunya* néven (Katalán Politikai Erők Koordinációs Testülete) a katalán kommunisták, szocialisták, republikánusok és kereszténydemokraták (PSUC, MSC, ERC, UDC) részvételével. Hosszú évtizedek után ez volt az első alkalom, amikor katalán pártok összefogásába a kommunistákat is bevették, tartós nemzeti elkötelezettsége azonban ekkoriban már hitelessé tette, bizalmat ébresztett. A pártok kooperációja azonban nem eredményezett széles politikai mobilizációt, illegális formációként még együttes erővel sem volt túl nagy az akciórádiuszuk, továbbá a katalánok bizalmatlanok voltak a pártpolitizálással szemben, ezen még a pártok közös fellépése sem változtatott.⁴¹

A katalán értelmiségiek, a „civil” ellenzékiek is ráébredtek a közös fellépés előnyeire. A katalán ellenállás ugyanis már túlságosan szerteágazó volt, rengeteg szervezet egymástól függetlenül fejtette ki a tevékenységét, hiányzott a koordináció, az összefogás. A katalánisták széles körű mozgósítását két évvel később a civil szféra valósította meg. 1971 őszen mintegy 300-an alakították meg Katalónia Közgyűlését (*Assemblea de Catalunya*, AC), ez a gyűjtőszervezet a százával létező különféle ellenálló csoportot szervezte egybe és koordinálta a tevékenységüket. Nem a pártok vitték benne a főszerepet, hanem főként a civil csoportokat hozta össze, az oda becsatlakozó emberek zöme nem volt egyik pártnak sem a tagja. A Közgyűlés átfogó egységmozgalom lett, a jobboldaltól a baloldaliig szinte minden ellenálló katalán politikai és társadalmi szervezetet, pártot, szakszervezetet, egyesületet, értelmiségi társaságot, keresztény organizációt, foglalkozási csoportot, diákszervezetet és számos magánembert tömörített. A Közgyűlés közös nevezőként három fő célkitűzést fogalmazott meg, ami a katalán nemzeti mozgalom hármas szlogenje lett: *Amnistia*, *Llibertat*, *Estatut d’Autonomia*, azaz amnesztia (a diktatúra által bebörtönzött politikai elítéltek szabadon bocsátása), szabadság (politikai szabadságjogok és demokrácia), valamint autonómia Katalóniának (az 1932-es státútum visszaállítása). A szervezet nyitott az ország egyéb területein tevékeny ellenzékiek felé is, és összefogást ajánlott a demokráciáért küzdő minden spanyolországi csoportnak.⁴²

Az AC a következő években főszereplővé lépett elő a diktatúraellenes csoportok között, megvalósította a lehető legszélesebb összefogást, egyszerű programja rengeteg embert bevonzott, tevékenysége nem csak Barcelonára korlátozódott, Katalónia 40 városában, településén jöttek létre fiókszervezetei. Számos rendszerellenes tömegtüntetést, tömegmegmozdulást vezényelt le. A részvételükkel és egyre nagyobb tömegek jelenlétében

zajlottak le a Diada megemlékezései, 1971-ben itt énekelték el 32 év után először nyilvánosan a katalán himnuszt. A rezsim próbálta ellehetetleníteni a Közgyűlést, 1973-ban több mint 100 aktív tagját tartóztatták le az egyik barcelonai templomban tartott találkozójukon, egy évvel később a sabadelli egyházi iskolában rendezett ülésen kapcsolt le 60 tagot a rendőrség. Ezek a hatósági akciók megnehezítették, lelassították a működését, de a Közgyűlés nem állt le, folytatta a munkát.⁴³

A Közgyűlésben némi baloldali túlsúly érvényesült az első években, a csatlakozó pártok közül a katalán kommunista PSUC volt a domináns. Részben a szakszervezetekben meglévő pozíciói és jól szervezettsége miatt, részben azért, mert nem a szovjet blokk vonalát, hanem eurokommunista irányzatot képviselve a diktatúra idején hitelesen és konzekvensen védte a katalán nemzeti identitást, s részben azért, mert a többi párt gyengén szervezett volt, vagy éppen még a formálódás, alakulás fázisánál tartott.

A Franco-korszak utolsó szakaszában már szeparatista csoportok is megszerveződtek. Ilyen volt a szecesszionista szocialista PSAN (*Partit Socialista d'Alliberament Nacional*), ami a Katalán Nemzet Frontból (FNC) alakult meg. A PSAN már olyan generációkat tömörített, akik a polgárháború után születtek, a gyarmati felszabadító mozgalmak inspirálták. A PSAN azonban nem tudott tömegmozgalommá nőni, nagyon kevesen támogatták (1974-ben kivált belőle a radikálisabb *PSAN-Provisional*). Végző céljaikat zárójelbe téve a legtöbb szeparatista csoport csatlakozott Katalónia Közgyűléséhez.⁴⁴

Az összefogás egyre több területen megvalósuló általános trend lett Katalóniában, az üzleti köröknek a katalán gazdasági érdekeket reprezentáló különféle szervezetei például 1972-ben közös felhívást adtak közzé, amelyben Spanyolországnak a Közös Piachoz csatlakozását szorgalmazták. A katalán elit a spanyol állam politikai, gazdasági és kulturális nyugatosításában, európaizálásában látta a katalán jövő stabil zálogát, úgy érezték, hogy az ország legeurópaibb részének vezetőiként ebben nekik kezdeményező szerepet kell játszaniuk, hiszen történelmileg is Katalónia volt a kapocs Európa és Spanyolország között.⁴⁵

Az új évtized elejétől az Òmnium Cultural is fokozta a tevékenységét. Legális újraindulásakor alig ezer tagja volt, 1970-ben már 8 ezer tagot számlált, négy évvel később pedig 20 ezer főt tudott a soraiban. 1971-ben 10 ezer diáknak szervezett katalán nyelvórákat, négy évvel később már 300 helyen 80 ezernek. Volt rá igény, egy közvéleménykutatás 1970-ben kimutatta, hogy a katalóniaiak 97%-a szeretné, hogy a gyermekei tudjanak katalánul miközben már csak a lakosság 56%-ának volt az anyanyelve a katalán, s valóban, a katalán nyelvet tanuló iskolások egy része spanyol nyelvű családokból érkezett. Az oktatási tevékenységén túl számos kampányt indított, illetve támogatta egyéb katalánista szervezetek kezdeményezéseit. Így például azt a követelést, hogy a katalán néptáncot (*sardana*) kötelezően tanítsák az iskolákban, hogy Katalóniában szünjenek meg a kasztílianizált földrajzi elnevezések, és a települések, geográfiai objektumok kapják vissza eredeti katalán nevüket.⁴⁶

A diktatúra hanyatlása megörte a rendszer támogatóinak egységét, Franco tábor a jövőképet illetően kezdett két részre szakadni, egyfelől azokra, akik a rendszer túlélésének zálogát reformokban, némi demokratizálásban, az asszimilációs politika feladásában látták (*aperturistas*), másfelől a keményvonalasokra, akik semmin nem kívántak változtatni (*inmovilistas*). A hatalom helyi képviselőinek reformista hívei (pl. Barcelona polgármestere) a rendszer válságát érzékelve keresték a kapcsolatot a jobboldali katalánistákkal. Főként attól tartottak, hogy a rendszer bukása a baloldal, a munkásmozgalom hatalomra jutásához vezethet, ami számukra súlyos következményekkel járna, és az addig általuk is üldözött katalán nacionalizmus mérsékelt, polgári változata kisebbik rosszként

hirtelen elfogadhatónak tűnt. Ebből a megfontolásból tettek néhány gesztust a katalán nyelv és kultúra elismerése irányában. 1970-ben a város vezetésének az engedélyével lezajlott az első katalán költészeti fesztivál (*Primer Festival Popular de Poesia Catalana*) Barcelonában, a következő évben megrendezhették az eddig betiltott Jocs Florals költészeti versenyt, ami száz évvel korábban a katalán nemzeté válás egyik szimbóluma volt, az eseményt Katalóniában most is az újabb nemzeti újjászületés jelképeként élték meg.⁴⁷

A diktatúra válsága akkor vált nyilvánvalóvá, amikor Franco utódjelöltje, Carrero Blanco 1973 decemberében merénylet áldozata lett. A diktátor által elképzelt konstrukcióban János Károly koronás államfősége mellett miniszterelnökként ő lett volna a tényleges politikai vezető, ő megbízhatóan tovább vitte volna a francóizmust Franco nélkül. Halála megoldhatatlan gondot okozott, nem volt több szóba jöhető karizmatikus, hithű vezető a tarsolyban. Az elnyomó gépezet ezt követően sem állt le, még Franco hosszas és halálos betegsége idején sem tétlenkedett, az utolsó napokig zajlott a rendszerellenes egyének likvidálása. Franco még haldokolva is gyilkolt, a diktátor haláláig előfordultak kivégzések politikai okokból. 1974-ben például rögtönítélő bíróság ítélete után a nemzetközi tiltakozás dacára kivégezték a diktatúraellenes ibériai felszabadítási mozgalom egyik katalán anarchista tagját (Salvador Puig i Antich), 1975 szeptemberében pedig az ETA és egy radikális kommunista fegyveres csoport néhány emberét, pedig ekkor már a spanyol katolikus egyház is nyíltan fellépett a halálbüntetések ellen. Ezek a mozzanatok azt igazolták, hogy apertura, azaz rendszerreform Franco életében biztosan nem fog bekövetkezni, a katalán autonómiának pedig végképp semmi esélye a zsarnok haláláig.⁴⁸

A diktatúra azonban vezetőjével együtt agonizált, a rendszer hanyatlását felgyorsította az 1973-as olajválság után Nyugat-Európát érzékenyen érintő nemzetközi gazdasági krízis, amely a Spanyolországot is súlyos recesszióba taszította. A visszaesés főleg a fejlett északi régiókban (Katalóniában és Baszkföldön) volt a leglátványosabb, a baszkok és a katalánok is úgy értékelték a történeteket, hogy az a centralizált állami struktúra csődje is egyben, a központosított szerkezet a gazdasági hatékonyság rovására megy. A krízis ugyanakkor véget vetett a gazdasági mozgatórugójú bevándorlásnak Katalóniába, véget ért a spanyol letelepedési hullám. A rendszer egyre nyilvánvalóbb válságát az ellenállás az egész országban, így Katalóniában is kihasználta, széles körű egyeztetés kezdődött a katalánista polgári ellenzék, a katalán üzleti világ és a jelentősebb katalán kulturális szervezetek között. A rezsím reformista katalániai reprezentánsai intenzívebben egyeztettek a polgári katalánista ellenzékkel, politikai, gazdasági, kulturális vezéralakjaival. Erre az időre a rendszer és az ellenzék szemében egyaránt Jordi Pujol vált a katalán demokratikus ellenzék vezéralakjává, a katalán nemzeti mozgalom megtestesítőjévé. Az aperturistas, illetve a spanyol ellenzék prominensei egyaránt elsősorban vele keresték a kapcsolatot. Pujol erejét, befolyását növelte, hogy 1973-tól a Banca Catalana már egy kisebb médiabirodalmat is kiépített, felvásárolta az egyik legnagyobb katalániai napilapot (*El Correo Catalán*) és az egyik legnépszerűbb politikai és kulturális hetilapot (*Destino*).

A rendszer végső válságának idejére Katalóniában már csak a falangisták és a rendvédelmi erők, a hadsereg és a rendőrség tagjai maradtak megrögzött katalánellenesek. A spanyolajkú népesség, a bevándorlók zöme a letelepedését követően előbb-utóbb semlegesen vagy jóindulatúan viszonyult a katalánokhoz. A spanyol nemzetiségű katalániai munkások a munkásmozgalmat ért repressziók miatt átértékelték a katalánok helyzetét, és támogatták a katalánok nyelvvédő törekvéseit, a 80%-ban spanyol nyelvűek által lakott barcelonai Cornellà kerület népessége jelentős része például a katalán nyelv iskolai használatáért indított kulturális mozgalmat.⁴⁹

Szimbolikusan tekinthető, hogy Spanyolország és Katalónia messze legnépszerűbb sportágában, a labdarúgásban 15 év után éppen ekkoriban, 1973/1974-ben tudott az FC Barcelona bajnokságot nyerni. Mégpedig úgy, hogy a holland zseni, Johann Cruyff vezérletével 5-0-s megsemmisítő vereséget mértek a Real Madrid otthonában az örök riválisra. Manuel Vázquez Montalbán katalán író, a csapat lelkes szurkolója így reagált az ötgólos sikerre 1974-ben: „1-0 Barcelona javára, 2-0 Katalóniának, 3-0 Szent Györgynek, 4-0 a demokráciának, 5-0 Madrid ellen.” Ez a történelmi győzelem és a bajnoki cím nagy lökést adott a katalán nemzeti önbizalomnak. A holland játékmester katalán nemzeti hőssé, politikai jelképpé vált, nemcsak a pályán nyújtott teljesítményével, hanem egyéb emberi gesztusaival, így például azzal, hogy újszülött kisfiának a rendszer tiltása ellenére, a diktatúra elleni kiállás gesztusával a katalán Jordi keresztnevet adta. Ekkorra a klub megszabadulhatott nevének és címerének spanyolosított változatától, 1975 nyarán tartották a polgárháború óta az első olyan vezetőségi ülést, amelyet katalánul jegyzőkönyveztek, a meccsek alatt a hangosbeszélő is már katalán nyelven beszélt. Jordi Pujol fontos szövetségesnek tartotta a klubot a katalán nacionalista mozgalom célkitűzéseihez, bankja, a Banca Catalana sok szállal kötődött a klubhoz.⁵⁰

Jordi Pujol 1974-ben látta elérkezettnek az időt a politikai fellépésre, a politikai nacionalizmusra áttérésre, és centrista irányvonallal elindította saját kereszténydemokrata politikai mozgalmát *Convergència Democràtica de Catalunya* néven (Katalán Demokratikus Összefogás, CDC), amely egy év múlva lett deklaráltan politikai párt. Lépéséről egyeztetett a sok évtizedes múltú konzervatív, katalánista párt, az *Unió Democràtica de Catalunya* (UDC) vezetőjével, a polgári katalánisták másik prominens alakjával (Anton Banyell), mindketten úgy ítélték meg, hogy a katalán nacionalista erők szélesebb politikai összefogására van szükség, egy olyan új politikai formációra, amely nem szűkíti le ideológiai spektrumát a jobb oldalra. Annál is inkább, mivel a Franco-rendszer az egész jobboldalt kompromittálta, jobboldalisággal nem lehetett erős párttá válni, ezért a mérsékelt jobboldaliság centristaként volt kénytelen definiálni magát. A konvergencia nevet a portugál szegfűs forradalomban tevékeny egyik szervező ihlette, a másik opció a Katalán Nacionalista Párt lett volna. A katalánista politikai hagyományokra támaszkodva ötvözni kívánta Prat de la Riba Regionális Ligájának és a Mancomunitat örökségét az ERC Macià, Companys féle irányának, a köztársasági autonómia korszakának szellemiségével.⁵¹

Ekkor már országszerte sorban alakultak a különféle politikai pártok, így Katalóniában sem a CDC volt az egyetlen, itt főleg a baloldali pártok sokasága tűnt fel. Ilyen volt a liberális *Esquerra Democràtica de Catalunya* (Katalónia Demokratikus Baloldala). A szocialisták szintén 1974-ben rendezték soraikat, pártjuk, a *Convergència Socialista de Catalunya* később *Partit Socialista de Catalunya* (PSC) néven működött tovább. A CDC alapítói, tagjai szinte teljes egészében született katalánok voltak, a baloldali pártok munkájába ellenben sok spanyol bevándorló is bekapcsolódott.

A katalán kulturális mozgalom is kiteljesedett. A katalán nyelvű könyvkiadás újra lendületet kapott, és a kiadott címek vonatkozásában az átmenet kezdetén, 1976-ban már elérte a 30-as évek autonómiájának a szintjét. 1974-ben a Radio Barcelona elkezdte sugározni az első rendszeres katalán nyelvű műsorát, míg a televízióban egyelőre heti két óra adás mehetett le katalánul. Az immár nyíltan katalánista Nova Cancó mozgalom ekkor ért el népszerűsége csúcsára. Már öt újság jelent meg kizárólag katalánul (Serra 'Or, Tele-Estel, Cavall Fort és két gyermekmagazin), mintegy 50 sajtóterméket adtak ki részben katalán nyelven, a legnagyobb katalóniai napilap, a La Vanguardia hetente külön mellékletet szentelt a katalán nyelvnek és a kultúrának.⁵²

A katalán nyelv tehát átvészelt a Franco-érát, és mivel nyelvük a katalánok nemzeti önazonosságának az alapköve, így a katalán nemzeti identitás sem sérült meg súlyosan. Ferran Soldevila történész 1973-ban találóan így fejezte be a Katalónia történetét összefoglaló szintézisét: A nyelv megmenekült. És ezzel Katalónia is megmenekült.” (*L’idioma estava salvat. I, salvat l’idioma, estava salvat Catalunya.*)⁵³

A rendszer erodálódása és a helyi vezetők engedékenysége 1975-ben is folytatódott. Januárban a Generalitat hajdani épületére felkerülhetett a senyera, a katalán nemzeti lobogó. Márciusban Pujolt fogadta János Károly herceg, ami ékesen demonstrálta a katalán nemzeti mozgalomban betöltött vezető szerepét. A lehetőséggel élve részletesen tájékoztatta a leendő uralkodót a katalóniai helyzetről, és próbálta meggyőzni a katalán autonómia visszaadásának előnyeiről. 1975 tavaszán a barcelonai városi tanács egyik tagja felvetette, hogy a testület ülésein katalánul is hozzá lehessen szólni, illetve anyagi támogatást javasolt a katalán nyelv és kultúra ápolására. Az első betérjesztését leszavazták, de már nagy vita zajlott róla, a katalán Tanulmányok Intézete viszont pénzügyi segítségben részesült. Nem sokkal később több száz katalán szervezet kezdeményezésére nagyszabású kongresszust rendeztek a katalán kultúráról, amit hatalmas érdeklődés kísért. A kongresszus arra a következtésre jutott, hogy a kulturális normalizáció alapfeltetele a spanyol demokrácia és a katalán politikai autonómia.⁵⁴

A diktátor halála a több évtizedes zsarnokság és asszimilációs nyomás dacára egy kulturálisan, nyelvében és identitásában visszaerősödött, politikailag az önrendelkezés igényében egységes és elszánt katalán nemzetet ért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Anderle Ádám (1985): *Megosztott Hispánia*. Budapest, Kossuth.
- Anderle Ádám (1992): *Spanyolország története*. Budapest, Móra.
- Balcells, Albert (1996): *Catalan Nationalism: Past and Present*. London, Macmillan.
- Balcells, Albert (2004): *Breve historia del nacionalismo catalán*. Madrid, Alianza Editorial.
- Bel, Germá (2013): *Anatomía de un desencuentro: la Cataluña que es la España que no puedo ser*. Barcelona, Destino.
- Brinkmann, Sören (2009): Lluís Companys, the ‘Martyr-President’: The Rise and Fall of a Catalan Myth. *Journal of Catalan Studies*, 2009, 60–82.
- Burns, Jimmy (1999): *Barca. A People’s Passion*. London, Bloomsbury.
- Castro, Liz (ed.) (2013): *What’s up with Catalonia?* Ashfield, Catalonia Press.
- Catalonia Calling – What the world has to know* (2013). Barcelona, Sapiens.
- Conversi, Daniele (1997): *The Basques, the Catalans and Spain*. London, Hurst & Company.
- Cortazar, Fernando Garcia de – Vesga, José Manuel González (2005): *Spanyolország története*. Budapest, Osiris.
- Domonkos Endre (2012): *Nemzetközi autonómia-modellek és kisebbségi kérdés: a katalán regionális autonómia és tapasztalatai*. Budapest, Budapesti Gazdasági Főiskola.
- Dowling, Andrew (2013): *Catalonia since the Spanish Civil War – Reconstructing the Nation*. Brighton, Sussex Academic Press.
- Fontana, Josep (2014): *La formació d’una identitat. Una història de Catalunya*. Vic, Eumo Editorial SAU.
- Fradera, Josep M (2009): *La Pàtria dels Catalans: història, política, cultura*. Barcelona, La Magrana.
- Guibernau, Montserrat (2004): *Catalan Nationalism – Francoism, Transition and Democracy*. London, Routledge.
- Györi Szabó Róbert (2016): *FC Katalónia*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hargreaves, John (2000): *Freedom for Catalonia? Catalan Nationalism, Spanish Identity and the Barcelona Olympic Games*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Harris, Simon (2014): *Catalonia is not Spain. A Historical Perspective*. Barcelona, 4Catsbooks.
- Harsányi Iván (1988): *A Franco-diktatúra születése*. Budapest, Kossuth.

- Harsányi Iván (2006): *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások a 19–20. század útvesztőiben*. Pécs, Pannónia Könyvek.
- Historia de la Generalitat de Catalunya*: <https://web.gencat.cat/en/generalitat/historia>.
- Johnson, Hank (1991): *Tales of Nationalism: Catalonia, 1939–1979*. New Jersey, Rutgers University Press.
- Juan, Xavier de (ed.) (2010): *The History of Catalonia*. Barcelona, Museu d'Història de Catalunya.
- Katalónia – Ismertető almanach* (1992). Budapest, Katalán Magyar Kulturális és Baráti Egyesület.
- Lénárt András: *A spanyol film a Franco-diktatúrában*. Szeged, JATEPress.
- Llobera, Josep R. (2004): *Foundations of National Identity – From Catalonia to Europe*. New York – Oxford, Berghahn Books.
- Lluch, Jaime (2013): *The Moral Polity of the Nationalist. Sovereignty and Accommodation in Catalonia and Quebec (1976–2010)*. Barcelona, Generalitat de Catalunya, Institut d'Estudis Autònoms.
- Matthée, Ulrich (1988): *Katalanische Frage und spanische Autonomie*. Paderborn, Schöningh.
- McRoberts, Kenneth (2001): *Catalonia – Nation Building without a State*. Oxford, Oxford University Press.
- Nemes Krisztina (2013): Jaume Vicens Vives. *Aetas*, 28. évf. 2013/1, 148–159.
- Palkó Katalin (2010): Katalónia – egy régió erős identitástudattal. *Regio*, 2010/2, 55–77.
- Payne, Stanley G. (2006): *The Collapse of the Spanish Republic, 1933–1936: Origins of the Civil War*. New Haven, Yale University Press.
- Preston, Paul (2006): *The Spanish Civil War: Reaction, Revolution and Revenge*. New York, Harper Collins.
- Puigjaner, Josep-Maria (1995): *Everything about Catalonia*. Barcelona, Generalitat.
- Pujals, Joan Maria (1999): *Las nuevas fronteras de Cataluña*. Barcelona, Ariel.
- Scotoni, Pau Puig (2006): A nemzet megmaradás, a nyelvpolitika és a belső összetartozás katalán modellje. *Pro Minoritate*, 2006. nyár, 51–57.
- Segura, Antoni (2013): *Crònica del Catalanisme. De l'autonomia a la independència*. Barcelona, Angle Editorial.
- Sipos Katalin (1993): *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai*. Budapest, MTA Jogtudományi Intézet.
- Sobrequés i Callicó, Jaume (2007): *History of Catalonia*. Barcelona, Editorial Base.
- Strubell, Toni (2011): *What Catalans Want – Could Catalonia become Europe's next State?* Ashfield, Catalonia Press.
- Termes, Josep (2000): *Història del Catalanisme fins al 1923*. Barcelona, Pàrtic.
- Tree, Matthew (2011): *Barcelona, Catalonia*. Ashfield, Catalonia Press.
- Vilar, Pierre (1984): *Spanyolország története*. Budapest, Gondolat.

JEGYZETEK

1 Az Opus Dei máig működik, vallási, gazdasági és politikai téren is aktív, megítélése ellentmondásos, sokan a „La Santa Mafia”-ként emlegetik. Lénárt 2014, 58–59. 2 Harris 2014, 226–227. 3 Anderle 1985, 169., Cortázar–Vesga 2005, 429–432., Fontana, 2014, 381–385. Catalonia Calling 2013, 85–87., Dowling 2013, 74. 4 Catalonia Calling 2013, 99–100., Bel 2013, 207–209. 5 Sobrequés 2007, 119. Juan 2010, 190., Conversi 1997, 119., Balcells 1996, 150–151., McRoberts 2001, 92–93. 6 Nem volt mindez előzmények nélküli, a 20. század első évtizedeiben már szép számmal érkeztek turisták Katalóniába, az első katalán turisztikai kongresszust 1919-ben tartották. 7 McRoberts, 2001, 46., Guibernau, 2004, 33., 67., 115–116., Anderle 1985, 177., Dowling 2013, 44., Conversi 1997, 189., Domingo, Andreu: Catalonia, land of immigration, In. Castro 2013, 39–44.	8 Pujals 1999, 73–82., Llobera 2004, 59–63. és 126., McRoberts 2001, 131–132., Balcells 1996, 153., Balcells, 2004, 211–216., Guibernau 2004, 67–69., Dowling 2013, 81., Conversi 1997, 195–196., Palkó 2010, 62. 9 McRoberts 2001, 132., Conversi 1997, 195. 10 McRoberts, 2001, 46. és 134., Balcells 1996, 152., Conversi 1997, 194–195., Fontana 2014, 391–392. 11 Sobrequés 2007, 115–116. Juan 2010, 188., Catalonia Calling 2013, 120–121. 12 Anderle 1985, 170. és 183., Balcells 1996, 144–145. 13 Dowling 2013, 73. 14 McRoberts 2001, 46., Dowling 2013, 79., Conversi 1997, 115–117. és 120., Tree, Matthew: Catalan language literature: what's going on? In. Castro 2013, 147–152. 15 A botrányt okozó újságíró: Luis Martínez de Galinsoga. Balcells 1996, 140., Conversi 119–120., Dowling 2013, 71–72., Anderle 1985, 176., Guibernau, 2004, 62–63. 16 McRoberts 2001, 42., Balcells 1996, 140., Harris

- 2014, 226–227., Conversi 119–120., Dowling 2013, 72., Guibernau 2004, 55.
- 17 Dowling 2013, 69. és 75., illetve 89–90., Balcells 1996, 150., Conversi 1997, 130.
- 18 Ezen a névváltás sem segített, 1964-től ugyanis *Força Socialista Federal de Catalunya* (Katalóniai Föderális Szocialista Erő) működött tovább. Balcells 1996, 141.
- 19 Conversi 1997, 120–121., Fontana 2014, 393., Segura 2013, 120–122., Dowling 2013, 78–79.
- 20 Catalonia Calling 2013, 124–127., Guibernau 2004, 64–65., Dowling 2013, 77., Harris 2014, 228.
- 21 A katalánista cserkész mozgalom 1927-ben jött létre Batista i Roca vezetésével. Dowling 2013, 59. és 66–67., ill. 76., Balcells 1996, 145–146.
- 22 Idézi Dowling 2013, 78. és 72., Balcells 1996, 148., Harris 2014, 229., Conversi 1997, 128.
- 23 Balcells 1996, 149., Dowling 2013, 86–87.
- 24 Dowling 2013, 4–5. és 58., illetve 92., Conversi 1997, 126.
- 25 Balcells 1996, 141–142.
- 26 Balcells 1996, 139., 161–162., Dowling 2013, 65., 71., Balcells, 2004, 222–226., Harris 2014, 230.
- 27 Conversi 1997, 122., Balcells 1996, 148.
- 28 Nemes 2013a, 155–156., Balcells 1996, 146–147., Harris 2014, 217–218., Dowling 2013, 78.
- 29 Sobrequés 2007, 120. Juan 2010, 191., Conversi 1997, 122., Balcells 1996, 145–146., Dowling 2013, 86.
- 30 Balcells 1996, 158–159., Balcells, 2004, 219–222., Harris 2014, 231., Guibernau, 2004, 61–62., Dowling 2013, 85.
- 31 Balcells 1996, 159–160., Conversi 1997, 132–133.
- 32 Conversi 1997, 123., Dowling 2013, 85. és 90., McRoberts 2001, 120.
- 33 Vilar 1984, 139., Cortázar–Vesga 2005, 415–416., Dowling 2013, 100.
- 34 Llobera 2004, 113.
- 35 Dowling 2013, 84–85.
- 36 Anderle 1985, 168.
- 37 Conversi 1997, 123., Anderle 1992, 138–140., Guibernau 2004, 47.
- 38 Anderle 1985, 187–188., Guibernau 2004, 66., Dowling 2013, 100.
- 39 Dowling 2013, 97–99.
- 40 Balcells 1996, 148., Conversi 1997, 136.
- 41 Balcells 1996, 164., Conversi 1997, 132., Guibernau 2004, 65.
- 42 Anderle 1985, 186., Fontana 2014, 396–397. McRoberts 2001, 47., Juan 2010, 193., Balcells, 2004, 227–230., Dowling 2013, 96.
- 43 Sobrequés 2007, 121–122., Balcells 1996, 164–165., Guibernau 2004, 66., Segura 2013, 130–132.
- 44 Lluch, 2013, 80.
- 45 Dowling 2013, 102–103.
- 46 Balcells 1996, 149., Guibernau, 2004, 57., Dowling 2013, 98., Conversi 1997, 212–213. Dowling 2013, 101–103.
- 48 Sobrequés 2007, 123. Juan 2010, 192., Anderle 1992, 143., Segura 2013, 128–129., Harris 2014, 232–233.
- 49 Dowling 2013, 108–109.
- 50 A csapat 1975-ben csak hathatós játékvezetői ténykedés következtében nem tudta megvédeni a bajnoki címét. Győri Szabó 2016, 117–123., 126., Burns 1999, 218., Dowling 2013, 108., Montalbánt idézi Palkó 2010, 65.
- 51 Dowling 2013, 104–105.
- 52 Balcells 1996, 147–149., Conversi 1997, 136., Dowling 2013, 95.
- 53 Palkó 2010, 65.
- 54 Balcells 1996, 151., Dowling 2013, 106–107.

Hogyan kezdődött a Kárpátok ukrán mítosza?

A mítosz (görög müthosz: 'monda', 'mese', 'történet') lényegében az ember számára még érthetetlen és ezért félelmetes természeti és társadalmi erőknél a tükröződése, egyben pedig ezeknek öntudatlanul is művészi feldolgozása a közösségi képzeletben. A mítoszokban öltének testet a történelem előtti idők embereinek azon elképzelései, melyek a világ kialakulására, az ember eredetére vonatkozó színes elképzelésekben mutatkoztak meg. A mítoszok ugyanakkor valóban megtörtént, ősi események, természeti katasztrófák, helyek emlékét is őrzik, melyeknek egy adott csoporton belül meghatározó szerepe volt.

A mitológia és a mítoszok kialakulása folyamatosan változó és a mai napig létező, jól megfigyelhető folyamat. Ugyanúgy ma is alakulnak ki mítoszok, mint a történelem előtti időkben, az ókorban vagy a történelem bármelyik más korszakában. Ezen frissen kialakult és szájhagyomány útján (ma pedig már az internet és a közösségi média segítségével) terjedő mítoszok létrejöttében inkább a politikai hatalmi játszmák súlya mutatkozik meg, mintsem az, hogy egy esemény, történet, hely vagy személy – jelentősége révén – az utókor számára fennmaradjon.

A mítoszok nem pusztán csak megformált elbeszéléseket jelentenek.¹ A mitikus világmépben a tudományos, a művészi és a vallásos magatartás magvai teljes egészében megtalálhatók. Szétválásuk pedig a társadalmi fejlődés későbbi szakaszaiban rendkívül egyenlőtlenül megy végbe. A mítoszok vallási és erkölcsi tartalma nehezen megkérdőjelezhető. A művészet és a mítosz együttélése igen hosszú időre tekint vissza, s a mitológikus motívumok – új értelmezésben, jelképként, hasonlatként – voltaképpen mindmáig állandó ihletforrásai az irodalomnak, történelemnek, művészettörténetnek, de más művészeti ágaknak is. Ennek legfőbb oka, hogy a mítoszok kimeríthetetlenül gazdag folklorisztikus anyagot őriznek. Ezek a princípiumok, amelyek az idiltől a megrázó tragikus konfliktusokig az ember vagy nemzet egész életét, minden lehetséges élethelyzetét átfogják.

A mitikus elképzelések leglényegesebb vonása, hogy az embernek és az emberfelettinek sajátos egységét teremtik meg. A mítoszok ezért leginkább emberformájúnak (antropomorf) elképzelt istenekről és természetfeletti képességekkel rendelkező, többnyire isteni származású hősről szólnak. Ám a mítoszokhoz gyakran kapcsolódnak helyek, földrajzi tájegységek, amelyeket szimbolikus jelentéssel ruháznak fel. A következőkben arra a kérdésre keressük a választ, miként alakult ki a Kárpátok mítosza az ukrán kultúrában.

A Kárpátok hegylánca mindig is történelmileg fontos geográfiai határvonalat képezett. Ez a terület maga része volt az a határvidék, amelyet egykor Kelet-Európának neveztek. A Kárpátok hegyvonulata ennek a többnemzetiségű, többvallású régióknak egy része. A hegység mind a mai napig több állam határaként szolgál.

„A ruszinok hatalmas hegyei...” – így jellemzi a krónikás Kézai Simon a Kárpátokat.² A Kárpátok hegyvonulata jelenleg határvonalat jelent Szlovákia, Lengyelország, Ukrajna és Románia között, illetve át is halad ezeknek az országoknak a területén. A múltban pedig fontos határszakasz volt a Lengyel–Litván Unió és Magyar Királyság között. A 19. század utolsó harmadától a Kárpátoknak ez a része a Habsburg Birodalom egyik belső határát alkotta, pontosabban Galíciát választotta el észak felől a tőle délre fekvő magyar területektől. A Kárpátokat erősen periférikus területnek szokás tekinteni.

De pontosan mikor kezdődött a Kárpátok szóban forgó részeinek mitizálása? Hogyan fejlődött ez a régió az „ukrán felfedezése” (a Kárpátok hegyeinek megismerése pihenés, kikapcsolódás céljából) után? Természeti jelentőségük mellett egyúttal nemzeti jelentőségűek lettek-e ezek a hegyek, vagy csupán helyi, illetve regionális (tehát nem nemzeti) fontossággal rendelkeztek? Hogyan került a Kárpátok hegyvonulata az ukrán közbeszédbe? Mióta beszélünk ukrán Kárpátokról?

A mai ukrán Kárpát-mítosz kialakulásának az első jeleit az I. világháború előtti időkben, a 19. és 20. század fordulóján találhatjuk meg. Ekkor történt, hogy az ukrán köztudatba olyan vidékek is bekerültek, amelyek akkor még a Habsburg Birodalom részei voltak, ma pedig Ukrajnához tartoznak. Ilyen terület pedig a Kárpátok keleti hegyvonulata, vagyis a Keleti-Kárpátok.

Amint a megnevezés is mutatja, a Keleti-Kárpátok hegyei a Tátrától keletre, a Beszkidék és a Keleti-Beszkidék mögötti térségben emelkednek.³ Ez a térség, amely ma Ukrajnához tartozik, az akkori időkben Kelet-Galícia legtávolabbi vidékének számított. A legnagyobb etnikai közösséget a huculok alkották (a lengyel–szlovák határon élő nyugati szláv népcsoporthoz, a gorálokhoz hasonlóan). Ez a népcsoport különböző eredetű elemek keveredéséből alakult ki. A hegylakó népcsoport elnevezésére vezethető vissza a tájegység másik neve, a Huculföld vagy Huculcsina.

Az egykori Galiciának ez a része a tartomány egyik legfélreesőbb és legelmaradottabb régiója volt. A Keleti-Kárpátok bővelkednek természeti szépségekben: sűrű őserdők, lenyűgöző sziklafalak, a sziklákról lezúduló vízesések és gyors folyású hegyi patakok jellemzik. A hegység azonban leginkább dús zöld polonináiról (havasi legelő) vált ismertté, ahol a hucul pásztorok és állataik a nyarat töltötték.

Meglepőnek tűnhet, de maga I. Ferenc József császár is segítette a Huculföld „felfedezését”. 1880-ban ő volt annak a Kolomeában megnyitott néprajzi kiállításnak az első látogatója, amelyet a Tátra Társaság czarnohorai szekciója rendezett.⁴ A Tátra Társaság volt az egykori Lengyelország első hegyvidéki szervezete, a czarnohorai szekció a Keleti-Kárpátokban működött. A császár látogatása hozzájárult a régió megismertetéséhez, amelyre a lengyelek és az ukránok is igényt tartottak.⁵ 1880-ban a lengyelek az ukránokkal szemben jobb helyzetben voltak, mivel a lengyel elit tagjai kulcspozíciókat töltöttek be a galíciai kormányzatban, és rendkívül közel álltak a császárhoz, aki galíciai látogatása alkalmából nagyon népszerűnek bizonyult.

A 20. század elején a kialakuló ukrán értelmiség tagjai közül sokan, akárcsak a lengyelek, a Habsburg-uralom alatt lévő Galiciában éltek. Nyáron nagy túrákba kezdtek a hegyek között, amelyek számukra még teljesen ismeretlenek voltak, majd ezeket a hegyvonulatokat pedig kezdték sajátjaiknak tekinteni. Itt a Keleti-Kárpátokban, vagy ahogy ők gyakran említették, a „Magyar Ruszban” találkoztak a huculokkal, akik lenyűgözték őket.⁶

Krivorivnia (ukránul: Криворівня, ma ivano-frankivszki terület) vált számos ukrán író, festő és gondolkodó kedvelt úti céljává.⁷ Egyfajta ukrán Zakopane lett, amelyet ukrán Athénnek is neveztek. Olyan ukrán szellemi nagyságok, mint Iván Franko író, Volodimir Hnatjuk etnográfus, Mihajlo Hrusevszkij történész is ezen a vidéken töltötte szabadidejének nagy részét.⁸

A Kárpátok ukrán mítoszaival kapcsolatban különösen érdekes egy Harkovból származó „orosz” ukrán találkozása a huculokkal. Hnat Martinovics Hotkevics (1887–1938; ukránul: Гнат Мартинович Хоткевич) kora polihisztorának számított, akit ma főként íróként és dalként ismer az utókor (hangszere a hagyományos ukrán citeraféle, a bandura volt). Mindezek mellett történelemmel, folklórral, etnográfiával is komolyan foglalkozott.

Hotkevics az 1905. évi orosz forradalom után száműzöttként került a Kárpátok vidékére, a Huculföldre. Azt ajánlották neki, hogy utazzon Krivorivniába, ahol az ukrán értelmiség számos tagja töltött már el hosszabb-rövidebb időt, hogy ő is folytasson néprajzi tanulmányokat. Gyűjtsön addig dalokat vagy foglalkozzon festészettel, amíg a körülmények nem teszik számára lehetővé, hogy visszatérjen szülővárosába. Hotkevicsre azonban jóval nagyobb hatást gyakoroltak a huculok és a Kárpátok hegyei. Kijelentette, hogy az egész kerek világot nem található szebb hely. Hozzátette: „a Huculföldre való megérkezésemkor úgy tátva maradt a szám a csodálattól, hogy hat éven keresztül úgy is maradt”.⁹

Hotkevics elsajátította a hucul dialektust, amelyet „a hegyi patakok friss vizéhez” hasonlított, miután összevetette azzal a nyelvvel, amelyet otthonában az ukránok beszéltek. A hucult egy olyan nyelvjárásnak tekintette, amely az ősi szláv gyökerekig nyúlik vissza.¹⁰

Megismerkedett a huculokkal, megmászta a poloninákat (a hegyi legelőket nevezték tehát így, ahol a hucul pásztorok nyáron az állataikat legeltették). Írt a huculokról és az életükről. Legismertebb elbeszélése *A rablók nyara*. Egy hucul rablóról és szeretőjéről szól a 19. század elején, akik a Kárpátokban rejtőztek el. Művében Hotkevics előszerezzel használta a párbeszédekben a hucul dialektust. (A Hotkevicsnél sokkal ismertebb Mihajlo Kocubinszkijnek *Az elfelejtett ősök árnyai* című regényét [1912] meg is filmeztették.)

Hotkevics (írói álneve Hnát Halajda volt) 1910-ben Krasznojlabán alapított paraszttal egy hucul színházat. (Akárcsak Justh Zsigmond.) Később talált egy színművet, mégpedig egy lengyel drámaíró, Józef Korzeniowski alkotását, a *Kárpátok hegylakói* (Karpaccy görále, 1843). A cselekmény egy hucul legény tragikus története, akit besoroztak a Monarchia hadseregébe, dezertál, és arra kényszerül, hogy rablóként éljen a Kárpátok hegyei között. A darabot Hotkevics hucul nyelvjárásra ültette át. A téma közvetlenül meg tudta szólítani a huculokat.

Hotkevics hucul színházának a fennállása alatt nagy hatást volt képes kifejteni. Erősítette a huculok büszkeségét saját kultúrájuk iránt.

A Kárpátok hegyvidékének ukrán mitizálására már korábban is voltak törekvések. A Keleti Kárpátok huculjai és az ukrán értelmiség között számos hasonlóság fedezhető fel. Ekkor kezdett teret nyerni a Kárpátok mitológiája a formálódó ukrán nemzeti közösség körében.¹¹

Hotkevics úgy gondolta, hogy a hucul dialektus (mint az ukrán nyelv eddig kevésbé ismert alakja) képes új életre kelteni az ukrán nyelvet. Az volt a véleménye, hogy az ukrán nemzet egy különösen érdekes regionális variánsáról van szó, az „ősukránról”, mely a Kárpátok hegyeinek köszönhetően maradt meg és fejlődött tovább. Azok a párhuzamok, melyeket láthatunk akár Hotkevicsstől a huculokkal és a Kárpátokkal kapcsolatban, vagy ahogyan Iván Franko és más ukrán értelmiségiek úgy tekintettek a Kárpátok hegylancára, hogy számukra identitásképző erővel bír. Az Orosz Birodalomban és a Habsburg birodalomhoz tartozó Galíciában élő ukránok egyaránt lelkesedtek a Kárpátok hegyi lakói iránt. Az értelmiség tagjait, az írókat vagy a festőket, költőket inspirálták a Kárpátok hegylakói. Ők testesítették meg azokat a hasznos tulajdonságokat, amelyek elengedhetetlenek voltak egy olyan modern nemzet kialakulásához, mely ekkor még nem rendelkezett saját államisággal.

Ezek közé tartozott a szabadságszeretet, továbbá az a körülmény, hogy valamiképpen az ősi múlt hordozóinak tekintették őket. A szabadságszerető hegylakókat, akiket az ősi nyelv és életmód őrzőinek is tekintettek, kiválóan alkalmasnak vélték arra, hogy

olyan nemzet tagjai legyenek, amely nemcsak konszolidálódni, illetve növekedni akar, hanem ezen túl a nemzeti függetlenség elérését is célul tűzte ki maga elé.¹² Másrészt pedig a Kárpátok lakóiban megerősítette a saját veleszületett öntudatukat. Ez pedig a poloninakon élő néhány csoportot arra ösztönzött, hogy a nemzeti közösség kategóriájában gondolkodjanak. Ez később megmutatkozott az I. világháború befejezése után, mikor nemzetiségi egységekbe tömörülve harcoltak tovább a függetlenségért (az ukrán Szics-lövészgárda).¹³

A Kárpátok ukrán mitológiájának kezdetével kapcsolatban felmerülhet az a kérdés, hogy ez a folyamat nem tehető-e a 19–20. század fordulójánál korábbra. Itt elsősorban Ukrajna himnuszára gondolhatunk, amelyet Pavlo Platonovics Csubinszkij (1839–1884) írt *Scse ne vmerla Ukrajina (Nem halt meg még Ukrajna)* címmel. Kezdetben egy nemzeti, hazafias versnek számított, amely először Lembergben (Lviv) jelent meg nyomtatásban, a *Metá (Cél, ukránul: Mera)* című folyóirat 1863. évi 4. számában.¹⁴ Ezt követően ez a költemény széles körben elterjedt Galíciában is, 1990 után pedig ez lett a független Ukrajna hivatalos himnusza.

Az ukrán himnusz harmadik versszakában:

*Lelkesedés, serény munka gyümölcsét meghozza,
Ukrajna mezőit immár vidám ének járja,
Kárpátok bércein túlszáll, bejárja sztyeppéit,
Ukrán dicsőség riasztja gaz ellenségeit.*¹⁵

ugyan található utalás a Kárpátokra, mint ősi ukrán területre, ám a Pavlo Csubinszkij által 1862-ben írt eredeti kéziratban még egyáltalán nem szerepel a „Kárpátok” megnevezés. Sőt 1865-ben versének énekelt változata is az eredetire emlékeztet kisebb változásokkal. Később Csubinszkij versének szövegét többször átirták. Először 1916-ban, ebben még semmilyen utalás nem emlékeztet a Kárpátokra. Majd pedig 1921-ben a Szics gárdisták átiratában találkozhatunk először a Don, a Fekete-tenger, Galícia és Bukovina neve mellett a Kárpátokkal is, ami egy érthető, természetes folyamat.¹⁶ Ez az időszak az ukránság számára inkább szólt már a nemzetépítésről, a nemzeti öntudatra találásról. Ehhez pedig olyan mitikus helyeknek a meghatározására is szükség volt, amelyekkel azonosulni tudtak a magukat ukránnak vallók. Az önazonosság egyik bástyája pedig a Kárpátok erős hegyerince lett, az ott élő hucul testvérekkel.

1939-ben pedig ez a változat lett Kárpát-Ukrajna himnusza is. Majd Ukrajna függetlenné válását követően (1991) újabb változat készült a mai formában, amelyben továbbra is szerepel a „Kárpátok” mítosza. 1991–1992-ben vita volt a változat szövegéről, hogy mit hagyjanak ki belőle vagy mi kerüljön bele. A szöveggel kapcsolatban az adott politikai és geopolitikai helyzet volt a mérvadó, természetesen nem függetlenül a nemzeti identitástól és az ukrán önazonosságtól.

Ambivalens jelenséggel állunk szemben. A hegyek és hegységek nem jellemzőek Ukrajnára. Az ország területe túlnyomórészt síkvidék, sztyeppe. Mindazonáltal a Kárpátok a 19. században, amikor önálló Ukrajna még nem létezett, inspirációt jelentett az ukrán értelmiség számára. A távoli és festői hegyvidék, ahol az ukrán értelmiségiek a szabadságukat töltötték, fontossá vált nemzeti fejlődésük szempontjából. Az első és a második világháború idején pedig a Kárpátok hegyei nemcsak szimbolikus jelentéssel bírtak. A hegység lett az ukrán véderő jelképe. A nyugat- és közép-ukrajnai területekről származó és formálódó ukrán értelmiség számára a huculok döntő jelentőségűvé váltak a nemzeti identitás kérdésének a meghatározásában. A Kárpátokban élő hegyi lakosság és az ukrán értelmiség találkozása elősegítette az ukrán nemzet átalakulását egy olyan nemzetté, amely képes lehet egy társadalom egészének az átfőmálására.

Ez a találkozása a két világnak (a hegynek és a sztyeppének) maga után vont a Kárpátok mitológiájának a beépülését a formálódó ukrán nemzettudatba. A Kárpátokat ismertebbé és népszerűbbé tette, egyes helyek pedig, mint Krivorovnia az ukránság ikonikus szimbólumaivá váltak. Ám azt is meg kell említeni, hogy eleinte az ukrán értelmiség találkozása a Kárpátokkal nem volt olyan nagy hatással az ukrán nemzeti öntudat formálódására. Később ez az időszak mégis meghatározó pillanatnak bizonyult.

FELHASZNÁLT FORRÁS ÉS IRODALOM

- Kerényi Károly: *Mi a mitológia.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
 Alpes Ruthenorum fortissimae..., Lviv 1899.
 Iván Necsuj-Leveckij: *Kárpátok: utazás a hegyekben*
 Jákiv Holováckij: *Utazás a Galíciai és a magyar Ruszba*
 Ivcsenko A. Sz., *Krivorovna Vaszja Ukrajina.* Putevaditely. Kijev: GNPP „Kartohrafija”, 2005.
 Petro Arsenyč: *Krivorivnia az ukrán irodalom, tudomány és kultúra embereinek életében és működésében.* Ivano-Frankovszk, 2000.
 Hnat Chotkevycs: *Visszaemlékezések.* In: *Életműkiadás két kötetben.* 2. kiad. Kijev, 1966.
 Iván Franko: *Első jelentés a „Gyilo” című újság számára*
 Iván Franko: *Második jelentés a „Gyilo” című újság számára*
 Petro Arsenyč–Ihor Pelypejko: *A Hucul föld kutatói és etnográfusai: Kézikönyv.* Kosiv, 2002.
 Vermeics Já. P. *Csubinszkij ják daszlidnėk nácianálnaji právavaji kulturė Ukrájiné/Já. Vermeics // Ukrájinszkėj isztoricsnėj zbirnėk.-№3 – Kijev: Insztėtut isztariji Ukrájiné NAN Ukrájiné, 2000.*
 Nacionálná szemvaliká nezáleznai Ukrájiné: *Metadėcsnyi rekamendácii dljá vėkládacsiv i sztudentiv neiszarėcsnėh szpeciálnasztyi vėcsėh návcsálnėh zálkládív/ M.I. Busėn, I. Ju. Máscsenko, V. F. Juzvenko-Cserkászė: CSITI, 2001.*

JEGYZETEK

1	Kerényi Károly: <i>Mi a mitológia.</i> Szépirodalmi könyvkiadó, Budapest. 1988, 9. o.	10	Iván Franko: <i>Második jelentés a „Gyilo” című újság számára.</i>
2	<i>Alpes Ruthenorum fortissimae...</i> , Lviv 1899. 6. o.	11	Hnat Chotkevycs: <i>Visszaemlékezések.</i> In: <i>Életműkiadás két kötetben.</i> 2. kiad. Kijev, 1966. 445.
3	<i>Alpes Ruthenorum fortissimae...</i> , Lviv 1899. 26. o.	12	Iván Franko: <i>Első jelentés a „Gyilo” című újság számára.</i>
4	<i>Alpes Ruthenorum fortissimae...</i> , Lviv 1899.	13	Petro Arsenyč–Ihor Pelypejko: <i>A Hucul föld kutatói és etnográfusai: Kézikönyv.</i> Kosiv, 2002. 244.
5	Iván Necsuj-Leveckij: <i>Kárpátok: utazás a hegyekben.</i>	14	Vermeics Já. P. <i>Csubinszkij ják daszlidnėk nácianálnaji právavaji kulturė Ukrájiné/Já. Vermeics // Ukrájinszkėj isztoricsnėj zbirnėk.-№3 – Kijev: Insztėtut isztariji Ukrájiné NAN Ukrájiné, 2000. – C. 189-202.</i>
6	Jákiv Holováckij: <i>Utazás a galíciai és a magyar Ruszba.</i>	15	Nyersfordítás – a szerzőtől.
7	Ivcsenko A. Sz., <i>Krivorovna Vaszja Ukrajina.</i> Putevaditely. Kijev: GNPP „Kartohrafija”, 2005. 246–247.	16	Nacionálná szemvaliká nezáleznai Ukrájiné: <i>Metadėcsnyi rekamendácii dljá vėkládacsiv i sztudentiv neiszarėcsnėh szpeciálnasztyi vėcsėh návcsálnėh zálkládív/ M.I. Busėn, I. Ju. Máscsenko, V. F. Juzvenko-Cserkászė: CSITI, 2001. - 48 sz.</i>
8	Petro Arsenyč: <i>Krivorivnia az ukrán irodalom, tudomány és kultúra embereinek életében és működésében.</i> Ivano-Frankovszk, 2000.		
9	Hnat Chotkevycs: <i>Visszaemlékezések.</i> In: <i>Életműkiadás két kötetben.</i> 2. kiad. Kijev, 1966. 544–545.		

Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán

Az alábbi tanulmány¹ a Szabó István által szerkesztett, s 1948-ban megjelent, „A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848–49” című kötet kapcsán kívánja körüljárni a populizmus és emlékezetpolitika néhány összefüggését.²

„A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848–49” című kötet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 1948-as centenáriumára készült, illetve jelent meg. A kötet megjelenésének körülményeit, a közreműködő szerzőket már több tanulmány is tárgyalta³, elemezte, így ennek behatóbb analizésére itt már nincs szükség. Elég annak felidézése, hogy a kötet ellen széleskörű támadás indult, mivel 1948-ban vagyunk, ekkor történik meg a kommunista-sztálinista hatalomátvétel, s ezzel párhuzamosan a magyar történettudomány ún. „gleichschaltolása”.⁴ A kötet fő támadói a Társadalmi Szemlében Balázs Vera és Tibor voltak, de súlyos kifogások merültek fel a Valóságban, részben a Századokban, illetve debreceni helyi lapokban, itt Csabai Tibor tollából.⁵ Szabó István a támadásokra részletes választ írt, amelyet el is küldött a Társadalmi Szemle főszerkesztőjének (Fogarasi Bélának), aki azonban azt nem közölte le, s csak jelen sorok szerzője publikálta ezt az Aetas 2000-es évfolyamában.⁶

Szabóék ellen többféle vád fogalmazódott meg, így a támadók egyfajta civis apológiáról beszéltek, volt aki (Csabai Tibor) pozitívizmussal vádolta a kötetet⁷, amelynek szerkesztői az adatok tömege mögé bújva nem hajlandók az igazi „objektivitás”-ra, azaz a pártosság, a dolgozó nép érdekeinek érvényesítésére. A támadók szerint Szabó István és társai tulajdonképpen az ellenforradalmi békepárttal azonosították magukat, mert annak politikáját mentegették, míg a forradalom igazi alternatíváját képviselő baloldali flaminókról (Madarász testvérek, Táncsics) ironikusan, alkalmanként gúnyosan nyilatkoztak.⁸

A kötet körüli hercehurca (illetve Szabó István és társai egyenesen meghurcoltatása) történetéhez még hozzátartozik, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1949-ben vándorgyűlést szervezett Debrecenben. A vándorgyűlés egyik (talán legfőbb) célkitűzése az volt, hogy Szabót és társait „tetemre hívják”, nézeteikkel való szembesülésre, illetve önkritikára, s azok visszavonására kényszerítsék.⁹

Az ülésen végül két előadás hangzott el, az egyiket a nem sokkal később (persze nem emiatt) kivégzett Sólyom László tartotta a szabadságharc bukásának katonai okairól, nagyrészt igazodva a megkívánt narratívához, s főként a belső árulók szerepét emelve ki ebben.¹⁰ Szabó István előadása szintén a szabadságharc bukásának okait elemezte (ezt is jelen sorok szerzője publikálta először, 2006-ban). Szabó többféle körülményre hívta fel a figyelmet, így az ország elmaradott iparára és gazdaságára (ami persze a Habsburg gyarmatosító politika következménye volt szerinte), a küzdelem szervezetlenségére, a nem kielégítő katonai bázisra (fegyverek hiánya stb.), a kedvezőtlené vált külpolitikai helyzetre – de belső árulásról nem beszélt, s lényegében fenntartotta a korábban megjelent kötetben vázolt nézeteket.¹¹

Igen fontos adalék mindehhez, hogy a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének egy másik helyiségében kellett volna valószínűleg a tulajdonképpeni önkritikának megtörténnie, azaz annak, hogy Szabó „hamut hintsen a fejére”¹². Szabó tartott is itt egy igen szubjektív hangvételű, általában a történetíró szerepét, feladatát, szubjektívizmusát, illetve ezen belül saját pozícióját boncolgató előadást, amely egyfajta hitvallásként,

credo-ként értelmezhető.¹³ Ebben pozícióját akként összegezte, hogy történetírásában a *nép* érdekeit képviseli, parasztokról, zsellérekről ír legfőképpen, ő maga is ebből a rétegből származik, s a továbbiakban is ennek szolgálatát tekinti legfőbb feladatának.

„A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többé-kevésbé kifejezésre jut már tárgyválasztásában is. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre és kifejezésre jutott nem csupán újabban, hanem kezdettől fogva, hogy a *nép*¹⁴ történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szólt és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb *népi*¹⁵ rétegének, parasztnak zsellérének. Sorsuk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak úgy, ahogy erőim arra képessé tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat... a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és ön maga körül forgó munka, nem önmagáért űzött kedvtelés. A történetkutató szolgál vele a közösségnek, a népének az emberi haladásnak. Magam ezt a szempontot sohasem óhajtottam szem elől téveszteni.”¹⁶

Hozzá lehet még fűzni a fentiekhez, hogy Szabó Istvánt még többször minősítik *narodnyik*, egyfajta népi ideológiát képviselő történésznek, minden esetben negatív, sőt alkalmanként kifejezetten támadó és elítélő felhanggal.¹⁷

Az egyik ezek közül Sándor Pál 1954-es kritikája,¹⁸ amelyben a szerző azonban nem a népi írók, hanem a Horthy fasizmus „népi egység”-ét hirdető ideológiájának szószólójaként értékeli Szabót (egyértelműen az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötetre, pontosabban Szabó ott publikált tanulmányára hivatkozva).

A másik példa az 1960-as évekből való. Ekkor Szabó István lektorként keveredik vitába Sági Vilmossal, aki a 16–18. századi társadalmi viszonyokat elemezve (a fő probléma a mezőgazdasági munkásság kérdése) Szabót osztályhamisítással vádolja, amely szerinte „*narodnyik*” szemléletével van összefüggésben.¹⁹

Joggal tehető fel a kérdés: valóban jelentős szerepet játszott-e Szabó István szemléletében a nép gondolata, illetve, hogy miképpen értelmezhető mindez történeti munkáit illetően?²⁰

Hogy Szabó gondolatai közel állottak egyfajta népi szemlélethez, sőt alapvetően egy kifejezetten a népi nemzet gondolatán alapuló koncepció állt nézeteinek háttérben, az egyértelműen kiderül 1945 előtt folytatott népiségtörténeti tanulmányaiból, különösen 1943–44-es cikksorozatából, amely eleve a népi szemlélet egy orgánumban, a Várkonyi Nándor szerkesztette „Sorsunk” című folyóiratban jelent meg, „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” címmel.²¹ A cikksorozatban Szabó három nemzetfogalmat különít el: a 19. századig regnáló, de már Kézai Simon idején megfogalmazódó, illetve Werbőczy nézeteiben betetőzést, de mindenképpen jogi kodifikációt nyerő *rendi* nemzetfogalmat. Ez a nemességet tekintette a nemzet kizárólagos képviselőjének és hordozójának, s Werbőczy-hez kötődik az ennek alapját képező plebs és populus közötti különbség megfogalmazása (a nemesség ez utóbbi reprezentánsa).²² A 19. század a *politikai nemzet* fogalmának a megjelenése és uralkodóvá válása, amely különböző képviselőikön és fozkozatokon keresztül az Eötvös–Deák-féle 1868-as nemzetiségi törvényben jut expressis verbis kifejezésre, illetve egyfajta tetőponthoz.²³ Szeffkú Gyula számára ez jelentette a magyar „politikai génusz” kifejeződését és hovatovább „csúcsteljesítmény”-ét.²⁴ Szabó István ezzel azonban nem ért egyet, mert szerinte ez elhomályosította azt a tényt pl., hogy a történelmi Magyarországot etnikai szempontból különböző egyéniségek alkotják, s megfelelnek a magyarság népi szempontból történő védelméről és önépítéséről, ami végső soron a trianoni katasztrófát készíti elő.²⁵ Szabó számára a két világháború között (illetve a II. világháború alatt) a *népi* nemzet gondolata, sőt történetpolitikai

programja (egyenesen víziója) az aktuális, amelynek persze részben Szekfü is a propagátora, vagy pl. Horváth János az irodalomtudományban, Györffy István a néprajzban, illetve Bartók Béla és Kodály Zoltán a zenében.²⁶ Legmagasabb szinten azonban Szabó szerint Mályusz Elemér fejt ki ennek programját a népiségtörténeti kutatásokban,²⁷ illetve az ennek organonjaként értékelhető (viszont heves vitát kiváltó) „A magyar történettudomány” című könyvében 1941-ben (illetve 1942-ben)²⁸.

„A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta tolni.²⁹ [...] Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát.”³⁰

Természetesen Szabó nem kizárólag ebben az írásában járja körül a népi nemzet fogalmát, s talál utat a népi szemléletű/gyökerű ideológiához. Egy másik, valószínűleg szintén az 1940-es évek közepe körül (de mindenképpen 1945 után) készült, szemléleti alapokat feszegető írásában („Parasztságszemléletünk alakulásáról”)³¹ a paraszti problematika felbukkanását a 18. századra, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely időszakáig és műveiig vezeti vissza.³² Az ő reális szemléletüket, így Szabó, a 19. század második felében egyfajta paraszttromantika, Gárdonyi Géza és Tömörkény István Göre Gábor-os paraszti idillje váltotta fel, amihez Beöthy Zolt irodalomszemlélete társult.³³ Utóbbi a „volgai lovas” metaforában a magyarságot a nemességgel azonosította, s – Kézaihoz hasonlóan – a parasztságban főként a még honfoglalás idején alávett, szláv szolgáritegek tkp. véletlenszerűen összeverődött utódjait látta.³⁴ A reális parasztszemlélet a két világháború közötti időszakban tört utat, elsősorban a népi írók megközelítésében, akiknek mozgalmából a Soli Deo Gloria, a Bethlen Gábor Kör vagy a Sarló tevékenységét emeli ki mindenekelőtt Szabó.³⁵

Joggal kérdezhetjük a továbbiakban: tulajdonképpen mi is ennek a Szabó István gondolataiban olyan központi szerepet játszó népi nemzetfogalomnak a tartalma? (Elsősorban persze az itt főként tárgyalt időszakra, lényegében az 1940-es évekre vonatkozóan.)

A kérdés megválaszolásában kulcsszerepet tulajdonítok Szabó egy 1947-ben készült lektori véleményének, amelyet Szabó egy akkor készült új Magyarország történeti összefoglalóról fogalmazott meg.³⁶ A könyv címe „A magyar nép története” volt,³⁷ s szerzőinek sorába tartozott Spira György, az 1948-as Szabó ellen intézett támadások egyik „aktora”, valamint Heckenast Gusztáv, Lukács Lajos, Karácsony Béla. Szabó a véleményben különböző kérdéseket kifogásolt,³⁸ legfontosabb, elvi jelentőségű megállapítása azonban a címre vonatkozik. A kötet a magyar nép történetéről beszél. Ez azonban Szabó szerint leszűkítené a magyarság történetét a közelebről egyébként sem meghatározott alsóbb társadalmi rétegek történetére. Szabó véleménye az, ezzel szemben, hogy a magyarság története ennél lényegesen szélesebb horizontot kell, hogy felöleljen, s javaslata az, hogy változtassák meg a címet a magyarság történetére (amely magában foglalná a nemzeti-állami elemeket hordozó tartalmat is).

„Végül nem tudom megjegyzés nélkül hagyni, hogy a tanterv a II–IV. osztály anyagával kapcsolatban a »magyar nép történeté«-ről³⁹ szól. A »nép« lehet: 1./a magyarság egésze, amikor nemzeti és állami tartalma nélkül tekintjük, 2./társadalmi hangsúllyal az

alsóbb társadalmi rétegek foglalatja. Ha a »magyar nép« történetét az előbbi értelemben tekintenénk a magyarság történetének, egy fejlődésileg alacsonyabb fokon szemlélnénk magunkat⁴⁰. Ha az utóbbi értelemben fognánk fel, lemondanánk a magyar történelem egységéről, a történetformáló erők helyes egybefogásáról⁴¹. Nyilvánvaló, hogy a tervnek egyik sem lehet a célja, hanem a magyar nép története alatt a magyar történelem egészét kívánja érteni. Akkor pedig miért nem beszélünk továbbra is őszintén, a tartalomnak megfelelően a »magyarság«, vagy »Magyarország« történetéről, sőt még inkább egyszerűen és nemesen: magyar történelemről⁴². Ha valahol, akkor éppen az iskolában van szükség igaz és tiszta fogalmakra.⁴³

De utalhatunk e problémával összefüggésben Szabó népiségtörténeti tanulmányainak egyikére is, amelynek címe „Az asszimiláció a magyarság történetében”.⁴⁴ Ebben Szabó a magyarországi asszimiláció kérdésének majd ezer, de mindenképpen több évszázadra kiterjedő problematikáját tekinti át, s ebben két alapvető korszakot különböztet meg: a középkort, amelyben mindenekelőtt az asszimiláció természetes tényezői (népességszám, vallás, letelepedés stb.) játszanak alapvető szerepet; illetve az újkorit, amikor egyre inkább előtérbe kerülnek a mesterséges, gyakran állami tényezők nyomására végbemenő asszimilációs folyamatok (Szabó nem egyszer a „grammatikailag egységes Magyarország” programjáról beszél).⁴⁵

Szabó ebben a vonatkozásban meglehetősen negatívan ítéli meg a városokat, illetve a városokba történő migráció jelenségét, mert ez több szempontból a magyarság felhígulását eredményezi, különösen a középosztályt illetően. Szabó ezzel szemben – Szabó Dezső, s általában a népiek nézeteihez közel állva⁴⁶ – a falu pozitív szerepét emeli ki, amely a magyar hagyományok és értékek továbbvívője és őrzője.

Ebben a „felhígulás”-ban különösen negatívnak gondolja a szerinte gyökértelen, világpolgári szempontokat érvényesítő nemzetközi elkötelezésű munkásosztály (szociáldemokrácia) és a polgári liberalizmus ideológiáját. Ezeknek elvi alapját lényegében szintén egy *nép*-fogalom képezi, népen azonban nem az alapvetően minden magyar egységének igényét magában rejtő *populus*-t, hanem a csupán az alsóbb társadalmi rétegekre korlátozódó *plebs*-et értették.⁴⁷

„Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a plebszel, hanem a *populus*-szal – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztályok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiaiból sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökértelenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglapultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagy mértékben simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság pusztá formá volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkáságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott.”⁴⁸

Összességében elmondható, hogy 1948/49-ben Szabó Istvánt alapjában egy az ún. népi demokrácia elveit megtestesítő szemlélet jegyében támadták. Szabó fogalmi rendszerében ez a *plebs* értelemben vett nép fogalmára épített, amelyet ő leszűkített értelműnek tartott (s amely valójában a diktatúra kiépítését szolgálta).⁴⁹ Szabó (bizonyos módosításokkal) élete végéig ragaszkodott egy szélesebb értelemben vett, s így

nyitottabb, demokratikusabb elemeket tartalmazó nép-fogalomhoz, amelyet a *populus* fogalmában talált meg (főleg 1945 előtt), s amely így gyökeresen különbözött támadói populizmusától. Ez a *populus* fogalom lényegesen eltért a Horthy-rendszer „népi közösség” fogalmától, bár problematikus (pl. antiliberális) vonatkozásai – akár Mályusz Elemér kapcsán is⁵⁰ – bőségesen voltak, hiszen inkább az ennek ellenzékéül szolgáló népi mozgalom centrumával (Németh László, Illyés Gyula) kvadrált.⁵¹ Utóbbi egyúttal a Rákosi-rendszer ellenzéke is volt, tehát nép-fogalma, „populizmusa” szemben állt azzal, s demokratikusabb tartalmakat hordozott.⁵²

Végeredményben – úgy gondolom –, a *rusticus* az a kategória,⁵³ amelyben Szabó István plebs és *populus* közötti fogalmi feszültségének problémája feloldható. A *rusticus* fogalmát leginkább egy 1965-ös tanulmányában járja körül Szabó („Jobbágyság, parasztság”),⁵⁴ de a fogalom „nyomelemei” már számos korábbi írásában fellelhetők. Így pl. „A jobbágy megnemesítése”-ben (1941), „A parasztság rétegződése a középkor végén”-ben (1948), illetve 1948-as kötetének egyéb tanulmányaiban,⁵⁵ sőt 1947-es, „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában” című könyvében, sőt még az 1960-as években publikált demográfiai tanulmányában is.⁵⁶

Ezeknek egyik fő konklúziója, hogy a parasztság már a középkorban is rétegzett volt, azaz számára számos emelkedési lehetőség nyílt,⁵⁷ városba költözhetett (vagy szökhetett), nemessé is válhatott, hajdú és végvári katonai privilégiumot szerezhetett, birtoklási joggal is rendelkezhetett, s különböző utakon (manumissio, inscriptio, exemptio, taxa) megválthatta magát jobbágyi helyzetétől.⁵⁸ A 18. századtól kezdődően pedig a magyar Alföld legjelentősebb települési formája a tanya lett, amely minden problematikus volta ellenére (racionális gazdálkodás esetleges fogyatékosai, stb.) az „amerikai utas”, nagybirtokot nem ismerő szabad paraszti alternatíva letéteményese volt.⁵⁹

Szabó mindezen, az emelkedést megtestesítő, a szabad paraszti státuszt megcélzó rétegek egyfajta összesítő fogalmaként/kategóriájaként jelöli meg a *rusticus* kifejezést, ami egyúttal egy a – nézetem szerint – szemléletében alapvető szerepet játszó „harmadik utas” koncepció vezérfogalma, vagy vezérmotívuma volt.⁶⁰

Ezzel azonban ismét a populizmus gondolatában alapvető szerepet játszó népi ideológiához jutunk, amelynek hatását Szabó nézeteire már több tanulmány is kiemelte⁶¹, s amelynek alapvető irányzataiból Szabóra minden bizonnyal annak már említett centruma, azaz Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter lehetett legnagyobb hatással (alkalmanként Erdei Ferenc), s amelynek kortárs egyetemi propagátora Karácsony Sándor volt,⁶² a történettudományban pedig Hajnal István (később Szücs Jenő és Varga János) közelíthető leginkább ehhez a koncepcióhoz.⁶³

JEGYZETEK

- 1 Az írás alapja a „Populizmus és emlékezetpolitika” című konferencián (MTA Történettudományi Intézet – Wesley János Főiskola, Budapest, 2019. december 13–14.) elhangzott előadás.
- 2 *A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január–május*. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948.
- 3 Orosz István, „Egy centenáriumi kötet kálváriája.” in „*A szabadságharc fővárosa Debrecen*”. 1998. (Reprint kiadás.) 597–609.; Módy György, „Egy centenáriumi kötet »kiátkozásának« törté-
- 4 netéhez”, *Debreceni Szemle*, 7(Új folyam) (1999) 1.: 109–112.
- 5 Romsics Ignác, „Szovjetizált múltkutatás. A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949 [Részletek].” *Rubicon*, 22 (2011) 5.: 68–82. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeivel kapcsolatos 1948-as megemlékezésekről általában lásd Gerő András, 1998: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1998.

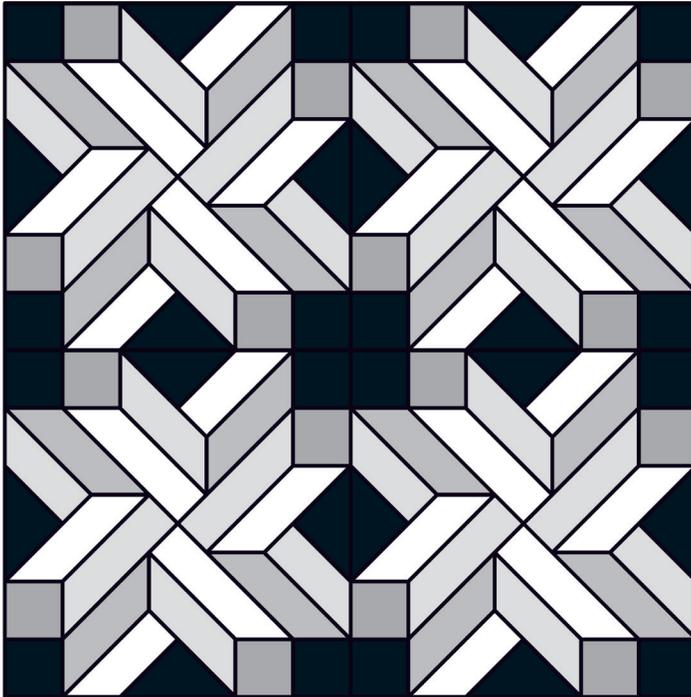
- 5 Balázs Vera – Balázs Tibor, „Az 1848-as békepárt és mai ideológusai.” *Társadalmi Szemle*, 3 (1948) 12.: 823–832.
- 6 Erős Vilmos, „Szabó István körül.” *Aetas*, 15 (2000) 3.: 110–126.
- 7 Csabai Tibor, „Haladó tudományt az egyetemen is.” *Tiszántúli Néplap*, 1948. október 10.
- 8 Lásd I. sz. lábj. Valamint MTA KIK Kt., Ms 5438/64–70. „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötettel kapcsolatos vita, illetve levelezés anyaga. Benne Szabó István válasza a Társadalmi Szemlének a kötet elleni támadásokra. (Az akkor nem közölt válasz megjelent: *Aetas*, 15. évf., 2000/4. 116–126.) Illetve Erős Vilmos, „Szabó István és 1848/49.” *Valóság*, 46 (2003) 7.: 94–108.
- 9 Erős Vilmos, „A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai).” *Valóság*, 60 (2017) 2.: 19–52.
- 10 De Súlyom László előadásában Görgey-t alapvetően pozitívan értékelt. Lásd Erős, „Szabó István és 1848/49.”
- 11 *A harmadik út felé*, (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. „Kisebbségkutatás Könyvek.” Budapest: Lucidus Kiadó, 2006. 274–278.
- 12 Borosy András, „Emlékezés Szabó Istvánra.” in *Történeti Tanulmányok X. Szerk. Takács Péter. Debrecen: KLTE, 2003. 161–163.*
- 13 Lásd MTA KIK Kt., Ms 5439/15. Szabó István előadása a tudományos magatartásról. Közölve: *A harmadik út felé*, 2006. 278–281.
- 14 Az én kiemelésem – E. V.
- 15 Ua.
- 16 *A harmadik út felé*, 2006. 280. A korábban ismertettét körülményeknél fogva Szabó István végül – feltehetőleg – e felszólalását nem mondhatta el.
- 17 Lásd még Vilmos Erős, „’Prussian Way’ versus ’Third Road’: The Case of István Szabó in Hungary in the 1950s.” *Moving the Social*, 2022. (Megjelenés alatt.) Megjegyzendő, hogy Szabó István mellett a legjelentősebb támadásokat a történészek közül Eckhart Ferencel szemben folytatta az új hatalom. Eckhart szintén kötetet jelentetett meg a centenárium kapcsán 1848-ról. Lásd mindezekhez legújabbban Törő László Dávid, „A szellemi történet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái. Budapest, Ráció Kiadó, 2020. 189–191.
- 18 Sándor Pál, „A magyar agrártörténeti irodalom kritikája.” *Századok*, 88 (1954) 2–3.: 373–419.
- 19 Lásd Szabó István lektori véleménye Sági Vilmos, „A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig” című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sági Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére. MTA KIK Kt., Ms5440/25–29. 1964–1967.
- 20 Für Lajos, „Bevezető. Szabó István – pályakép” in Szabó István, *Jobbágyok-parasztok. Ertekezések a magyar parasztság történetéből. 7–30.* Budapest: Akadémiai, 1976; Balogh István, „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában.” in Szabó István *Emlékkönyv.* Szerk. Rácz István. Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998. 37–52.; Erős Vilmos, „A „populus” bővületében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években). I.” *Valóság*, 62 (2019) 3.: 59–79. II. *Valóság*, 62 (2019) 4.: 12–41. III. *Valóság*, 62(2019) 5.: 33–58.
- 21 Szabó István, „Nemzetiszemlélet és magyarságtudat”. *Sorsunk*, 3–4 (1943–1944): 730–738., 836–844.; 891–895. és 34–42.
- 22 Lásd még Szabó, Stefan, „Stefan Werbóczy 1455(?)–1541.” (Ungarische Bildergalerie.) *Pester Lloyd*, 1944. február 13.: 11–12.
- 23 Szekfű Gyula, „A nemzetiségi kérdés rövid története.” in uő, *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1942. 85–177 (Újból megjelent in Erős Vilmos (szerk.), Szekfű Gyula, *Nép, nemzet, állam.* Budapest: Osiris, 2002. 476–546.)
- 24 Lásd erről legújabbban Erős Vilmos, „Szellemi történet versus népiségtörténet. (Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.)” *Történelmi Szemle*, 61(2019)3.: 479–498.
- 25 Uo.
- 26 Szabó István, „Parasztságszemléletünk alakulásáról.” Közli Kósa László, *Protestáns Szemle*, 105(1996) 4.: 309–322.
- 27 Mályuszról újabban lásd Gyáni Gábor, „A kánonromboló Mályusz Elemér választásai.” in *Konzervatív gondolkodók.* (Egy Akadémiai ülészek előadásai.) Szerkesztette: Papp Gábor. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016. 215–229; Vilmos Erős: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989) In: *Ungarn Jahrbuch.*, Band 32. (2014–2015). München/Regensburg, 2016. 229–242.
- 28 Mályusz Elemér, *A magyar történettudomány.* Budapest: Bolyai, 1942.
- 29 A szövegben egyértelmű a Szekfűekkel szembeni fokozatos elhatárolódás és a Mályusszal való, szinte tökéletes azonosulás.
- 30 *A harmadik út felé*, 2006. 194.
- 31 *A harmadik út felé*, 2006. 235–249.
- 32 Bél Mátyásról lásd Wellmann Imre, „Bél Mátyás (1684–1749).” *Történelmi Szemle*, 23(1979) 2.: 381–391.
- 33 Beöthy-hez lásd Kiss Endre, „A nemzeti mitológia rekonstrukciójához.” in *Mitoszok nyomában... Mitoszképzés és történetírás a Duna-tájon.* Főszerkesztő: Miskolczy Ambrus. Budapest:

- Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004. 46–66.
- 34 Lásd Dienes István levele Szabó Istvánnak. MTA KIK Kt., Ms 5440/134. Budapest, 1966. május 7.
- 35 Szabó István: Parasztságszemléletünk alakulásáról.
- 36 *A harmadik út felé*, 2006. 253–256.
- 37 Lásd *A magyar nép története*. Rövid áttekintés. Írták: Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla, Lukács Lajos, Spira György. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1951.
- 38 Szabó István Az Országos Köznevelési Tanács Igazgatóságához. MTA KIK Kt., Ms 5438/112. Debrecen, 1947. május 19.
- 39 Lásd a korábbi jegyzetek.
- 40 Az egész Szabó Istváni életmű értelmezése szempontjából is kulcsfontosságúnak tekintem a szövegben forgó fejtegetéseket: a népi nemzet gondolatának reprezentánsa itt is kifejti, hogy a nép története önmagában nem a teljes történet, ezt az állam és a nemzet történetével összefüggően kell – szerinte – bemutatni.
- 41 Itt viszont arra mutat rá Szabó (igen szerves összefüggésben az előzőkkel), hogy ez a teljesebb történet nem korlátozódhatna az alsóbb társadalmi rétegek történetére.
- 42 Ez a magyar történelem tehát a nemzeti történelem lenne, beleértve az állam és a „történelmi osztályok” történetét is. A felfogás érvényesül az 1954-es egyetemi tankönyvhöz írt lektori véleményben, amikor Szabó a „történelmi Magyarország” fogalmának komolyan vételét kéri számon. Lásd *A harmadik út felé*, 2006. 319–320.
- 43 *A harmadik út felé*, 2006. 256.
- 44 Szabó István, „Az asszimiláció a magyarság történetében.” *Hitel*, 7(1942) 4.: 1–15. Újra megjelent: in Szabó István, *Népiségtörténelmi tanulmányok*. /Kisebbségkutatás Könyvek./ Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 125–144.
- 45 Lásd minderről részletesen Erős Vilmos, *Asszimiláció és retorika. (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója)*. /Csokonai Disputa Könyvek./ Debrecen: Csokonai Kiadó, 2005.
- 46 Szabó Dezsőhöz lásd például Kovács Dávid, *Nemzetfelfogás és történelemszemlélet a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2017.
- 47 Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében.
- 48 Lásd *A harmadik út felé*, 2006. 188. Tehát a munkásosztály, illetve a történelmi materializmus szintén nem hordozója a nemzeti-népi tudatnak. Jászi Oszkár mellett így viszont meg kell említenünk Szabó Ervin nevét is, akire vonatkozhatnak Szabó István e sorai. Vele egyébként harcoss vitákat folytatott Szabó az ötvenes években megjelent Kossuth-tanulmányaiban is.
- 49 Jellemző munka a nép fogalmának érvényesítésére a plebs értelmében Albert Soboul, *A francia forradalom története (1789–1799)*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963. Soboul munkáját (Morton-éval egyetemben, aki szintén a plebs értelemben használja a nép fogalmát) nagyra értékeli Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History: National identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, UK: Palgrave, Macmillan, 2015. Kritikám erről, lásd Erős Vilmos, „A múlt mint történelem. (Megjegyzések. Stefan Berger könyvéhez.)” *Aetas*, 34(2019) 2.: 148–157.
- 50 Lásd pl. Erős Vilmos, „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István.” *Századok*, 147(2013) 1.: 33–62.
- 51 Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski, 1989. Salamon Konrád, *A harmadik út küzdelme. (Népi mozgalom 1944–1987.)* Budapest: Korona Kiadó., 2002; Papp István, *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest: Jaffa, 2012.
- 52 Hogy mindennek Szabó István nézeteire milyen vonatkozása volt (illetve, hogy valóban ebben fogható meg a vele kapcsolatos oppozíció, azt világosan bizonyítja az 1948/49-es támadások egy másik szála, amelynek 1952-ben, sőt még 1959-ben is volt folytatása. Itt Szabót azért támadják, mert 1848-ban nem a Táncsics és a Madarász-testvérek által propagált *földosztást*, hanem a Kossuth által (az érdekvérvényesítés jegyében) ideálisnak és aktuálisnak tartott *szabad föld* megteremtésére irányuló törekvéseit értékelte pozitívnak. Szabó e nézeteihez még 1952-ben, egy eredetileg a Kossuth-emlékkönyvbe szánt tanulmányában is ragaszkodott, amely végül is (a szövegben zéggelt többfordulós „puhítási” munka ellenére) ott végül nem jelenhetett meg. Lásd Erős Vilmos, „Szabó István és 1848/49.” Illetve Szabad György, „Szabó István a felszabaduló jobbágság földtulajdonlási igényéről.” in *Szabó István Emlékkönyv*, 302–309.
- 53 Lásd mindehhez még (Varga János kutatásaira is utalva) és megkérdőjelezve a Pach Zsigmond Pál által is képviselt s a fentiekkel a legszorosabb összefüggésben álló „elkanyarodás” elméletét Gyáni Gábor, „Érvek az elkanyarodás elmélete ellen.” in uő, *Történelemszempontok*. Budapest: L’Harmattan, 2002. 241–248.
- 54 Szabó István, „Jobbágság-parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet.” *Ethnographia*. 76(1965) 1–2.: 10–31. Valamint Erős Vilmos, *Populus, plebs, rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Budapest: Ráció Kiadó, 2020. (Megjelenés alatt.)
- 55 Szabó István, „A jobbágy megnevesítése.” *Turul*, 55(1941): 11–21.
- 56 Szabó István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában*. Budapest: MTA, 1947.; Uő,

- „Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között.” in *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.: 63–113.
- 57 Szabó István, „Hanyagló jobbágyság a középkor végén.” *Századok*, 72(1938) 1.:10–59.
- 58 Lásd minderről újabban Vilmos Erős, *The Persecutions of a “Bourgeois Historian”*.
- 59 Szabó István előadása a tanyáról az 1960-as években lásd *A harmadik út felé*. 386–389.
- 60 Szabó István, „A debreceni tanyarendszer kialakulása.” *Föld és Ember*, 9(1929) 5.: 214–244. Uő, „Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években.” in *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Budapest: Tankönyvkiadó, 1960. 139–207. Lásd mindezekről legújabbán Erős Vilmos
- „Populus, plebs, rusticus. Parasztság és kapitalizmus. (Szabó István életművének utolsó évtizede.)” *Valóság*, 63(2020) 4.: 62–93.
- 61 Für, „Bevezető”; Balogh, „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában.” Illetve 19. sz. l. l. a korábbiakban.
- 62 Lányi Gusztáv, *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan... Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest: Osiris, 2000.
- 63 Lakatos László, *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum, 1996.; Kovács Gábor, „Szokásszerű és okszerű társadalom.” *Világosság*, 41(2000) 2.: 3–21; Uő, „Harmadik utas magyar gondolkodók.” *Liget*, 15(2002) 8.: 64–75.

Rövidítések:

MTA KIK Kt.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár

Egy prózaíró megmerül a hagyományok tengerében

(avagy Kodolányi János regényírói művészetének világfolklor forrásai)

Úgy hiszem, már a korai reformkorban világossá vált, és azóta mind inkább világossá válik, hogy a magyar (sőt a világ-) irodalom legszelesebb irodalmi és művészeti (zenei, képzőművészeti, építészeti) *izmusa* a *folklorizmus*, amelyet a magyar irodalomtudományban ugyan *népiség* / *népiesség* címén szoktak körbe járni, vizsgálni, elemezni.

Ha tehát mindezek alapján komolyan számításba vesszük a magyar néphagyományoknak a Gellért püspök feljegyzésétől vagy az Ó-magyar Mária siralomtól kezdődő kiadását és bekerülését a magyar költészeti és prózai irodalomba, azt kell látnunk, és ezt a napjainkban is mindinkább sokasodó irodalomelméleti és folklorisztikai elemzések jól mutatják, a forráskritika egyik legfőbb feladata ennek a rendkívüli művészeti-irodalmi-folklorisztikai gazdagságnak a feltérképezése.

Miközben kb. a 18. század közepétől kezdve, amikor is *felfedezték*, hogy létezik a szóbeli művészet, mérhetetlenül gazdag annak a szakirodalmi törekvésnek az írásba fordulása (is), amely az írott irodalomban a folklor források nyilvánvaló vagy rejtett megjelenését igyekeznek feltárni. Más kérdés, hogy ez a magyar irodalomtudományi törekvés- és eredmény-láncolat sosem *intézményesült*, nem jutott olyan kutatói műhelyhez, ahol az *érdekeltek* összegyűlhettek volna, hogy áttekintsék a feladatokat. Vagyis a széles mederben folyó szemrevételezések mindig csak egyéni úttörők magukra-vállalásaiból épülhettek. Ha napjainkra (és a közeli tegnpra) vetjük a szemünket, folklorista szemmel főleg Pomogáts Béla munkásságát, N. Horváth Béla József Attila-elemzéseit, és legfőképpen Jánosi Zoltán rendkívül kiterjedt mélyfúrásait említhetem. Miközben éppen Bertha Zoltán legutóbbi figyelmet érdemlő elemzési kísérlete is (2019) telve van az irodalmi folklorizmus problémáját feszegető felvetésekkel, és éppen egy Kodolányi-regény kapcsán Jánosihoz hasonlóan ő is eljut a mágikus realizmus fogalmáig.

Ami viszont Kodolányi János regényírói teljesítményét illeti – eltekintve most a 20. századi polgári-paraszti társadalomképeket megfestő műveitől, de figyelembe véve a népi/népies irodalom előbbiekben jellemzett, szinte áttekinthetetlenül gazdag volumenét –, az folklor-felhasználását tekintve is rendkívüli magasságokba emelkedik, annak sok esetben eget verdeső renetegében.

Hiszen az irodalmi folklorizmus négy különféle tematikát felsorakoztató országútján világirodalmi mértékű alkotásokkal gazdagította a magyar szépirodalmi összteljesítményt. (1) A magyar középkort megidéző regényeibe a magyar folklor korai vagy korainak számító példáit illeszti be, adott esetben archaizált formában. (2) Az ősmagyar világot feltáró két és negyed regényében akár a teljes ábrázolás folklorisztikusnak tekinthető: a honfoglalás kori magyar törzsi társadalom és kultúra rekonstrukciója valósul meg bennük. (Érdemes persze felfigyelnünk arra, hogy Kodolányi a *Vas fia*iban, a kunokat és mongolokat leíró fejezeteiben lényegében a honfoglalás kori magyarok társadalomszerveződési és kulturális szintjén álló, mondhatni, törzsszövetségi típusú nomádok nagy invencióval megalkotott rajzát adja.) (3) De ugyanez (az elejétől végéig

megnyilvánuló folklorisztikus ihletés) mondható a két sumer témájú regényről, amelyek egy ókori ásatag nép mitológiájából merítve állítanak elének egy ugyancsak önmagában is néphagyománynak tekinthető, mítoszokkal, mágiával, kereszténység előtti archaikus világszemlélettel átszőtt világot. (4) Kodolányi művészete csúcsának tartják (magam azonban minden e körbe tartozó munkáját annak vélem) a keresztény gyökerekig leásó regényeket, a Sínai-hegyről két kőtáblán a tízparancsolatot elhozó Mózes, illetve a különös megoldással, Jézus alakját Júdás szemszögéből felelevenítő regényét, amelyek a bibliai mítosztörténet mentén gazdagon foglalnak magukba szakrális vagy nem szakrális folklórídezeteket, folklór jellegű megfogalmazásokat, népi hagyományokból áttranszformált megoldásokat.

Elméleti jellegű felvetéssel kell kezdenem elmefuttatásaimat. Az elmúlt évtizedek irodalomtörténete, Németh Lászlóra hivatkozva (lásd: a „Magyar műhely”, illetve a „Bartók és a 19. századi zene” c. tanulmányait) egyfolytában a bartóki modellt emlegeti a néphagyományokkal, annak stílusmintáival, hangvételének felidézésével, a paraszti világ ábrázolásával, a belőle felszívott és szintetizált hatásokkal telített magyar irodalom, mégpedig a 20. századi hazai irodalom kapcsán.

Itt az ideje e fontos támaszkodási pont általános megfogalmazásától elrugaszkodni, és a bartóki alkotómódra való hivatkozást, éppen nagy zeneszerzőnk zenei gyakorlatára kitekintve, kibontani.

Bartók esetében a népdal, népzene első fázisban, még történetileg is (1) népdalfeldolgozásokban nyert kompozíciós alkalmazást (lásd pl. a Kodállal közösen kiadott 20 magyar népdalt). A népzene művészetében való megjelenése második szintjén (2) a népdalok mintájára alkotott saját dallamok érhetők tetten (lásd a mindenki által jól ismert *Este a székelyeknél* c. zongoradarab kezdő dallamát). A népzene Bartókra tett hatásának újabb szintjét (3) a különféle nagyobb hangszeres művek népdalídezetei adják (lásd pl. a *Concerto*-ban a Szép vagy Magyarország c. népdal melódiájának beiktatását), de ide tartoznak a népzenei kiindulású művek is (pl. hegedűduók, zongoradarabok, kórusművek stb., lásd Lampert Vera jegyzékét). A népzenei hatás legmagasabb szintjén (4) viszont egy olyan sajátos, nehezebben feltárható jelenségcsoporthoz tartozunk, amelyet elsőként a *szintetikus* kifejezéssel gondoltam jellemezni, utóbb (éppen Makovecz Imre hatására) az *organikus* zenei folklorizmus jelzővel illettem. Ennek vélhetően legmagasabb szintű megnyilvánulását a *Zene húros, ütőhangszerekre és cselesztára* c. hangszeres kompozíció első tételében találtam meg, amelyben a hatszólamú fuga témája lényegében egy összeszűkített négysoros, valamilyen különleges módon pentatonikus karaktert mutató dallam, csak benne a bartóki kromatizmusnak megfelelően az egész hangokból és kistercekből álló ötfokúság helyett szinte csak félhang és kisterc hanglépés alkotja e fugatéma melódiavonalát (lásd az első dallamsor az első belépésben: *lá-tá-di-do-ti* vagyis *á-bé-cisz-cé-há*). Ráadásul a dallam ritmikája mintha a siratóénekek recitatív előadásmódját idézné. Mindemellett maga a fuga elérkezik egy hatalmas unisono-hoz (mintha a világegyetemet összekötő Zenit és Nadir hanggá formált képzete társulna hozzá), majd az első dallamsor öt hangja tükörben (*do-ti-lo-lá-tá* vagyis: *cé-há-ász-á-bé*) szólal meg sorjában 6 szólamban, ezúttal azonban csupán egy rövid polifonikus epizódot (ún. fugatót) formálva.

Nem hallgathatjuk el, hogy erre az évtizedekkel ezelőtt már általam ráérezett sajátos bartóki zenei megnyilvánulásra egy a hatvanas években kiadott hanglemez borítójának ismertető szövege vezetett rá. Molnár Antal ihletett megfogalmazású elemzésének az első tételre vonatkozó részletét szeretném ennek kapcsán ideírni:

„I. tétel, *Andante Tranquillo*. Világpanasszal indul a hatalmas mű. Témáját egymás után átveszik a szólamok – fűgára emlékeztető módon – mintha a valóság, a mindenség rétegei, szellemi körzetei egymásbaj válaszolgotva, ugyanazt a vigasztalanságot lehelnék. Ahogy ez a leverő sirám mindinkább felfejlődik, kibontakozik, az összhangok végtelen szorultságnak tolmácsai, majd a tetőpontban borzalmas kiáltásban egyesülnek. Itt megtorpan, mintegy kimerülten, az indulat; a téma ellenkező irányba fordul, lemondóan; aztán egyesül a kétféle gesztus, megsemmisítve egymást. A panasz Semmibe hull. De épp a Nihil fenyegetése bírja ellenállásra az emberi erőket...” (Molnár Antal, n. d., hátlapszöveg)

**Musik für Saiteninstrumente,
Schlagzeug und Celesta (in 4 Sätzen)**

**Musique pour instruments à cordes,
percussion et célesta (en 4 parties)**

Aufführungsrecht vorbehalten
Droits d'exécution réservés

I.

Andante tranquillo, ♩ ca. 116-112 Béla Bartók

1. 2. Violo *con sord.*
pp

3. 4. Vi. *con sord.*
pp

1. 2. Vi. *con sord.*
pp

3. 4. Vi. *con sord.*
pp

1. 2. Vi. *con sord.*
pp

2. Vi. *con sord.*
pp

3. 4. Vi. *con sord.*
pp

1. 2. Vi. *con sord.*
pp

1. 2. Vi. *con sord.*
pp

Copyright 1937 by Universal Edition
Universal Edition 10888 W. Ph. V. 201

A mellékleten a kottát olvasni tudó jól nyomon követheti a fugatéma négysoros szerkezetét és szűk, kromatikus dallamvonalát.

A bartóki műzenei világban nyomon követhető népzenei hatások eme négy típusának, rétegének az alapján viszont arra gondoltam, hogy éppen e négyféle folklór-felhasználási módot kísérlem meg adaptálni az irodalmi művek elemzésének céljára (még ha egyes Bartók-kutató magyar zenetudósok, közöttük elsősorban Somfai László, idegenkednek is a Németh Lászlótól eredő *bartóki modell* kifejezéstől, illetve a bartóki kompozíciós alkotói felfogás irodalmi értékmérőként való felhasználásától). Mégpedig most első alkalommal Kodolányi prózaírói művészetét igyekszem szembesíteni az így többretegűvé, több szempontúvá alakított bartóki modell tanulságaival.

(1) Ami Kodolányi János elemzés céljára kiválasztott 9 és $\frac{1}{4}$ regényét illeti, e művek kapcsán első látásra a bartóki népdalfeldolgozások (illetve a mögöttük rejlő népdalgyűjtések) párhuzamai nem lelhetők fel. Azonban ha tüzetesebben megvizsgáljuk a kötetek dal- vagy más idézet jellegű szövegpéldáit, mégis felmerül a gyanú, hogy adott esetben nem egy-egy változatlanul hagyott strófa vagy bibliai részlet felhasználásáról van szó, hanem azok módosult (feldolgozott?) formát mutatnak az írói szándéknak megfelelően – ha másért nem, Kodolányi egykor oly vitatott, bár általam teljes mértékben elfogadott, mi több, alapvetően helyeselt, rendkívüli módon hatásosnak vélt archaizálásai következtében). (Mellesleg a bartóki–kodályi és más népdalfeldolgozásokkal talán párhuzamba állítható a különféle költők, írók által végzett folklórgyűjtés, gondoljunk Petőfi, Arany János és László, Czuczor vagy akár Móricz Zsigmond népdal- és mesegyűjtésére, amikor is a megjelentetés során óhatatlanul alkalmazásra kerültek bizonyos szövegkiigazítások, nem is beszélve a Grimm-mesék nyomán megszerkesztett népszerűsítő gyűjteményekről/válogatásokról, mondjuk például Illyés Gyula *Hetvenhét magyar népmese* vagy az olasz Italo Calvino *La fiaba italiana* c. köteteiről.)

Amint mind a 9 és $\frac{1}{4}$ könyvet, a *Vas fiai*-t is egyedülálló *történelmi* rekonstrukciónak tartom, amelyet persze színez az életrajzi motívum, az éppen az ormánsági Feketevíz patak vidékéről elmenekülő, utóbb kun közösségbe kerülő és az első tatárjárást átélő, majd hazatérő Bene vitéz története. A mű végén az immár hazakerült Bene egy adott pillanatban, mint afféle vajákos, felvállalja egy betegeskedő ló egészségének helyreállítását, azonban nemcsak füvekkel, füstöléssel, hanem ráolvasással is. Íme a Kodolányi beiktatta szöveg:

*Erdő jár vala lebegő Tágy! // Béka vala ekéje, // kígyó vala ostora,
szánt vala kűet, // vet vala küecset!* (1981¹⁰, II. kötet, 556. o.)

Benyomásom szerint e szöveg forrása egy létező és gyűjtött példa (1. szint), mégpedig minden bizonnyal nem kun, hanem magyar eredetű, amelynek a forrását meg kellene találni Kodolányi olvasmányai között. Más kérdés, hogy az eredeti formát minden valószínűség szerint az ábrázolás céljának megfelelően az író archaizálta. (Talán arra is figyelmet szentelve módosításai során, hogy Bene vitéz e tudását vélhetően mintegy a kunoktól hozta.)

Kodolányi nemcsak a *Julianus barát*-ban, de a *Boldog Margit*-ban is idézi az Ómagyar Mária-síralmat, amelynek ugyan létezik szerzője és tudottan fordításszöveg, magyar szövegezését azonban erőteljesen áthatja a folklór jellegű stílusforma. Kodolányi átírásában így hangzik (ne feledjük, amikor az író e szöveget idézte, nem léteztek még a megbízható nyelvészeti átírás-kísérletek, így az író az eredeti nyelvészeti tudás nélkül olvashatatlan írásformát is idézi, amit persze most nem írunk ide):

*Válék siralm tudatlan, // Siralmmal sebedök, // Búval aszok, epedök,
Választ világotmul, // Sidó, fiadomtól, // Ézös örömettül
Ó, én ézös uradom, // Eggyöm, egy fiadom, // Síró anyád tekéntsed...
[...]
Világ világa, // virágnak virága, // Keserűen kinzaton, // vas szögekkel veretöl!*

(2) Ami viszont a saját invencióból támadt népi karakterű részleteket (2. szint) illeti, *A vas fia*i végén Bene frissen fellelt szerelmesének, Gyókinak egy *kun* dalt énekel, amelynek valószínűleg nincs népi forrása, tehát a szerző invenciójából fakadt:

Kicsi szüvem, szemöldököd // olyan, mint a tiszta Hold, // kicsi lelköm, a te mejjed // fehér, mint a tiszta vaj... (1981¹⁰, II. kötet, 573. o.)

Az ilyen saját alkotású példák száma az előbbinél jóval nagyobb. Így talán volt mintája, talán nem pl. a Krisztus-regénybe beillesztett rövid terjedelmű mondáknak, azok minden esetre jól példázzák Kodolányi írói fantáziájának ezúttal is folklórba kapaszkodó gyökereit. Íme, a magukra maradt tanítványok éppen beszélgetnek egymás között, várakozva Jesuah-ra, miközben a Kodolányinál Jehuda bar Simon névre hallgató 12. apostol, vagyis Júdás hitetlenkedik:

„A Zelóta elmondta, hogy egy görög – mert a görögök nagy mesterei a varázslásnak – gyermekeit egy tölgyfára akasztotta, levetkőzött, átúsztta a tengert, s a túlsó parton farkassá változott. Kilenc évig élt a farkasok között, azután visszatért. Megint visszaváltzott emberré, fölvette a ruháit, s a városba ment. Nem győzte csodálni, mekkora változások történetek az eltelt kilenc év alatt.” (Én vagyok, 1972, 237. o.)

Majd néhány sorral később:

„Majd Taddé beszélt egy állatról, amelynek két feje van, egyik a szokásos, másik a farka helyén. Az egyik szürke, a másik csikos. Éppen úgy fut előre, mint hátra, ezért a vadászata majdnem lehetetlen. Jehuda megint megszólalt, mondván
– Ez is lehetetlen...” (Én vagyok, 1972, 237–238. o.)

Találunk egy minden bizonnyal Kodolányitól származó szép és teljes mértékben, formailag és hangütésében is folklorisztikus dalszöveget a *Holdvilág völgye* befejező részében is, amelyet a szlávszármazású keresztény paphoz, Kirillhez szegődött Csillag szólaltat meg:

Nem vagyok Hold, Csillag vagyok // Nem vagyok lány, akszin vagyok, // Megpihennék, fáradt vagyok, // Gyűj kedvesem, tiéd vagyok. (Holdvilág völgye, 2000, 555. o.)

A mítoszok világába teljes fantáziájával beleszédülő Kodolányi többszörösen is a szájhagyományozás vizein evez, amikor újra meg újra megszólaltatja az öreg bölcslet, Utnapistimet, hiszen afrikai tanulmányaim egyik fontos felismerése éppen az, hogy a magyar folklorisztikai kutatásokból lényegében teljességgel hiányzó forma, műfaj, vagyis a *szónoki beszéd* megidézése írásban, prózában többszörösen is az oralitás, vagyis a folklór szülőanyjának fontos megnyilvánulása. De a következő részletben Kodolányi

a szónoki beszéd életre hívása közben, vagyis a szóbeliséget írásban felvillantva egyúttal az ókori mitológia gondolkodásmódjába is bele éli magát, és eredeti erővel idézi meg a kereszténység előtti régiek bölcsességgel is telt vallásos képzeteit:

„**Anu nem csal!** Anu most is az igazat mondja. **Ezt mondja Anu:** Elszakadt tőlem az emberi nem, értelmének gögjében, a változó valóságból akar örökkévalót építeni, mert elfelejti, hogy halhatatlan, mindentudó és mindenható. Mulandóságba fut előlem az ember, **mondja Anu.** Én pedig, **mondja ismét Anu,** felbőszülvén Istár dühén s az ember gögjén, elküldöm Nannart, hogy zavarja meg a Szent Számokat, döntse pusztulásba az ember s majd ha Nannar gonosz küldetését teljesítette s fölfalván a világot, maga is, mint Nannar, megsemmisül, visszaállhat ismét a Szent Számok rendje. Azt akarom, **mondja Anu,** hogy az ember csalódják még a Szent Számokban is, mert a szám is valóság, a szám is múlandó. **Én vagyok** a Szám, **mondja Anu,** mert **Én vagyok** a Semmi és a Minden. **Én vagyok,** Aki vagyok s így teremtek az időtlen semmiben mindörökké.” (Vízöntő, 2. kötet, 1948, 235. o.) (*kiemelések tőlem – BSZ*)

Ebben az (egyébként gyakran idézett) részletben természetesen benne van a többszörös áthallások lehetősége: a keresztény gondolat lapul meg a gögös ember megbűnhődésének gondolatában, a pusztulás réme a második világháborút idézheti (Nannar, a gonosz Holdisten talán a náciizmus maga), az „Én vagyok” ismételtetése pedig akár a Krisztus-regényig mutat előre. Sőt, a szent számok emlegetése az emberi elme sajátos misztikus hajlandóságát is felcsillantja. Mindemellett a folklorisztikai vizsgálódás célja nem ezeknek az áthallásoknak a számbavétele, hanem a szövegezés szóművészeti jellegének felmutatása, amelyet az emelkedett stílus mellett a szóbeliségre jellemző ismétlések is aláhúznak (lásd a kiemeléseket).

(3) Ami viszont a Bartók nyomán általunk megfogalmazott irodalmi folklorizmus modell következő szintjét illeti, és amelynek lényege irodalmi vetületben, hogy nagyobb prózai kompozíciókban folklor-idézeteket találhatunk, e tekintetben példák gazdag sorát tártuk fel a *Julianus barát* kapcsán készített egykori elemzésünkben. Lásd többek között a Majs apó (a táltos) felidézte énekeket Vérbulcsú haláláról, Vászoly megvakíttatásáról, a Fehérlófia mesét, az Ómagyar Mária siralmat stb. Ha nem tévedünk, ugyanakkor mindössze két direkt verses idézet szerepel a sumer mitológia regénybe formálásának második részében. A második, himnikus karakterű, Gilgamest dicsőítő ének tipikusan folklor jellegű, műfaját tekintve (dicsőítő ének) az egész világ folklorkincsében, az ókori népektől kezdve Afrikáig és a Távols-Keletig mindenhol megtalálható (a homéroszi himnuszok is ebbe a műfajba sorolhatók). Benne egy olyan azonos szerkezetű, mellérendelő mondatokból álló sorozat követhető nyomon, amely alakzat gyakori felbukkanására a sumer irodalom tekintetében – ún. párhuzamosságokra utalva – Komoróczy Géza is rámutatott, és amelyet (bár nem volt még módunkban ezt ellenőrizni) az eredeti teljes 12 részes asszír Gilgamest eposz változat egy részletének érzékelünk. Bár nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az eposz e változatának nemcsak többféle fordítása, de egy Weöres Sándor által készített átköltése is létezik. Íme, Kodolányi idézete:

„*Akit Istár gyermekül maga mellé ültet, // Akit Anu kegyesen olajával föl kent, // Aki áldva simogat szelideket s jókat, // Aki előtt porba hull a gonoszak kardja, // Aki elől a kevély földet nyalva kullog, // Aki előtt megremeg Achlamé határa, // Aki, mint az elefánt, oly bölcs és hatalmas: // Ó a föl kent, Gilgames, az isteni férfi!*” (Új ég, új föld, 1958, 126. o.)

(4) Mindemellett az irodalmi folklór-felhasználás legmagasabb szintjéhez, amelyet *organikus*nak minősítettünk, az előző szint jellemzésénél felsorolt „Fehérlófia mese” vezet át, ugyanis e mese beillesztésének módja (lásd: a Julianus barát) ismét csak Kodolányi regényírói bravúráját állítja a szemünk elé. Hiszen ez a példa nem egyetlen összefüggő folyamatban kerül bele a regény szövetébe, hanem a még élő régi vallás és az új kereszténység sajátos egymasmellettiségében. Majs apó, a táltos és Györk, a leendő Julianus események sodrában zajló kapcsolattartásának nyomán kerekedik ki az egyébként íróilag is átfogalmazott történet, amelyet éppen maga Györk közvetít utóbb kis társainak Majs elmondását követően, amelyre azonban csak utalás történik. A magyar folklorisztika egyébként ezt a típust a magyar népmeseanyag legrégebb rétegébe helyezte el. Okkal, hiszen Hoppál Mihály a következőket írja erről a hosszú évek során több helyről is rögzített szövegtípusról:

„A Fehérlófia mesetípus azért érdekes, mert olyan keleti párhuzamai ismertek ennek a mesének, amelyek világosan megmutatják, hogy a népmeseanyag is felhasználható őstörténeti következtetések levonására. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy éppen a távol-keleti török nyelvű népek körében található meg a legjobb, legközelebbi párhuzamai a magyar szövegnek. Ugyanígy az is nyilvánvaló, hogy az alföldi pásztorok körében éppen az ilyen majdnem mitikus szövegek azért maradtak fenn, illetve azért őrizték éppen ők meg a történetet, mert távol a világtól, egyfajta elzártságban, nemzedékről nemzedékre tudták átadni ezeket a meséket. A hős ugyanis éppen azáltal, hogy születésénél fogva különleges személyiség, különleges erővel bír, és különleges utazást tesz más (felső, illetve alsó) világokban. Az ilyen utazást a legtöbb kutató a valamikori samanisztikus világgéppel hozza összefüggésbe.” (Hoppál 2019, 7–8. o.)

Az organikus irodalmi folklorizmus másik figyelmet érdemlő megnyilvánulása az első sumer témájú regényben a sorozatos szerkezeti ismétlések kialakítása, illetve egyes epizódok párhuzamos és így formulaszerű felépítése (az elbeszélő elemek változatlan szerkezetű és szövegű, bár ellentétes értelmezésű egymás mellé helyezése), lásd pl. az Erech (Uruk) és Szurippak között zajló küzdelem leírását. Valamint a főszereplőkhöz kapcsolódó jellemzéseknek a homéroszi eposzok díszítő jelzőinek (epiteton ornans) módjára való kialakítását és azok számos megismétlését. Ilyen például (más főszereplők megjelenítéséhez hasonlóan) a Várkonyi Nándorról mintázott erchi könyvtáros, Ur-Ba’u egyébként hétköznapi eseményekből összekovácsolt, sokszor megismételt jellemzése:

„Ur-Ba’u nap mint nap korán kelt, elrohant a piacra, a bazárba, hogy beteg felesége helyett elintézzze a szükséges vásárlásokat, szatyrot, kosarat cipelt, alkudozott, számítgatta nyomorúságos ezüstjét. Majd odahaza vizet hordott, síkált, fát vágott, tüzet gyújtott. Eközben gyermekei dolguk után indultak. Majd a könyvtárba futott Ur-Ba’u, aholis a lépcsőkön ülve, ácsorogva a kapu megnyitására várakozó tudósok fogadták. Várta már a szolgál is, hogy targoncáján a királyi palotába cipelje az aznapi tanácskozáshoz szükséges fatáblákat” (Vízöntő 1948, 2. kötet, 205. o., de már többször előbb is)

A folklorizmus organikus szintre emelkedő megoldásainak sorában kell említenünk a *Boldog Margit* elejére beiktatott epizódot, Margit álomlátásának, mint szakrális exemplumnak a példáját, amelyben akarva-akaratlanul nem keresztény vonatkozások is

felsejlenek, és amelynek írói megszövegezése, az álomnak Margit által való elmondása, majd annak magyarázata Katerina soror jóvoltából ismét olyan megoldást mutat, amikor a folklorisztikus elem mélyen a regény szövetébe ágyazódva tárul az olvasó elé.

Újabb írói bravúr, ahogyan a több helyről is ismert ünneptípust (Széder este), amely még az egyik pogány kori varázsló szokásra utaló misetétellel (Agnus dei – Isten báránya) is érintkezik, ábrázolja az író a Krisztus-regényben (mégpedig a drámai végkifejlet, Krisztus keresztre feszítése előtt néhány oldallal):

„...Mindenütt siető emberek suhantak el a homályban, hónuk alatt vagy a vállukon cipelve a megölt bárányt. Itt-ott egy rácsos ablak mögött már lámpafény csillogott. Zsibongva, fojtottan készült a Város a Széder estére, ahogy ama legutolsó és legelső estén készülődött Jiszráél Egyiptomban, mikor Szabathiel, a halál angyala házról házra járt, s megölt mindenkit, ahol a szemöldökkfát nem kenték meg a bárány vérével. Mintha azóta is megsuhogtatta volna szárnyát a sötét angyal, valahányszor útra készen, bottal a kezükben, sietve eszik meg a pecsenyét, a keserű füvet, a vörös mártást, isszák ki a serleget.

A bárányok már elnémultak. Két-háromszázezer áldozati állat folyatta el vérért ezen az estén.” (Én vagyok, 1972, 620. o.)

A honfoglalás kori regények rendkívül összetett, ugyancsak a legteljesebb mértékben organikusnak tekinthető folklorizmusát, illetve annak lényegét, amelyet a korabeli társadalom bemutatása és a természeti, illetve emberi környezet írói feltárása tesz teljessé, helyettem Tüskés Tibor foglalta össze rendkívül pontosan és ugyanakkor mindenre kiterjedően:

„Kodolányi nagy képzelőerővel és beleélő képességgel eleveníti meg a 10. század honfoglaló népét. Sokszínű, rétegezett, széles ölelésű, összetett képet fest. A honfoglaló nép keverék etnikum volt: magyarok, avarok, besenyők, székelek, szlávok, teutonok (németek) éltek együtt. Települési formájuk az udvarház, a szállás, a vár, a falu. A nemzetségtők sátorban, az előkelő asszonyok faházakban, a falvak lakói földkunyhókban, veremházakban élnek. Van nagysátor: úri sátor; és van kissátor: asszonyház. A szállásokon van szolgaház, csűr, istálló, karám. A földművelés és az állattartás, a szőlőművelés és a lónevelés jól megfér egymás mellett. Az emberi közösséget gazdag, vagyonos urak, szabadosok, szolgák és rabszolgák alkotják. Az úr övének otágú korbács lóg (használja is!), az udvarosok a felügyeletet látják el, a parasztok kéziszerszámokkal dolgoznak. Van bivalyos, lovas, vannak szolgálólányok. Az író megérezte a honfoglaló, átalakuló társadalom belső problémáit is: nő a feltört, művelésre fogott föld, fogy a legelőterület, s ez társadalmi feszültséget okoz. A feszültség néha véres harcba torkollik: magyar pusztítja a magyert. A leírás remeke egy 10. századi városkép: a honfoglaláskori Fehérvár rajza. Az emberi együttélés formái közül Kodolányi főként a közös nagy pogány ünnepek – a búza megáldásának ünnepe, a sör ünnepe, a szüret, a fejedelmválasztás ünnepe – leírásában remekel.” (Tüskés 2002, 15–16. o.)

Mindemellett az organikus típusú folklórfelhasználás csúcának a Mózes-regény egy különleges megoldását tekintem, amikor is a fáraó lány anyja, Szetamon palotájába került és ott nevelkedő Mósze tanítóival társalognak szembenéz a társadalmi igazságtalansággal. És ez egyfajta mesei struktúrában, hármass szerkezet formájában formálódik meg a leírás során. Ime, a triadikus szerkezet első mozzanata:

„A kertben sétálgatva és beszélgetve megkérdezték tőle: nem arcucsapása-e az igazságnak, hogy míg ők ebben a csodálatos királyi kertben, virágok, bokrok, fák, patakok, tavak, szökőkutak, fények és árnyékok, színek és illatok gyönyöreit élvezik, a felláh izzadva öntözi földcsékjét, a tevehajcsár a sivatag forró poklában gyalogol, a hajós inaszakadtából feszíti a lapátot, a kőfejtő roskadásig forgatja kalapácsát, s boldog, ha este gyékényvackán megpihenhet?”

S mi erre a gyermekeveit szerény paraszti körülmények között eltöltő Mosze válasza?

„Mósze azonnal felháborodott, s rávágta: igen, ez arcucsapása az igazságnak Miért? Hogyan? ... Nem, nem érti helyesen Mósze a dolgot. Királyi kertek, királyi szépségek kellene, hogy emlékeztessék az embert az örök szépségekre, a másvilági kertekre, amelyeknek ezek a királyi kertek tükröi. Hogy lássa, mi az emberhez méltó és illő környezet, milyen szépségekre és gyönyörökre van szüksége, joga, mi az, amit vak anyagiségében elveszített...” (Égő csipkebokor 1965, 205. o.)

Mindez háromszor ismétlődik meg. Mindössze a helyzetek módosulnak. Éppen úgy, amint a kis lélekszámú, közép-afrikai nyanga nép Mwindo eposza esetében, amelyben a főhős apa-fia konfliktust követően az előle elmenekült apja megtalálása érdekében leszáll az alvilágba, és ott három szörnyel vív meg. A triadikus megjelenítés szövegszerűsége teljesen azonos, csak a szereplők nevei és a helyzetek módosulnak. Egyébként mind ez a megoldás, mind a már említett ismétlés technika a *Vízöntő* kapcsán (és talán más művekben is felfedezhetően) különös figyelmet érdemelne az író helyenként archaizáló, folklorisztikus technikát alkalmazó regény-építkezésének feltárásában, hiszen bármely más 20. századi világot életre hívó műben, az ún. polgári regényekben (akár magánál Kodolányinál, akár másoknál) nagyon ritkán fordul elő, hogy teljes szövegrészek megismétlődjenek, különösen ilyen *mesei* hármasságot létrehozva.

* * *

Példák és elemzések tucatjainak kellene itt következnie, de tanulmányunkba ennyi fért bele.

Összefoglalóan azt szeretnénk elmondani még, Kodolányi eme 9 és ¼ regényével bejárja a régebbi történelem és művelődéstörténet lényegében valamennyi korszaktípusát: a sumer regényekkel a prehisztikus mítoszvilágba, a bibliai regényekkel az Ó- és az Újszövetség világába, a honfoglalási és részben a tatárjárás korát felidéző regényekkel a törzsszövetségi korszakba, a középkori regényekkel a régi magyar történelembe látogatott el. E történelmi és művelődéstörténeti rekonstrukciók így önmagukban is, mint egyfajta mítosz-regények, az irodalmi folklorizmus körébe tartoznak. Ezáltal pedig megítélésünk szerint a magyar irodalom olyan egyetemes nagyságrendű alkotóját kell az íróban felismernünk, akinek eddig még hazai tájakon párja nem akadt.

Talán még érdemes levonni áttekintésünk nyomán azt a tanulságot is, hogy miközben az irodalomtörténet Kodolányi műveinek elemzésekor többnyire az egyes regényekben rejülő társadalom- és eszméletörténeti tanulságok nyomába ered, a régi korok és a magyar történelem válságos évtizedei, vagyis Kodolányi saját kora között keresi az áthallásokat, igyekszik felfedezni, egy-egy figurában kit hívott életre az író mai környezetéből (lásd a *Vízöntő* esetét), – a mi kutatásaink a múltól a folklór forrásokig és vissza vezetnek. Vagyis azt célozzák az irodalomtudományi törekvések túloldalán, Kodolányi széleskörű

tájékozottsága alapján mit és hogyan emel be, alakít át, bont ki, illeszt be a hagyományokból az általa életre hívott, hatalmas sodrású események folyamatába. Hogyan formál át és helyez be műveibe rendkívüli alkotói leleménnyel különféle helyeken olvasott vagy más úton megismert folklorisztikus elemeket az általa feldolgozott történetek karakterének, tényvilágának megfelelően.

Vagyis Kodolányi művészete a magyar organikus irodalmi folklorizmus csúcsteljesítménye. Folklorfelhasználása legalább oly gazdag, mint Bartóké, vagy talán még annál is adat-gazdagabb, hiszen pusztán csak e kilenc és negyed regény is a maga sok ezer oldalával bizonyos értelemben terjedelmesebbnek, nagyobb kiterjedésűnek tűnik, mint a bartóki életmű. Az eme művekbe bekerült szájhagyományok vagy antik és szakrális mítoszok feltárása pedig, amely szinte csak most kezdődött el, még sok-sok további munkálatot kíván meg.

Utolsó megjegyzésként azt említjük, nagy szolgálatot tenne e törekvések kiteljesítésében, ha sikerülne összeállítani Kodolányi olvasmányainak a jegyzékét, hiszen ebben az esetben a források felderítéséhez egyenes út vezethetne. Illetve ugyancsak nagy segítséget jelentene, ha a Petőfi Irodalmi Múzeum műhelyében a nagy haszonnal járó Ady Endre, Németh László, Móricz Zsigmond és más életmű bibliográfiák mellé elkészülne a teljes körű Kodolányi-adatgyűjtemény is.

IDÉZETT VAGY FELHASZNÁLT MŰVEK JEGYZÉKE

BARTÓK Béla

[1936] *Musik für Saiteninstrumente, Schlagzeug und Celesta* (partitúra), Wien–London, Universal Edition, 144 o.

BERTHA Zoltán

2019 Nőregény – és mágikus realizmus. Kodolányi János. Szép Zsuzska 1–2. rész, *Magyar Napló*, szeptember, október, 31. évf., 9–10. szám, 10–15., 42–46. o.

BIEBUYCK Daniel – Kahombo C. MATEENE, szerk. és ford.

1969 *The Mwindo Epic from the Banyanga (Congo Republic)*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 213 o.

BIERNACZKY Szilárd

1973 Petőfi „dalai” a nép között. Vázlat a folklorizálódási folyamat kutatásához, *Filológiai Közöny*, XIX, No. 3–4, pp 349–398. o.

1976 Cesare Pavese’s Folklorism, *Acta Ethnographica*, No. 3–4, pp 275–295. o. (Kisebbs módosításoktól eltekintve azonos: Mítosz, folklór, etnológia, irodalom – Pavese folklorizmusa mint művei szemiotikai rendszerének tengelye, in: *A társadalom jelei*, Budapest, Népművelési Propaganda Iroda, pp 21–39. o.).

1978 Neotnologizmus az „európai” művészetekben, in: *Folklór – Társadalom – Művészetek* 4–5, pp 10–18. o.

1980 „A népdalok hőse” – megjegyzések Jókai folklorizmusáról, *Előzmények és tervek a Folklore Tanszékről* (Budapest), No. 12, 1–14. o.

1986 József Attila és a folklór, *Forrás*, XVIII, 7, pp 18–21. o.

1986 Oralitás a mai afrikai irodalmak életében, *Helikon*, No. 3–4, pp 284–331. o.

1994 Előfeltevések az afrikai folklorizmus kutatásához, in: Újváry Zoltán szerk./ed. by: *In Memoriam Sztrinkó István*, pp 467–502. (Folklór és Etnográfia 85).

2001 Kós Károly regényei és a néprajz – történelmi vetületben, *Kortárs*, 45, 10, pp 78–91. o.

2002 Kodolányi folklorizmusa, in: Biernaczky Szilárd szerk.: *Kodolányi helye és szerepe a magyar irodalomban*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, pp 52–77. o.

2019 Folklór az irodalomban. Megjegyzések Chinua Achebe: *Széthulló világ* c regénye kapcsán, *Acta Ethnologica Danubiana* (Komárom), Vol. 21, 89–118. o.

m. s. Széthulló mítikus tömbök vagy eposzi parabola. Megjegyzések Elio Vittorini *Conversazione in Sicilia* (Szicíliai beszélgetés) című regénye értelmezéséhez, 1–16. o. (1978)

BIERNACZKY Szilárd szerk.

2002 *Kodolányi János helye és szerepe a magyar irodalomban*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 175. o.

- CALVINO, Italo
1956 *La fiaba italiana*, Torino, Giulio Einaudi Editore, XLVIII + 1038. o. (I millenni – sorozat) (200 népmese)
- CSÜRÖS Miklós szerk.
2001 *Én vagyok*. In *memoriam Kodolányi János*, Budapest, Nap Kiadó, 365 o.
- HOPPÁL Mihály szerk.
2019 *Fehérlófia*, Budapest, Európai Folklor Intézet, 188 o.
- HORVÁTH János
1927 *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, Budapest. (használt kiadás: 1978, Budapest, Akadémiai Kiadó, 400 o.
- KERÉNYI Ferenc
2008 Népköltészet, közköltészet, folklorizálás, in: *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Budapest, Osiris Kiadó, 150–159. o.
- ILLYÉS Gyula
1953 *Hetvenhét magyar népmese*, Budapest, Ifjúsági Könyvkiadó, 475 o.
- KODOLÁNYI János
1948 *Vízöntő*. Mese, 1–2. kötet, Budapest, Szöllősy Könyvkiadó, 273 + 281 o.
1958 *Új ég, új föld*, Budapest, Magvető, 678 o.
1964 *Boldog Margit*, a szerző megjegyzéseivel, Budapest, Magvető, 451 o.
1965 *Az égő csipkebokor*, Budapest, Magvető, 999 o.
1966⁶ *Julianus barát*, a szerző néhány megjegyzésével, Budapest, Magvető, 882 o. (első kiadása: 1939, Budapest, Athenaeum, 711 o.)
1972 *Én vagyok*, utószó: Csűrös Miklós, Budapest, Magvető, 688 o.
1981¹⁰ *A vas fiai*, 1–2. kötet, Budapest, Magvető, 589 + 582 o. (első kiadása: 1936)
1996 *Ojbarsz futása (Emese álma 3.)*, Pécs, Pro Pannonia, 98 o.
2000 *Pogány tüzek (Istenek, Holdvilág völgye)*, utószó: ifj. Kodolányi János, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 600 o. (mindkettő első kiadása: 1942)
- ifj. KODOLÁNYI János szerk.
2000 *Kodolányi János és Várkonyi Nándor levelezése*, vál., szerk. és az előszót írta. ifj. Kodolányi János, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 586 o.
- LAMPERT Vera
1980 *Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke* (Magyar, szlovák, román, rutén, szerb és arab népdalok és táncok), Budapest, Zeneműkiadó, 152 o.
- MOLNÁR Antal
n. d. Ismertető (hátlap) szöveg, in: Bartók Béla: *Zene húros, ütőhangszerekre és cselesztára*, előadja: Magyar Rádió zenekara, vezényel: Lehel György, Budapest, Hungaroton, LPX 1053.
- NÉMETH László
1957 Magyar műhely, *Kortárs*, szept., 1. évf., 1. sz. 45–57. o. [A magyar irodalom feladatairól] (további kiadásai: in: *Kiadatlan tanulmányok*, 2. kötet, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 188–202. o.; in: *Megmentett gondolatok*, 1875, Budapest, Szépirodalmi)
- 1968 Bartók és a tizenkilencedik századi zene, in: *Kiadatlan tanulmányok*, 2. kötet, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 58–80. o.
- NIELSEN, Eduard
1954 *Oral Tradition. A Modern Problem in Old Testament. Introduction*, London, SCM Press, 108 o.
- SZIGETI Jenő
2008 *Bibliai nyomokon. Tanulmányok a bibliai folklór és tárgytörténet köréből*, Budapest, Kisegyház Kutató Egyesület, 192 o.
- TÜSKÉS Tibor
1999⁹ *Kodolányi János*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 287 o.
2002 „A magyar genesis könyve” Kodolányi János honfoglalás kori regényei, in: Biernaczky Szilárd szerk.: *Kodolányi János helye és szerepe a magyar irodalomban*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 11–25. o.
- WEÖRES Sándor
1937 Gilgames, *Nyugat*, 30. évf., 9. szám, szeptember, 195–201. o.

A mediációval történő szervezeti konfliktuskezelés Közép-Európában (egy empirikus kutatás tükrében)

(Bevezetés) A konfliktusok egyidősek az emberiséggel. Amióta emberek élnek a világon, folyamatosan vitatkoznak és megbékélnék egymással. Nagyon sok társadalomtudós már a korábbi évszázadokban is foglalkozott ezzel a kérdéskörrel, gondolunk itt a 19. században élt Darwinra (a szociáldarvinizmus) és Marxra (osztályharcok elmélet) vagy a későbbi időben alkotó Freudra (pszichoszexuális fejlődés elmélet) (Deutsch-Coleman–Marcus, 2006). A témánk szempontjából mérvadó és a későbbiekben kifejtendő elméletek inkább a későbbi időszakokban keletkeztek. Bármely típusú és méretű konfrontációban vesztünk is részt, az időt és energiát igényel, és felemészti az eredetileg másra szánt erőforrásokat. Ha a kedvezőtlen helyzet megfelelő kezelés hiányában elhúzódik, akkor az érintett felek közötti megállapodás esélye rohamosan csökken.

A vitában részt vevő egyének vagy csoportok száma változhat. Amennyiben külső segítséget vesznek igénybe a tárgyalások során, ez elvezethet egy, a minden érintett fél számára elfogadható megoldáshoz. Ilyen módon a konfliktusmegoldás sokkal hatékonyabb és költségkímélőbb lehet, mint a probléma elhanyagolása vagy a hosszú és költséges pereskedés.

Jelen tanulmány a Közép-Európában alkalmazott konfliktusmegoldó módokra és eljárásokra összpontosít. A cél ezek összehasonlítása három posztszocialista országban – a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában és Magyarországon.

Az Elméleti részben áttekintjük a témával kapcsolatos szakirodalmat és rávilágítunk a konfliktus helyzetek facilitálására, különös tekintettel a konfliktus megoldásának lehetőségés beavatkozási stratégiáira. A tanulmányunk további részében a korábban már említett három V4 országban (Cseh Köztársaság, Magyarország és Szlovákia) elvégzett empirikus kutatásunkat ismertetjük.

(Elméleti rész – szakirodalmi áttekintés)

A szervezeti konfliktus

A konfliktus kifejezés a latin „confligo” igéből ered, melynek jelentése: ’ellenéz’, ’egyet nem ért’, ’szembeszáll’. A szervezeti konfliktusok alatt azokat az összeütközéseket értjük, amelyek elsősorban a munkahelyeken fordulnak elő. Ezekre az összeütközésekre egyének vagy csoportok között kerül sor, vélt vagy valós ellentétek miatt. Egy szervezetben többféle konfliktus is kialakulhat. A konfliktuskezelés szempontjából fontos tisztázni a konfliktusban részt vevő feleket, a konfliktusok eszkalációját, az egyes konfliktuskezelési stratégiákat, a konfliktusok elmélyülését és a mediáció lehetőségét.

Gazdasági mediáció

A mediáció, avagy a közvetítés – latinul mediare, középen állni vagy egyeztetést jelent – egy dinamikus, strukturált, interaktív folyamat, amelyben egy semleges harmadik fél speciális kommunikációs és tárgyalási technikák segítségével támogatja a szembenálló feleket a konfliktusuk megoldásában. A mediáció történelmi gyökerei a 20. századi

Egyesült Államokba nyúlnak vissza, amikor a kormány rendeleteket adott ki a munkáltatók és a munkavállalók közötti konfliktus rendezésére. A jogalkotási folyamat részeként 1947-ben elfogadták a Taft–Hartley-törvényt, amely a Szövetségi Mediációs és Egyeztetési Szolgálat létrehozását eredményezte (Strasser–Randolph, 2008).

Riskin (1994) szerint a mediáció három különálló részből áll:

- 1) Konszenzuson alapul, így csak a szembenálló felek dönthetnek arról, hogy megállapodásra jutnak-e vagy sem. A közvetítő soha nem erőltet rá semmit a felekre.
- 2) Magán- és bizalmas jellegű, tehát a titoktartás és az előítélet mentesség elengedhetetlen. Semmi sem kerülhet nyilvánosságra abból, amit a mediáció keretein belül tárgyalnak.
- 3) A mediáció nem jogokon és kötelezettségeken alapul, inkább igényeken és érdekeken. A mediáció nem a múltbeli eseményekre és a kudarcok okaira összpontosít, hanem a megoldásokra és a jövőre.

A gazdasági közvetítés célja világos: a költségek és a veszteségek minimalizálása. A magyar szakirodalomban teret nyert felfogás szerint „a mediáció a vitás ügyekben döntésképtelenné váló felek, a hazai szabályozás alapján a bírósági eljárás mellőzése érdekében egy semleges, pártatlan harmadik személy, a közvetítő bevonásával megkísérlik a vitás ügyekben megtalálni a mindkét fél számára a megfelelő megoldást, amelyet a felek írásos megállapodásban rögzítenek” (Sáriné, 2006).

A közvetítő a gazdasági felek közötti konfliktusok megoldására összpontosít, és a kölcsönösen elfogadható megoldások kidolgozására törekszik. A gazdasági közvetítést különféle módokon lehet hatékonyan felhasználni: jogi és kártérítési viták, hitelezők és adósok közötti megállapodások, felszámolási eljárások, munkaadók és munkavállalók közötti viták, feladatkezeléssel kapcsolatos viták, emberi erőforrás-problémák, munkahelyi megfélemlítés és visszaélések, szerzői jogokkal és szellemi tulajdonnal kapcsolatos viták rendezésére.*¹

(A konfliktuskezelés és a mediáció ország specifikus kérdései)

A továbbiakban a három visegrádi ország mediációs gyakorlatának legfontosabb jellemzőit ismertetjük.

Gazdasági konfliktuskezelés és mediáció a Cseh Köztársaságban

A mediáció röviddel a szocializmus 1989-es bukása után jutott el a Cseh Köztársaságba. Amerikai szakemberek vezették be a Partners for Democratic Change civil szervezet segítségével. A helyi szakemberek felismerték a közvetítés előnyeit, és 1991-ben létrehozták a Mediációs és Partneri Közvetítési Központot (Holá, 2011). 1993-tól kezdve a mediációt bevezetik az önkormányzatokhoz, mint „egyeztető testületet”, hogy közreműködjön a helyi közösségek konfliktusainak megoldásában. E testület tagjai szabadidejükben, önkéntes alapon és ingyenesen dolgoznak. Az első egyeztető testület Prágában hozták létre, és ma is jelen van és működik olyan nagyvárosokban is, mint Ostrava, Pardubice, Vsetín. A Cseh Köztársasági Mediátorok Szövetsége 2000-ben jött létre, míg a Mediátorok és Facilitátorok Kamaráját 2012-ben hozták létre.

A 202/2012. számú Mediációs Törvényt 2012-ben fogadta el a Cseh Parlament. Szabályozza a civil közvetítés összes aspektusát: a mediáció folyamatát, a közvetítők felelősségét, a titoktartást, a felügyeletet, a regisztrált mediátorra válás folyamatát, a regisztrált mediátorok vizsgáját és a felelősség megsértését is szabályozza. Jelenleg 240

* <http://www.mediatorkamara.hu/a-gazdasagi-mediaciolorol/>

regisztrált mediátor van a Cseh Köztársaság Igazságügyi Minisztériuma által közzétett hivatalos regisztrált listája szerint. A bejegyzett mediátorok mellett tucatnyi nem regisztrált mediátor is tevékenykedik Csehországban. Néhányan egyénileg dolgoznak; másokat a mediációs központokban foglalkoztatnak. Egyes mediátorok a lehető legszélesebb körben gyakorolják a mediációt, mások bizonyos területekre: nevezetesen az üzleti jogra, a családjogra vagy a szakszervezetekre specializálódtak.

A mediáció legaktívabb támogatója maga az Ipari és Kereskedelmi Minisztérium.

Gazdasági konfliktuskezelés és mediáció a Szlovák Köztársaságban

A mediációt Szlovákiában a 420/2004. számú, A Mediációról és Bizonyos Törvények Módosításáról szóló Törvény írja le és szabályozza. E törvény 1. cikkének (2) bekezdése alapján a mediáció olyan bíróságon kívüli eljárás, amelyben a felek mediátor segítségével rendezik a szerződéses, vagy egyéb jogviszonyukból eredő vitáikat. Hivatkozva e törvény 1. cikkének (3) bekezdésére, a mediátor lehet bármely, a Mediátorok Jegyzékébe bejegyzett természetes személy, akinek a személyében a mediációban részt vevő felek megállapodnak, és akivel a 2004-es Szlovák Mediációs Törvény 1. cikke (14) bekezdésének megfelelően mediációs szerződést kötnek.

Tapasztalt szakemberek egy csoportja 2014-ben kiegészítéseket fűzött a korábban már említett 420/2004. számú Mediációról szóló Törvényhez. A jelzett kiegészítések részletesen tárgyalják a mediációs folyamatot, a mediációs megállapodás jogi természetét, a mediáció jogosultságát, az akkreditált mediátorképzést, a mediációs tevékenységek végrehajtásának ellenőrzését, és a mediáció sajátosságait a fogyasztói jogvitákban.

A PDCS (Partnerek a Demokratikus Változásért Szlovákiában) hosszú távú programjának részeként Szlovákiában létrehoztak számos mediációs testületet. A pozsonyi központ mellett mediációs központot hoztak létre Besztercebányán, valamint egyeztető bizottságokat Prešovban (Eperjesen) és Leviceben (Lőcsén). Az érsekújvári (Nové Zámky), a rimaszombati (Rimavská Sobota) és késmárki (Kežmark) egyeztető testület négy évig volt a PDCS fiókintézménye (PCDS, 2019). Az egyeztető testületek különböző szakmákból származó személyek önkéntes egyesülései, amelyek feladata, hogy segítsék a polgárokat vagy csoportokat vitáik és konfliktusaik mediáció útján történő rendezésében.

Szlovákiában alacsony szintű a mediációs kutatás intenzitása, tehát minden felmérési kezdeményezés nagyon értékesnek számít. Pružinská (2007) célja az volt, hogy a Szlovák Köztársaság Igazságügyi Minisztériumának honlapján közzétett Mediátorok listáján szereplő mediátorok kitöltsék a kérdőívét, és így képet kapjon a bejegyzett mediátorokról. A mediátorok száma az akkori vizsgálat idején összesen 145 volt. A vizsgált minta 55%-át az ügyvédek és 45%-át a nem ügyvédek alkották. A mediációs törvény végrehajtását követő 2,5 év alatt, a mediátorok vizsgált mintájának esetében, 128-ra növekedett a közvetített viták száma. Ezek a mediátorok az esetek felében segítettek a feleknek megállapodásra jutni. Mediációs megállapodás zárt le polgári, családi, kereskedelmi és munkaügyi vitákat. Az Eperjesi Egyetem (Prešovská univerzita v Prešove) Mediációs Kutató Központjának kutatása (2016) arra összpontosított, hogy a válaszadók mennyire tájékozottak a mediációról, mint a konfliktusok és a viták megoldási módjáról. A felmérésben 61 válaszadó vett részt, életkoruk 20 és 69 év között váltakozott. Legtöbbjüknek, a válaszadók 80%-ának, volt már polgári peres ügye; a válaszadók kisebbsége családi, kereskedelmi és munkaügyi vitákat jelölt meg. A válaszadók 69%-a tudta, mit jelent a mediáció, és 50%-uk tisztában volt vele, hol fordulhat mediátorhoz. A válaszadók a közvetítés következő előnyeiről számoltak be: pénzügyi szempont, illetve hogy kedvező, gyors és egyszerű az eljárás.

Gazdasági-konfliktuskezelés és mediáció Magyarországon

Magyarországon először a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Mediációs és Jogi Koordinációs Osztálya biztosított gazdasági mediációt.

A gazdasági élet szereplői számára kiemelt jelentőséggel bír a folyamatos likviditás és a kiegyensúlyozott piaci jelenlét, amelyhez a gazdasági mediáció, mint a gazdasági pozíció megőrzésének eszköze kiváló lehetőséget nyújt.

A mediációs tevékenység 2002 óta a nemzeti jogszabályok hatálya alá tartozik. A 2002. évi LV. számú Közvetítői Törvény meghatározza a mediáció fogalmát.

A 2018. január 1-től hatályos új polgári perrendtartás lehetővé teszi a mediáció alkalmazását a vállalati vitákban. A per megindítása után kezdeményezni lehet mediátor igénybevételét, aki lehet a bíróság által kinevezett, vagy magán mediátor. A mediációs eljárás rövidebbé és költséghatékonyabbá teszi a konfliktusmegoldást, mint a bírósági eljárás. A gazdasági életben még a bírósági eljárás előtt célszerű mediációt alkalmazni a konfliktusok megoldása érdekében, de természetesen a mediációs „peregyezségnek” is kialakult, jól működő gyakorlata van. Szintén ajánlott a mediáció alkalmazása a társasági konfliktusok esetén. Például, amikor egy társaság taggyűlése ki akar zárni egy tagot, vagy családi vállalkozásban, a családtagok között alakul ki konfliktus, vagy egy szervezeten belül, a munkaadó-munkavállaló között kerül sor konfliktusra.

(A mediáció gyakorlata Szlovákiában, Csehországban és Magyarországon)

A kutatás módszertana

A mediációs kutatásukat a szerzők 2018–2019-ben három országban végezték el: Magyarországon, Szlovákiában és Csehországban. A mintagyűjtés módszere a hólabda eljárás volt, a könnyebb kivitelezhetőség és a kutatás korlátai miatt, és habár a minta nem tekinthető reprezentatívnak, a tanulmány írói úgy vélik, hogy mégis egy képet adhat az adott országokban, a vizsgálatokban részvevő szervezetek mediációs gyakorlatáról, illetve a konfliktuskezelési megoldásaikról. A kérdőívet önkéntesen és anonim módon töltötték ki a szervezetek. Összesen 297 szervezet vett részt a vizsgálatban: 101 cseh, 108 magyar, és 88 szlovák, önálló vállalkozás választotta meg a feltett kérdéseket.

A kérdőív jellemzően zárt kérdésekből állt, amelyek alapvetően nominális változókra épültek. A kérdések több csoportba sorolhatók voltak. A kérdőív szerkezeti struktúráját az alábbi táblázat foglalja össze:

1. táblázat. A kérdőív struktúrája

A szervezet jellemzői (vállalati specifikáció)	Szervezeti konfliktusok	Mediáció folyamata (konfliktust megoldó, feloldó technikák)
1. Vállalati méret 2. Szervezet tevékenysége 3. Cég tulajdonviszonya 4. Szervezetnél dolgozók jellemzői	1. Belső folyamatok a konfliktusok kezelésére 2. Konfliktusok típusai 3. Konfliktusok kezelésének módszerei	1. Mediációk alkalmazása 2. Mediációk eredményessége 3. Mediáció bevezetésének hajlandósága

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

A minta jellemzői

A mintánk legfontosabb jellemzői a következőkben foglalhatóak össze:

- A szervezeti méret szerint a vizsgált szervezetek 42%-ában 51 főnél kevesebb munkavállalót foglalkoztatottak. Míg 35%-uknál legalább 51 fő, vagy annál több, de 500 alkalmazottnál kevesebb dolgozott. Mintegy 20%-uknál ennél több dolgozó volt a szervezetnél.
- Az országok alapján a cseh cégek 26,3%-ánál 51 főnél kevesebben dolgoztak, míg 100 és 500 fő között a vállalatok 36,4%-a alkalmazott dolgozókat. A magyar cégek legnagyobb arányban (45,8%) kevesebb, mint 51 személyt foglalkoztatnak. A szlovák mintában 53,4%-ban szintén kisvállalatok voltak (50 vagy annál kevesebb alkalmazottal).
- A tevékenység szerint a cégek legnagyobb arányban a következő szektorokban működtek: értékesítés és kereskedelem 13%-uk, feldolgozóipar 13%-uk, szolgáltatások 12%-uk, elektorteknika-energia 12%-uk, szállítás-logisztika 6%-uk.
- Az országok szerint a cseh vállalatok legnagyobb arányban 30%-ban a feldolgozóiparban és 18%-ban az energiaiparban dolgoztak. A magyar vállalatok 20%-ban szolgáltatásokat nyújtottak, illetve 10%-uk értékesítéssel és kereskedelemmel foglalkoztak. A szlovák mintában szintén az értékesítés és a kereskedelmi ágazatban (13%) működő szervezetek, és a feldolgozóiparban tevékenykedő cégek (13%) voltak leginkább.
- A tulajdonviszonyok szerint a cseh cégek 52%-a cseh tulajdonban voltak, a magyar szervezetekben 74,3%-ában magyarok voltak a tulajdonosok, míg a szlovák vállalatok 71,6%-ában szlovák tulajdonosi kör működött. A csehországi vállalatok esetében a külföldi tulajdonosok leginkább amerikai, francia és német eredetűek voltak (17%-17%-17%). A magyarországi cégeket vizsgálva amerikai (35%), a szlovák szervezeteknél német és amerikai tulajdonosok voltak (36%-12%) a meghatározóak.
- A vizsgálatban szereplő vállalatok 35%-ában dolgoztak külföldi munkavállalók. Ez a cseh szervezetek 59,6%-ára volt jellemző, a magyarok 22,6%-ára, míg a szlovák cégek 21,6%-a foglalkoztatott nem hazai dolgozókat.
- A nők és a férfiak arányát vizsgálva a vállalatok 44%-ában a nők és a férfiak aránya közel egyenlő volt. 60%-nál több férfi volt a szervezetek 24%-ában. Sokkal több nő, akár 60%-nál is többen dolgoztak a cégek 13%-ában. A cseh vállalatok legnagyobb arányban egyenlő arányban foglalkoztattak nőket és férfiakat (38,1%-uknál), hasonlóan a magyar szervezetekhez (51%-uknál), illetve a szlovák cégekhez (43,2%-uknál).

A minta előzőekben leírt specifikációját a második táblázat foglalja össze:

2. táblázat. A minta specifikációja

Szemponatok	Magyarország	Csehország	Szlovákia
Vállalat mérete	45,8% 51 főnél kevesebb 11,2% 51-100 fő 14,0% 101-500 fő 14,0% 501-1000 fő 10,3% 1001-5000 fő 4,7% 5001 főnél több	26,3% 51 főnél kevesebb 13,1% 51-100 fő 36,4% 101-500 fő 14,1% 501-1000 fő 7,1% 1001-5000 fő 3,0% 5001 főnél több	53,4% 51 főnél kevesebb 19,3% 51-100 fő 13,6% 101-500 fő 9,1% 501-1000 fő 4,5% 1001-5000 fő 0,0% 5001 főnél több
Tevékenységi kör	Pénzügyi Turizmus Szállítás, logisztika Energia Média Értékesítés, kereskedelem Oktatás stb.	Pénzügyi Szállítás, logisztika Energia Értékesítés, kereskedelem Közszolgálat stb.	Szállítás, logisztika Energia Vendéglátás Vízgazdálkodás Értékesítés, kereskedelem Szolgáltatás Feldolgozóipar stb.
Tulajdonosi kör	74,3% hazai tulajdonban	52,0% hazai tulajdonban	71,6% hazai tulajdonban
Külföldi munkavállalók	22,6%-uknál vannak	59,6%-uknál vannak	21,6%-uknál vannak
Nemek aránya	51%-uknál kb. ugyanannyi a férfi és a női munkavállaló	38,1%-uknál kb. ugyanannyi a férfi és a női munkavállaló	43,2%-uknál kb. ugyanannyi a férfi és a női munkavállaló

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

Konfliktuskezelés

Kérdés volt a vizsgálat során, hogy a szervezetek készítenek-e rendszeres munkavállalói elégedettségi vizsgálatot. 36%-uk igennel, míg 64%-uk nemmel válaszolt erre a kérdésre. Országonként a cseh szervezetek 64%-a, míg a magyar szervezetek 29%-a, és a szlovák vállalatok 14%-a készített ilyen felmérést. A Khi-négyzet vizsgálat szignifikáns különbséget mutatott az országok alapján: Khi-négyzet: 55,592 df: 2, szign.:,000 $p < ,05$.

Azoknál a cégeknél, akiknél dolgoztak külföldi munkatársak, 65%-uknál volt rendszeres munkavállalói elégedettségi vizsgálat, míg azoknál, akiknél nem voltak alkalmazásban ilyen dolgozók, csak 21%-uknál. A Khi-négyzet vizsgálat igazolta a szignifikáns különbséget (Khi-négyzet: 54,784 df: 2, szign.:,000 $p < ,05$).

A hazai tulajdonosi szerkezettel rendelkező szervezetek mindössze 24,4%-a készített elégedettségi vizsgálatot, míg azok, akik külföldi tulajdonban voltak, azoknál ez az arány 58,8% volt. A Khi-négyzet próba, habár szignifikáns összefüggést mutatott a kérdést vizsgálva, nem volt megbízható.

A konfliktusok kezelésére a szervezetek 37%-a készített belső folyamatokat, míg 63%-uk nem. A cseh vállalatok 30%-a dolgozott ki ilyen, ám a magyarok 39%-a, míg a szlovákok 43%-a.

Azoknál a szervezeteknél, ahol dolgoztak külföldi munkavállalók, közel 48%-uk fordított arra figyelmet, hogy belső folyamatot dolgozzanak ki a konfliktusok megoldására.

Ezzel a kérdéssel a hazai tulajdonosok 30%-a, míg a külföldiek 51,5%-a foglalkozott.

Természetesen a konfliktusok kezelése és jellege függ attól is, hogy milyen problémával állnak szemben a cégek. A 3. táblázat a lehetséges konfliktus típusok gyakoriságát foglalja össze országonként:

3. táblázat. Konfliktusok jellege országonként (%)

Konfliktus típusok	Csehország	Magyarország	Szlovákia
Egyének között	85,1	85,2	90,9
Csapatok között	14,0	25,9	8,0
Vállalat és munkavállalók között	31,0	20,4	26,1
Vállalat és beszállítók között	13,0	9,3	6,8
Vállalat és B2B ügyfelek között	25,7	7,4	15,9
Vállalat és külföldi anyacég között	3,0	0,9	1,1
Vállalat és az állam között	5,0	3,7	2,3

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

Csehországban, az adatok alapján, leginkább az egyének közötti, a vállalat és a munkavállalók között, és a vállalat és a B2B ügyfelek közötti konfliktus a leggyakoribb. A magyar szervezeteknél az egyének és a csapatok között, valamint a cég és a munkavállalók között lép fel a probléma. A szlovák cégeknél hasonlóan a cseh szervezeteknél fellépő konfliktusok azonosíthatók leginkább.

Megvizsgálták a kérdést a szerzők az alapján is, hogy dolgoznak-e külföldi munkavállalók a szervezeteknél. Az eredményeket a 4. táblázat mutatja be:

4. táblázat. Konfliktusok jellege a külföldi munkavállalók tükrében (%)

Konfliktus típusok	Van külföldi munkavállaló	Nincs külföldi
Egyének között	90,2	86,9
Csapatok között	21,6	14,1
Vállalat és munkavállalók között	32,4	22,5
Vállalat és beszállítók között	8,8	10,5
Vállalat és B2B ügyfelek között	17,6	15,7
Vállalat és külföldi anyacég között	4,9	0
Vállalat és az állam között	2,0	4,7

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

A 4. táblázat adatai azt igazolják, hogy függetlenül attól, hogy vannak-e külföldi munkavállalók egy adott szervezetnél, vagy sem, a leggyakoribb konfliktus az egyének között lép fel, míg legkevésbé a cégek és a külföldi anyacég, valamint az állam között. A külföldi munkavállalók esetében a vállalaton belüli konfliktus lehetőségek gyakrabban fordulnak elő.

Hasonlóan elemezték a szerzők azt is, hogy a tulajdonosi szerkezet esetében miképpen alakulnak a konfliktus variációk. A hazai tulajdonosi szerkezettel rendelkező vállalatoknál leggyakoribb problémák a következők voltak: a munkatársak között (87,6%), a vállalat és a munkavállaló között (21,8%), valamint a csapatok között (14,0%). A külföldi tulajdonosi szerkezet alapján a dolgozók között (87%), a csapatok között (22%), a cég és a dolgozók között (34%).

A szerzők azt is tapasztalták, hogy a vállalati méret növekedésével a konfliktusok gyakorisága is nő az érintettek között, valamint a vállalat és a munkavállalók között. A munkavállalók közötti problémák gyakorisága is több, egy nagyobb méretű szervezetben, mint egy kisebb esetében.

A szervezeteknél a munkaidő legalább 10%-át a belső konfliktusok kezelése vitte el. Miközben 2,1%-ánál a szervezeteknek akár 30-40%-ot is kitett ez az idő. A cseh cégek 86%-a, a magyar vállalatok 73%-a, míg a szlovák szervezetek 81%-a legalább a munkaidő 10%-ában kezelték a belső konfliktusokat.

Azoknál a szervezeteknél, ahol dolgoztak külföldi dolgozók, 78,8%-uknál legalább 10%-át tette ki a munkaidőnek a belső konfliktus kezelése, és mintegy 15,2%-uknál legalább 20%-ot. Azoknál a cégeknél, akik nem foglalkoztattak külföldi munkavállalókat, ott a 10%-os arány 80,9%-uknál fordult elő, míg a 20%-os 12,2%-uknál

Hasonló arányokat kaptak a tanulmány írói, amikor a tulajdonosi szerkezetet vizsgálták. A hazai tulajdonosokkal bíró cégek 78,8%-uk, míg a külföldiek 80,9%-a fordította legalább a munkaidejének 10%-t a belső problémák megoldására.

A mediáció alkalmazása

A megkérdezettek 74,6%-a ismerte a mediációt. E kérdésben az országok szignifikánsan különböztek. A csehek 85,7%-a, a magyarok 90,3%-a, míg a szlovákok 52,3%-a volt tisztában a mediáció fogalmával (Pearson-féle Khi teszt:45,078 df: 2, szign.:.000 $p < .05$).

A külföldi dolgozókat alkalmazók 79%-a, míg a csak hazai munkavállalókat foglalkoztatók 76,2%-a tudott a mediációról.

A külföldi tulajdonban lévő cégek 76,6%-a, míg a hazai tulajdonosokkal rendelkezők 77,9-a válaszolt igennel erre a kérdésre.

A vállalatok 9%-a használja a mediációt, mint egy konfliktusmegoldási módszert. E tekintetben nem különböztek a három ország szervezetei: Pearson-féle Khi teszt: ,847 df: 2, szign.:.655 $p > .05$. A cseh szervezetek 7%-a, a magyarok 11%-a, a szlovákok 10%-a alkalmazza ezt az eszközt.

A szervezetek 88,7%-a az elmúlt két évben nem próbálkozott mediációval, 4%-a a cégeknek legalább egyszer azonban igen.

A külföldi alkalmazottakkal rendelkező szervezetek 10,3%-a, míg a hazai dolgozókkal működő cégek 9,2%-a oldja meg a konfliktust mediációval.

E kérdésre a külföldi tulajdonosú cégek 5,4%-a válaszolt igennel, míg a csak hazai tulajdonban lévő vállalatok 11,7%-a.

A mediációt az 50 főnél kisebb cégek legalább 12%-a, az 49 főnél többet, de 500 főnél kevesebbet alkalmazók 14%-a, míg az ennél nagyobb cégek 8%-a használta az elmúlt két évben a problémák megoldására.

További kérdésként merült fel, hogy mennyire volt sikeres a mediáció. A mediáció sikerességét az 5. táblázat mutatja be országonként:

5. táblázat. Sikeresség gyakorisága országonként (%)

Sikeresség	Csehország	Magyarország	Szlovákia
A mediációnak köszönhetően a vitákat rendezték, a felek teljes megállapodásra jutottak.	85,7	76,9	55,6
A mediációnak köszönhetően a vitákat rendezték, a felek részben megállapodásra jutottak.	0	15,4	33,3
A vitákat nem rendezték, de nem indult bírósági eljárás.	14,3	0	11,1
A vitákat nem rendezték, bírósági eljárás indult.	0	7,7	0

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

A sikeresség gyakorisága alapján megállapítható, hogy többnyire a teljes megállapodásra jutottak a felek. Gyakori még, hogy részben tudtak megállapodni, és az 5. táblázat azt is igazolja, hogy a mediáció nem mindig bizonyult a legjobb megoldásnak. A sikerességet vizsgálva országonként nem lehetett azonosítani a szignifikáns különbséget: Pearson-féle Khi-négyzet: 6,059 df: 6 szign.: ,417 $p > ,05$. A külföldi tulajdonosok 60%-a, míg hazaiak 75%-a rendezte mediációval a vitáit. A külföldi munkavállalókat foglalkoztatók 80%-a, míg a csak hazai dolgozókkal működő szervezetek 68,4%-a használta sikeresen a mediációt.

Megvizsgálásra került, hogy attól függően, hogy kik között lépett fel probléma, milyen hatása volt a mediációnak. Az eredményeket a 6. táblázat foglalja össze:

6. táblázat. A mediáció sikeressége a konfliktusban résztvevőktől függően (%)

Sikeresség	Egyének között	Csapatok között	Vállalat és munkavállaló között	Vállalat és beszállító között	Vállalat és állam
A mediációnak köszönhetően a vitákat rendezték, a felek teljes megállapodásra jutottak.	74,1	75,0	50	80	100
A mediációnak köszönhetően a vitákat rendezték, a felek részben megállapodásra jutottak.	18,5	25	50	20	0
A vitákat nem rendezték, de nem indult bírósági eljárás.	7,4	0	0	0	0
A vitákat nem rendezték, bírósági eljárás indult.	0	0	0	0	0

Forrás: A szerzők saját szerkesztése

Jól látható, hogy legsikeresebb a vállalat és az állam között fellépő problémák kezelésére a mediáció, míg kevésbé pozitív kimenetelű az egyének közötti megállapodásoknál.

Végezetül a cégek 73%-a gondolja úgy, hogy nem akarja bevezetni a mediációt a vállalatnál, 20%-uk viszont egy konfliktuskezelési eszközként fog erre módszerre tekinteni, összesen csak 1%-uk, mint munkajogi eszközként fogja használni, és 5%-uk belső mediátort fog alkalmazni. E kérdésben országonként, a tulajdonosi szerkezet és a munkavállalói összetétel alapján sem különböztek a válaszadó szervezetek.

(Összegzés) A vizsgálatukat a szerzők a téma elméletének az elemzésével kezdték, amire építve egy 2018–2019. évben végzett, a konfliktuskezeléssel és a mediációval kapcsolatos kutatás eredményét mutatták be a tanulmányukban. A vizsgálatot három közép-európai országban végezték el: Csehországban, Szlovákiában és Magyarországon.

A kutatások tükrében megállapítható, hogy habár a mediáció fogalmával a vizsgált minta közel háromnegyede tisztában volt, érdemes megjegyezni, hogy e tekintetben az elemzett országok különbséget mutattak, azaz míg Magyarországon az ismertség mintegy 90%-os volt, addig Szlovákiában a megkérdezettek csak fele volt tudatában, hogy mi is ez az eszköz.

Annak ellenére, hogy viszonylag nagy volt az ismertségi arány a válaszadók körében a használati gyakoriság, már messze elenyészőnek mondható, és közel minden 10., a kutatásban részvevő alkalmazza ezt a módszert úgy, mint a konfliktusmegoldás eszközét.

A vizsgálatok azt is igazolták, hogy többnyire sikeresek voltak a mediációs eljárások, ám a sikeresség nagyban függött attól, hogy milyen jellegű konfliktus állt fenn, és milyen a felek között lépett fel a probléma.

A felmérés talán egyik legfontosabb üzenete, hogy igen alacsony volt a kutatásban résztvevők közötti azon hajlandóság, hogy a jövőben bevezessék a mediációt a szervezetükénél, ám minden ötödik válaszadó tekint úgy a mediációra, mint a konfliktusmegoldás talán egyik lehetséges eszközére.

Az egyes vállalatoknál végzett vizsgálatok kimutatták, hogy sokféle konfliktus azonosítható. Így beazonosítottunk a vizsgálat során az egyének, a csapatok, a vállalat és az alkalmazottak, valamint a vállalat és a külső felek (üzleti partnerek és államok) közötti konfliktusok meglétét. Azt is megállapítottuk, hogy a válaszadó cégek továbbra is viszonylag szűk körben alkalmazzák a mediációt konfliktuskezelő eszközként.

A három országban vizsgált vállalatok nem mutattak különbséget a mediáció kérdésében. A további kutatások megmutathatják majd, mi az oka annak, hogy a vizsgált vállalatok menedzsmentje nem alkalmaz olyan eszközöket, amelyekről már bebizonyosodott, hogy sikeresek lehetnek nehéz és bonyolult helyzetek megoldásában.

Az is tény, hogy az országok eltérő típusú konfliktusokkal küzdenek. A Cseh Köztársaságban és Szlovákiában a leggyakrabban az egyének, a vállalat és az alkalmazottak, valamint a vállalati és B2B ügyfelek közötti konfliktusok azonosíthatók be leginkább a vizsgálat alapján. Eközben a magyar szervezeteknél gyakran merül fel probléma az egyének és a munkacsoportok, valamint a vállalatok és az alkalmazottai között.

Bár a válaszokból az tűnik ki, hogy a mediációt nagyon sikeres eszköznek tekinthetik, mégis, összességében elmondható, hogy a szervezetek ritkán élnek vele.

FORRÁSOK

- Akerjordet K. & Severinsson E. (2007): Emotional intelligence: A review of the literature with specific focus on empirical and epistemological perspectives. *Journal of Clinical Nursing*, 16 (8), pp. 1405–1416.
- Act No. 420/2004 Zb. o mediácii ao zmene a doplnení niektorých zákonov. Bratislava.
- Baruch-Bush A. R. & Folger J. P. (1994): *The promise of mediation: responding to conflict through empowerment and recognition*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bielešová D. (2017): *Sprostredkovanie škôl a rovesníkov*. Wolters Kluwer, Bratislava.
- Bendersky C. (2007): Three types of dispute resolution components are most commonly introduced or expanded when organizational leaders decide to formalize their conflict management - ment practices: rights-based processes, interest-based neutrals, and negotiation or conflict management training. *Industrial & Labour Relations Review*. 60(2), pp. 204–224.
- BIS (Department of Business, Innovation and Skills) (2011): *Resolving Workplace Disputes: A Consultation*. London: BIS.
- Blake R. R. & Mouton, J. S. (1964): *The managerial grid*. Houston. Houston, TX: Gulf Publishing Company.
- Budjač M., Šimonová K. & Lazíková J. (2014): *Zákon o mediácii. Komentár*. Wolters Kluwer, Bratislava.

- Burke R. J. (2006): Why leaders fail: Exploring the darkside. *International Journal of Manpower*, 27(1), pp. 91–100.
- Bush R. A. B. & Folger J. P. (2005): *The promise of mediation (2nd ed.)*. San Francisco, CA: Jossey-Bass. *Chamber of mediators and facilitators*. (n.d.) <https://www.kmfcrcz/komora.html> (Letöltve: 2018. 11. 08.).
- Della Noce D. J., Bush, R. A. B. & Folger J. P. (2010): *Clarifying the theoretical underpinnings of mediation: Implications for practice and policy*. In S.L. Brooks, & R.G.
- Deutsch M., Coleman P. T. & Marcus E. C. (2006): *The Handbook of Conflict Resolution*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- DeChurch L. A. & Marks M. A., (2001): Maximizing the benefits of task conflict: The role of conflict management. *The International Journal of Conflict Management*, 12 (1), pp. 4–22.
- Glasl F. (1982): *The process of conflict escalation and roles of third parties*, In: G. B. J. Bomers -R. B. Peterson, (eds) *Conflict management and industrial relations*, (pp. 119–140) The Hague: Kluwer Nijhoff Publishing.
- Griffin W. R. (2010): *Management*. Mason: South-Western Cengage Learning.
- History of mediation in the Czech Republic. Mediation center. (csehül) <http://www.mediace-brno.cz/historie-azkusenosti.html> (Letöltve: 2018. 11. 08.)
- Holá L. (2011): *Mediace v teorii a praxi*. Praha: Grada Publ.
- Holá L. (2015): *Praktické aspekty mediace v ČR*. <https://www.pravniprostor.cz/clanky/ostatni-pravo/prakticke-aspekty-mediace-v-cr>. (Letöltve: 2018. 11. 08.)
- Seznam mediátorů. http://mediatori.justice.cz/MediatorPublic/Public/FR003_ZverejneniVybranychUdaju.aspx (Letöltve: 2018. 11. 08.)
- Jehn K. A. (1997): A Qualitative Analysis of Conflict Types and Dimensions in Organizational Groups. *Administrative Science Quarterly*, 42(3), pp. 530–557.
- Jordan T. (2000): Glasl's Nine-Stage Model of Conflict Escalation. https://www.researchgate.net/publication/265452970_Glasl%27s_Nine-Stage_Model_Of_Conflict_Escalation (Letöltve: 2019. 01. 24.)
- Kathman Mc. J. & Kathman, D. M. (1990): Conflict management in the academic library. *Journal of Academic Librarianship*, 16 (3), pp. 145–149.
- Katz D. & Kahn R. L. (1966): *The social psychology of organizations*. New York: Wiley.
- Kelly J. (1970): Making conflict work for you. *Harvard Business Review*, 48 (4), pp. 103–113.
- Knüsel J. Ch. & Smith, J. M. (eds.) (2013): *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human*. Routledge: New York.
- Kriesberg L. (2012): Mediation in Conflict Systems. *Systems Research and Behavioral Science Syst. Res.* 29, pp.149–162.
- Kuhn T. & Poole, M. S. (2000): Do conflict management styles affect group decision making? *Human Communication Research*, 26, pp. 558–590.
- Kutlík F. (2017): *Mediácia v zdravotníctve*. Wolters Kluwer, Bratislava.
- Kutlík F. (2008): *Možnosti mediácie v samospráve alebo od richtára k mediátorovi*. *Jaspis*, Bratislava.
- Kurtzberg T. S. & Muller J. S. (2005): The influence of daily conflict on perceptions of creativity: A longitudinal study. *International Journal of Conflict Management*, 16(4), pp. 335–353.
- Lux J. (2014): Munkaügyi kapcsolatok, konfliktuskezelés és érdekvédelem. Gyakorlatorientált képzés tanulságokkal. *Munkaügyi Szemle*, 58 (6), pp. 99–104.
- Mastenbroek W. F. G. (1991): *Conflict Management and Organizational Development*. (In Hungarian) Budapest: Development, Economics and Law Publisher.
- Mediáčné a probačné centrum. (2016): Prieskum Probx and Mediation Praxis. Prešovská univerzita v Prešove, Prešov.
- Mediation Law 202/2012. http://www.amcr.cz/dokumenty/hp/A120620_VR_202_2012_MEDIACE.pdf (Letöltve: 2018. 11. 08.)
- Mika Á. (2018): Practical application of the provisions of the new Civil Procedure Code in company disputes. <http://ptk2013.hu/szakcikk/mika-agnes-az-uj-polgari-perrendtartas-rendelkezeseinek-gyakorlati-alkalmazasa-a-tarsasagi-jogvitakban-ch-20187-3-10-o/6593> (Letöltve: 2018. 11. 15.)
- Moore W. Ch. (2003): *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*. (3rd ed.) Jossey-Bass: San Francisco.
- Mráček P. (2012): *Mediácia*. Alternatívne riešenie sporov v trestnom práve. Sládkovičovo: Danubius University.
- Országos Mediációs Egyesület Alapszabály (2006): <http://www.mediacio.hu/wp-content/uploads/2018/10/alapszabaly2006.pdf>. (Letöltve: 2018. 11. 15.)

- Ni G., Cui Q., Sang L., Wang W. & Xia D. (2018): Knowledge-Sharing Culture, Project-Team Interaction, and Knowledge-Sharing Performance among Project Members. *Journal of Management in Engineering*, 34(2).
- Oore D. G., Leiter M. P. & Leblanc D. E. (2015): Individual and organizational factors promoting successful responses to workplace conflict. *Canadian Psychology/Psychologie Canadienne*, 56(3), pp. 301–310.
- Patterson K., Grenny J. & McMillan R. (2011): *Crucial Conversations Tools for Talking When Stakes Are High*. McGraw-Hill: New York.
- Partial evaluation of pilot phase of MIT Project for out-of-court resolution of consumer disputes for 2008. <https://www.mpo.cz/en/consumer-protection/alternative-dispute-resolution-adr/partial-evaluation-of-pilot-phase-of-mit-project-for-out-of-court-resolution-of-consumer-disputes-for-2008--57761/> (Letöltve: 2018. 11. 20.)
- PDCS official website <https://www.pdcs.sk/sk/o-nas> (Letöltve: 2019. 09. 09.)
- Pruitt D. G. (1983): Strategic choice in negotiation. *American Behavioral Scientist*, 27, pp. 167–194.
- Pružinská K. (2007): *Prax mediácie na Slovensku*. Bratislava.
- Rahim M. A. (2002): Toward a theory of managing organizational conflict. *The International Journal of Conflict Management*, 13, pp. 206–235.
- Riskin L. L. (1984): Mediator Orientations, Strategies and Techniques, Alternatives, *Harvard Negotiation Law Review*, 7, pp. 23–4.
- Saeed T., Almas S., Anis-Ul-Haq M. & Niazi G. (2014): Leadership styles: Relationship with conflict management styles. *International Journal of Conflict Management*, 25(3), pp. 214–225.
- Sáriné Simkó Á. (szerk.) (2006): *A mediáció. A közvetítői tevékenység*. HVG-ORAC. Budapest.
- Schmid H. (2006): Leadership styles and leadership change in human and community service organizations. *Nonprofit Management Leadership Nonprofit Management and Leadership*, 17(2), pp. 179–194.
- Stipanowich T. J. (2010): Arbitration: The “New Litigation”. *University of Illinois Law Review*, 2010(1), pp. 1–59.
- Seznam mediátorů (n.d.), (Letöltve: 2018. 11. 08.)
- Stone D., Patton B. & Sheila S. H. (2000): *Difficult Conversations: How to Discuss What Matters Most*. Penguin Books.
- Strasser F. & Randolph P. (2008): *Psychology of Conflict Resolution Mediation*. (In Hungarian) Budapest: OpenBook Workshop.
- Suri N. (2013): Új alternatíva? Bírósági mediáció beilleszthetősége a magyar polgári eljárásjog rendszerébe. *Magyar Jog*, 60 (5), pp. 298–304.
- Swanová B., Baliová D. & Dolanská R. (2016): *Mediácia – Praktický právny sprievodca*. Wolters Kluwer, Bratislava.
- Szilágyi T. B. (2014): Konfliktusaink! *Úzlet & Pszichológia*, 3. 3. szám, pp. 40–42.
- The course of mediation. (In Hungarian) <http://www.mediatorkamara.hu/AMediacioMenete> (Letöltve: 2019. 11. 11.)
- Thomas K. W. & Kilmann, R. H. (2008): *Thomas-Kilmann Conflict Mode Instrument Profile and Interpretive Report*. Xicom: CCP Inc.
- Treacy G. C. (1948): *Mediator Dei – Encyclical Letter of Pope Pius XII on the Sacred Liturgy*. Mahwah: Paulist Press.
- Yasmin Y., Schanz H. & Salim A. (2006): Manifestation of conflict escalation in natural resource management. *Environmental Science & Policy*, 9, pp. 538–546.
- Yusuf A. S. & Pretorius, J. H. C. (2017): Conflict management in projects. IEEE AFRICON Conference – Science, Technology and Innovation for Africa. pp. 817–823.
- Mediační zákon 202/2012 Sb. <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2012-202> (Letöltve: 2019. 11. 20.)
- Országos Mediációs Egyesület. <http://www.mediacio.hu/> (Letöltve: 2018. november)

A tánc filozófiája

(*Bevezetés*) Tanulmányom első részében azt vizsgálom, hogy miért részesült kisebb figyelemben a tánc a művészetfilozófiában, mint a többi művészeti ág, elsősorban a költészet, a zene és a festészet; a második, rövidebb részben kitérek a táncművészet antik aranykorának néhány teoretikus tanulságára; a harmadik részben a táncmű legfontosabb jellemzőit tekintem át, ennek során javaslatot teszek a reprezentáció és az expresszió viszonyának egy olyan értelmezésére, amelyre eddig kisebb figyelem irányult. Írásom az analitikus táncfilozófia okfejtéseire támaszkodik, azzal a céllal, hogy elindítson további kutatásokat, ezek során feltétlenül szükségessé fog válni a kontinentális filozófia különböző irányzatainak beemelése a táncművészet világának tanulmányozásába.

(*A „hiányzó művészet”*) A tánc alulreprezentált a filozófiai esztétikában, állapítja meg Francis Sparshott *The Missing Art of Dance* című 1983-as tanulmányában. Ez a tevékenység eredetileg nem volt része a művészet XVIII. századi rendszerének, amely Hegel filozófiájában tetőzött. Hegel szerint a művészet megvalósítja egy nép szellemét úgy, hogy napfényre hozza az igazságot vagy az *eszmét* anyagi formában. A művészetről szóló rendszer csak a festészetet, a szobrászatot, az építészetet, a költészetet és a zenét tartalmazza, amelyek közül az első három láthatóan, a második kettő pedig hallhatóan jeleníti meg az igazságot.¹ Sparshott értékelésére sokan támaszkodnak az analitikus filozófiában, nem példa nélküli, hogy Hegel bekerül ebbe a filozófiai irányzatba, elég csak Arthur Danto történelemfilozófiájára és művészetfilozófiájára gondolnunk.² Hegel esztétikájában rögzíti és reflektálja azt a történelmi fejleményt, ami a XVIII. században zajlott le. Addig a művészetnek nem volt olyan egységes rendszere, amiből a tánc állítólag kimaradt. A vizuális művészetek, a költészet és a zene együttes, művészetként való említése nem volt szokásos sem az antikvitásban, sem a középkorban, de még a reneszánszban sem. Aztán megszaporoztak azok a párhuzamok és hasonlóságok, amelyeket Európában a kézművesipar kontextusából kiszabaduló festészet és szobrászat, valamint a szabad művészetek között felfedeztek.³ Az összerendezés teoretikus alapjaként készen állt a platóni-arisztotelészi utánzáselmélet hagyománya, ami a német filozófiában az autonóm művészet eszméjévé fejlődött tovább.

A művészet birodalmának kohéziója és identitása az elméleti és közkultúrában egyaránt megerősödött, az autonóm művészet gondolata gyökeret vert nemcsak az alkotó és a kritikus, hanem az „egyszerű” néző, hallgató és olvasó fejében is. Az autonómia fogalma logikailag természetes módon (ha lehet a logika kapcsán természetességről beszélni) a heteronómiával került oppozícióba, ugyanakkor a gyakorlatban dekontextualizáció eredményének bizonyult, ami pedig kisvártatva – vagy inkább azonnal – rekontextualizációba torkollott, mivel a minden kontextusától megfosztott fogalmat még elgondolni sem tudjuk, akkor sem, ha az adott fogalom a művészet attribútuma. Konkrétan a művészet felszabadult a „trón és oltár” hatalma alól, függetlenedett a hasznosságtól, a képzéstől és a modern természettudományok fejlődése miatt élesen elvált, sőt szembekerült a tudománnyal. A képzőművészet a templom szakrális teréből a múzeum vagy a galéria profán, vagy kvázi szakrális terébe vándorolt, s ott nyerte vissza kontextusát; a dráma a színházból az irodalomba költözött; a zene a zenésztől a zeneszerzőhöz, a hang a fülekből a partitúrába. Általában megerősödött a szerző pozíciója mindenki mással szemben, ezzel kölcsönhatásban erősödött a nemzeti kultúra kontextusa makroszinten, ismét csak minden mással szemben.

A tánc ebből a transzformációs ügyletből nem jött ki jól. Addig ugyan rendben mentek a dolgok, amíg a tánc a társas összejöveteleket életvilágából felkerült a színpadra, de onnan nem tudott – miként a dráma – bevonulni az irodalomba, vagy – miként a zene – nem vált a kottával egyenlővé. Még úgy sem, hogy a táncmozdulatok lejegyzésére már a reneszánszban történtek kísérletek⁴ és a Lábán-kinetográfia a maga nemében úgyszólván tökéletes. A szerző személye így bizonytalanságban maradt, a zeneszerző, a koreográfus és a táncos egyaránt szóba került, de ebben az összefüggésben a kevesebb több, sőt csak az egy lenne definitív. A tánc ennek ellenére a nemzeti kultúrák része maradt, de nem tudott annak centrumába, a művészet rangjára emelkedni. Első látásra meglepő módon ebbe az irányba hatott a tánc és a szakralitás viszonyának átalakulása is. Az autonóm művészet eszméje úgy jött létre, hogy függetlenedett a szakrális kontextustól. Mármost a nyugati kultúrában a táncnak nem volt olyan mély beágyazottsága a szakralitásba, mint az antikvitásban vagy Keleten. Igaz ez annak ellenére, hogy a *Biblia* néhány helyen említi a táncot⁵, például *A Prédikátor könyvének* 3. fejezetében olvashatjuk, hogy „Ideje van a sírásnak, és ideje a nevetésnek / ideje a gyásznak, és ideje a táncnak”, és hogy az egyházi ünnepekkel párhuzamos laikus liturgiában a körtánc több helyen szakrális funkciót töltött és tölt be.⁶ A beágyazottság hiányának következményeként, a tánc könnyebben vonulhatott volna át a modern művészet rendszerébe, mint a többi művészet, mert azoknak előbb el kellett szakadniuk a teológiai kötöttségektől. Nem ez történt, mert a szabad művészet elérése a többieknek azáltal sikerült, hogy megszüntetve megőrizték a szakralitást, a táncnak viszont, ha volt is valamit megőriznie, az nem bizonyult elégségesnek.

A táncnak az autonóm művészettel összevetve azok a jellemzői kerültek előtérbe, amelyek annak „primitivitását” támasztották alá. Az a hamis látszat keletkezett, hogy a művészet a nyelv, a reflexió, a tudás, az eszme, a kultúra, illetve a civilizáció fogalmaival jellemezhető; a tánc viszont ezek hiányával, egy olyan valamiként, ami a szimbólum, a nyelv, a kultúra és a civilizáció előtti. Másfelől viszont megjelent a *lehetősége* annak a sokkal kedvezőbb megítélésnek – mi több, rajongásnak – a táncsal kapcsolatban, hogy az valamiképpen az ember ősi, eredeti, romlatlan metafizikai lényegét fejezi ki, eszerint átalakítva Schiller tételét: *Az ember akkor igazán ember, amikor táncol.*⁷ Az analitikus filozófusok közül is többen megkérdőjelezték az elméletből hiányzó táncművészet tételét. Szerintük az megállja a helyét, hogy a táncot hiába keressük a nagy művészetfilozófiai rendszerekben, viszont megtaláljuk filozófiailag releváns egyéb szövegekben.⁸ De még ettől is jobban állnak a dolgok, mert a nagy filozófiák is foglalkoznak a táncsal, még Hegel is.

A német filozófus ugyan nem szorul védelmünkre, de a méltányosság azt kívánja, hogy szót ejtsünk a táncsal és a balettel kapcsolatos prognózisáról. Az előrejelzés problematikus kategória Hegelnél. Ugyanis művészetfilozófiájában is úgy jár el, mint jogfilozófiájában, a filozófia lehetőségét és feladatát a történelmi múlt elemzésében látja: „a világ *gondolata* csak abban az időben jelenik meg, miután a valóság befejezte alakulásának folyamatát és elkészült.”⁹ Ebből kiindulva a „jólás” nem a filozófia dolga. Ugyanakkor a hegeli rendszer mégiscsak a teljességre törekszik, már egy korai nagy művében az áll, hogy „Az igaz, az egész.”¹⁰ A valóság egészét mint fejlődést, mint a fogalom megvalósulását kell spekulatív megragadni, a történelem mozgása azt mutatja, amit a fogalom is tanít, és a fogalom alapján elgondolható a történelem egésze, a jövőt is beleértve. A modern vagy romantikus művészet vezető ágazatai a festészet (hozzá képest még az építészet és a szobrászat is csak másodlagos), a zene és a költészet, ezek tárgyalása teszi ki a művészetfilozófia túlnyomó részét. De a színpadi művészetek számára is jut némi hely. E tevékenységcsoport akkor válhat igazán szabad művészetté, ha „elszakad a költészet eddigi uralmától, s azt, ami eddig többé vagy kevésbé csupán kísérlet és eszköz volt, önálló céllá teszi, s magában alakítja ki. Ehhez a felszabaduláshoz halad tovább a drámai fejlődés folyamán mind a zene és a tánc, mind

a színész tulajdonképpeni művészete.¹¹ Egyelőre azonban még nem tartunk itt, értékeli a helyzetet Hegel az 1820-as években.¹² A színész ma inkább még csak a szerző szócsove, amikor megkísérli megfordítani a viszonyt, hogy a darabot önkifejezése eszközeként használja, kevés sikerrel jár művészi szempontból. Ezt látjuk például a *commedia dell'arte* rögtönzéseinek hagyományát folytató színjátszásban és a természetesség színpadi kultuszában. Ugyanakkor a pusztá technikai rutin értelmében felfogott virtuozitás sem vezethet célra. A kiutat és a megoldást a zseniális virtuozitás fogja jelenteni, amelynek mintáját a zenei előadásból már ismerhetjük. Az opera és a balett, az operaénekes és a balett-táncos helyzete még rosszabb. Mozart *Varázsfivóláját* ugyan dicséri Hegel, mint mértéktartó alkotást, de az opera és a balett más előadásait csak cirkuszi csinnadrattának minősíti, amelyek a dramaturgiát a mese látványosságával cserélik fel, s már azelőtt a művészet hanyatlását mutatják, hogy az létrejött volna. A művészet ugyanis nem elérhető az ének harsogásával, a zene csengésével, a színpad pompájával, a jelmez gazdagságával, a lábak mozgásának bravúrával. Ahhoz több kell, mégpedig az, hogy a külsőségeken átszűrjön valami szellemi, amit a technika csak megmutat nekünk, s nem uralkodik a szellem fölött, ha ebben az esetben van benne szellem egyáltalán. Wagner kritikusi mondhatnák, hogy Hegel a mítoszba hanyatló wagneri operát bírálja, már annak megszűlése előtt. Lehet, de az a feltételezés talán fontosabb, hogy a hegelii balettideálnak a mai táncművészet minimalista törekvései látszanak megfelelni. Szürke színpadon fekete-fehér, egyszerű jelmezben, smink nélküli mezítlábas táncos jelenik meg, aki visszafogott gesztusokkal adja elő saját értelmezését.

Összefoglalva az eddigieket: a tánc alulreprezentált ugyan a filozófiai esztétikában, de nem hiányzik onnan teljesen.

(*A táncművészet aranykora*) A szó szoros értelmében nem volt filozófus, de a tánc filozófiájának szempontjából igencsak releváns a császárkori Róma görög nyelven író szatirikusa, Lukianos.¹³ A *Beszélgetés a táncról* szerzője rendkívül kritikus a korabeli kultúrával szemben. Bírálja a költészet különböző neveit, valamint a filozófiát és a vallást, csak a tánc nem mutatja szerinte a hanyatlás tüneteit. A tánc élő művészet, nem a régi formák kiüresedett ismételtetése, mint a kortárs tragédia, nem is a régi formákkal való szofisztikus visszaélés, mint a filozófia, s nem alkalmazkodik a hatalom legitimációs elvárásaihoz, mint a történetírás. A tánc úgyszólván aranykorát éli a romlásban. Lukianos cáfolja a primitív tánc előítéletes toposzát. A táncosnak a technikai készségek elsajátításán túl, de ahhoz mérhetően ismernie kell más kapcsolódó formákat, a zenét, a ritmust, az időmértéket, szintúgy a festészetet, a szobrászatot és a retorikát, mint az érzelmek kifejezésének művészetét. De tisztában kell lennie tartalmi vonatkozásokkal is, ami az etika és különösképpen a mitológia ismeretét követeli meg. Ez utóbbi tényleg nem kis feladat, tekintve a görög–római mítoszok kaotikus bőségét, nem meglepő, hogy a dialógus legnagyobb részét ennek tárgyalása teszi ki. A táncművészet segéd tudományainak felsorolásában egy ponton kedvesen megáll. „Mert a logika már szükségtelen pedantériának számít.”¹⁴ Az antik szerző a mai bevett tipológia szerint a preautonóm művészet történelmi korszakában elemezte a táncot, ezért sem tartóztatta meg magát a haszonelvű érveléstől. Eszerint a tánc nemcsak azért értékesebb a testgyakorlásnál, jelesül a birkózásnál, mert szebb, hanem azért is, mert kevésbé ártalmas az egészségre. A tánc tulajdonképpen a legjobb sport. Ennek némiképp ellentmond az autonóm táncművészet tapasztalata, a modern balett egy nem szándékolt mellékhatása. Darren Aronofsky *Fekete hatyú* című 2010-es filmje kiélezetten mutatja be azt a rendkívüli testi és lelki terhelést, ami a balerinákat pályájuk alatt éri, s aminek hatására a Natalie Portman által alakított főhős személyisége felbomlik.

A közkultúra különböző szintjein eredő középkori és reneszánsz táncagyományt sajátos módon folytató és átértelmező újkori balett, amely a XVIII. században Jean-Georges Noverre és mások munkásságának hatására alakult ki, s virágkorát mindmáig éli, az antikvitás ideáljával összevetve joggal nevezhető a táncművészet ezüstkorának. 1983 óta ezt erősíti bennünk minden évben a tánc világnapja április 29-én, ez a dátum Noverre 1727-es születésnapja.

(*Mi a táncmű?*) A „táncmű” vagy „táncalkotás” az angol nyelvű analitikus filozófiában használatos *dancework* (*dance work of art*) fordításaként jelzi azt a definíciós törekvést, ami arra irányul, hogy a művészetfilozófia hagyományos fogalmait alkalmazzák a táncra. Táncmű az, amit a táncművészet, személy szerint a táncművész hoz létre. Ennek a megfordítása is minden további nélkül értelmes kijelentés: a táncművészet az a tevékenység, a táncművész az a valaki, aki táncművet alkot. Ebből a körforgásból úgy lehet kijönni, hogy tartalommal töltjük meg az összefüggést, megfogalmazunk olyan jellemzőket, amelyek megléte valamilyen jelenséget táncművé avat. Graham McFee egy könyvét alapul véve azt mondhatjuk, hogy a táncmű olyan valami, ami (1) legalább egyszer előadható; (2) absztrakt típus, amit az előadás megvalósít; (3) a koreográfus tevékenységének eredménye, akinek szándékától a mű identitása és jelentése legalább részben függ; (4) a táncos előadásában, interpretációjában jelenik meg; (5) érzékelhető művészeti tulajdonságokkal rendelkezik; (6) szándékolt alkotás, aminek létezését valamilyen tágon értelmezett intézményi kontextus biztosítja, mely kontextus a művészet bizonyos fogalmára támaszkodik.¹⁵

Körültekintően megszerkesztett lista, de az is rögtön látszik rajta, hogy legalább annyi kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol, sőt többet. A táncmű mint absztrakt típus elegáns megfogalmazás, de mint már szó volt róla, erősen vitatható, hogy a táncírás be tudja-e tölteni azt az ontológiai szerepet, amit a szöveg vagy a partitúra. A táncmű alkotója a koreográfus és a táncos. Rendben, a zeneszerző inkább zeneművész, mint táncművész. De ha nem lenne zenemű, mire táncolna a táncos? Itt segítségünkre lehet a film analógiája, egy regény adaptációja során az alkotó inkább a rendező és a színész (meg a forgatókönyvíró, illetve az egész stáb), mint a regény szerzője, akinek esetleg eszében sem volt, hogy filmet csináljon, például azért, mert akkor ez a technika még nem volt ismert. A táncmű érzékelhető művészeti tulajdonságokkal rendelkezik. Mik is ezek tulajdonképpen? Nyilván lehetnek esztétikai minőségek, mint a szép, a fenséges, a harmonikus, a tragikus vagy a komikus. Ezekkel kapcsolatban régi kérdés, hogy az objektum vagy a szubjektum okozza-e őket, vagy valami más, esetleg az intézményi kontextus. Mert ahhoz, hogy valamit műalkotásnak, esetünkben táncműnek nyilvánítsunk, eljuthatunk úgy, hogy művészeti tulajdonságokat veszünk rajta észre, s azt mondjuk rá, hogy ez táncmű. De a fordított út is járható, az intézményi kontextusból értesülünk róla, hogy táncművet látunk, s kisvártatva művészeti tulajdonságokat ismerünk fel rajta. Vagyis a kontextus ismerete híján nem tudjuk eldönteni, hogy egy adott mozdulatsor, mondjuk a futómozgás egy táncmű része-e, vagy egy sporteseményé, vagy éppenséggel valaki csak el akarja érní a buszt. Ellene vethetnénk az ilyen institucionális érvelésnek, hogy mindenki láthatja, pláne az avatott szem, hogy a táncos kecsesebben fut, mint az átlagember, de mi van, ha a táncmű éppen a hétköznapi futást akarja beemelni univerzumába, s még sikerül is neki?

Folytathatnánk a kérdések sorát, de talán ennyi elég ahhoz, hogy arra gondoljunk, nem járunk-e jobban, ha más úton indulunk el, s azt próbáljuk megnevezni, ami minden műalkotásban közös, aztán ha ez megvan, megvizsgálánánk azt a sajátos módot, ahogy ez a közös az egyes művészetekben, esetünkben a táncban megjelenik. Több ilyen egyetemes módszertani alapot is kínál a művészetfilozófiai hagyomány, korlátozzuk most vizsgálódásunkat a reprezentációra és az expresszióra!

A művészet reprezentációs elmélete szerint a mű valamit megjelenít, ami más, mint maga a mű. A nyugati filozófia történetében az elmélet Platón *Államának* tizedik könyvére és Arisztotelész *Poétika* című szövegére megy vissza. Náluk a művészet *mimézis*, utánzás, mégpedig a valóság utánzása. A különbség kettejük között az, hogy Platónnál a művészet által utánzott valóság maga is utánzat, az ideák utánzata, így a művészet tulajdonképpen az utánzás utánzata, ekképp értékelenebb, mint a valóság, és még inkább, mint az idea; Arisztotelész viszont nem fogadja el az ideaelméletet, és sokkal pozitívabban értékeli a művészetet. Az elmélet nagyban hatott Noverre nézeteire is, amennyiben a táncot a költészethez és a festészethez hasonlóan a természet hű másolataként fogta fel, valamint a romantika művészeteszményére, összekapcsolódva a természetkultusszal. Az ógörög *mimézis* tovább élt egy sajátos, a táncsal rokon művészeti ág, a „mindent utánzó” *phantomim* nevében is.

Más a valóság és más a művészet, az utóbbi virtuális és illuzórikus. A mű ugyanakkor része a valóságnak, de saját valóságával képes bemutatni a valóság látszatát is. A különbség a művészeti ágak között abban áll, hogy más módon hajtják ezt végre. A folyamat magyarázatára többen a retorikai trópusok valamelyikének analógiáját alkalmazzák. Susanne Langer erről úgy vélekedik, hogy minden művészet szimbólumteremtő vállalkozás. A zene időszimbólumokkal dolgozik, a képzőművészet a virtuális teret használja, a költészet az életet, a tánc szintén azt, de nem a szavak, hanem a mozdulatok nyelvének segítségével.¹⁶ A táncmű a valóságot elemi szinten kétféle módszer szerint reprezentálhatja. Megteheti (1) minden különös feltétel nélkül, pusztán általános kulturális kódok segítségével. Ha a balerina kislányt alakít, ehhez illő sminket, frizurát és jelmezt visel, ha a szerelmet akarja megjeleníteni, kezét szívéhez emeli. De olyan is szép számmal előfordul, hogy (2) a reprezentáció csak valamilyen különös feltétel megléte esetén működik. A nézőnek, hogy megértse a táncművet, szüksége van bizonyos – adott esetben elmélyült – történeti, szociológiai, politikai, netán művészetelméleti ismeretekre. Számos balett antik mitológiai témát dolgoz fel, vagy tesz arra utalást, úgy látszik, Lukianosnak igaza volt, amikor ezekre oly nagy figyelmet fordított, mert ezek nélkül a modern táncot sem tudjuk követni.

Több táncfilozófus annak a meggyőződésének ad hangot, hogy a táncmű reprezentálhat, sőt lehet mindennekeelőtt reprezentatív, de ez nem kötelező, nem a reprezentáció a táncmű lényege, különösen nem az utánzás.¹⁷ Közülük jó néhányan inkább az expresszióra szavaznak.¹⁸ Ezen elmélet szerint minden művészet a művész belső világát, gondolatait, érzelmeit vetíti ki, a művészeti ágnak megfelelő eszközökkel, így alkot a közönség számára is érzékelhető virtuális világot. A megjelenítés teóriája értelmében a táncos amikor Júliát vagy Rómeót alakítja, nem érzi azt a szerelmet, amit a veronai fiatalok, hanem csak bemutatja, vagy ha úgy tesz, utánozza azt; nem is úgy gondolkodik, mint ők, bár azzal valószínűleg egyetért, hogy esetükben a szerelem nagyobb érték, mint a családi hagyományok, de más eszközöket választana a szép cél elérésére. De biztos, hogy így van ez? A társadalomtudományok módszertana ismeri a beleélő megismerést, amikor a megfigyelő azonosulni igyekszik a megfigyelt személlyel, megtagadnánk ezt a lehetőséget a művésztől? De nem is kell az, hogy a táncos (akár csak átmenetileg) Rómeóvá vagy Luciferré váljon, elég, ha érzelme, véleménye alakul ki a jelenséggel kapcsolatban, s azt kifejezi nekünk. A tánc expresszív elmélete nemcsak „egyszerű” egyéni érzelmek kifejezésére vonatkozik, hanem a legbonyolultabb szociokulturális jelenségek értékelésre is. Mindazonáltal ezzel az elmélettel kapcsolatosan is elmondható az, ami a reprezentációval összefüggésben: lehet, de nem univerzálisan kötelező. Végére is nem tudjuk minden kétséget kizáróan, hogy mit érez a táncos, vagy hogy érez-e egyáltalán valamit témájával kapcsolatban, lehet, hogy egyszerűen csak szeret táncolni, bár ebben az esetben ezt a szeretetet közvetíti nekünk, még ha nem is akarja.

Nem is olyan biztos, hogy a reprezentáció és az expresszió kizárja egymást. Kapcsolatuk többféleképpen működhet. A táncot tekinthetjük a kommunikáció egy fajtájának, amely sajátos nyelvet vagy nyelvszerű eszközkészletet, illetve médiumot használ. A táncnyelv eltér ugyan a beszélt nyelvtől abban, hogy nincs neki meghatározott szótára és grammatikája, de a mozgás és a testtartás, valamint a gesztusok alkalmazása hasonló működést eredményez.¹⁹ A táncmű annak megfelelően viszonyul a táncval történő kommunikációhoz, mint általában a műalkotás a kommunikációhoz. A táncmű intencionális tevékenység eredménye, a teleologikus folyamat során a táncos használhatja eszközként a kifejezni szándékozott tartalom láttatásához az utánzás formai eszközét. Az „utánzás” a művészettel kapcsolatban nagy filozófiai múltja ellenére sokak számára lekicsinylően sértő kifejezés. Utánozni a gyerekek vagy a kevésbé tehetséges művészek szoktak (hogy a majmokról már ne is beszéljünk). Ebben a jelentésében a szó nem a valóság és a művészet, hanem a művész és egy másik művész viszonyára vonatkozik. A zseni alkot, az epigon utánozza. De még ebből is születet igazi művészet a paródiában, erre számos példát ismerünk a klasszikusoktól a posztmodernig. Az önkifejezés és az utánzás viszonyában az utánzásnak ráismerünk egy olyan fogalmára is, amely tényleg a művészet lényegét fejezi ki, mégpedig úgy, hogy egyben határát is feszegeti. A *Genesis könyvében* mondja Isten, hogy „teremtünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra”. Az ember nem Isten, de mégis az alkotásnak ezt a szakrális fogalmát képviseli a maga módján a művész is. A táncos, hogy eszméit kifejezze, a maga hasonlatosságára saját testéből saját teste segítségével virtuális embert alkot.

Wittgenstein filozófiája hatására kétségessé vált, hogy lenne valami olyasmi, ami az általános fogalmak alá tartozó elemek mindegyikében közös lenne. Híres példája a *játék* fogalma, illetve az a sokféle cselekvés, amiket játékoknak nevezünk: „ezekben a jelenségekben egyáltalán nem egyvalami a közös, ami miatt aztán mindegyikre ugyanazt a szót alkalmazzuk – hanem egymással számos különböző módon *rokonok*”.²⁰ A *művészet* esetében nyilván számos rokonsági viszonyt tudnánk megállapítani, de célszerűbb, ha most egy szűkebb körre, az előadó-művészetekre korlátozzuk érdeklődésünket. A tánc több mindenben hasonlít a zenére és a színházra, de el is tér tőlük, mivel ha nem így lenne, arra gyanakodnánk, hogy esetleg nem is önálló művészet. A táncmű eredeti esetben megegyezik az előadott zeneművel és színdarabbal abban, hogy az előadó térben és időben ugyanott van, mint a befogadó. Ha felvételtől van szó, természetesen ez nem áll, de ugyanúgy nem áll egyiknél sem. A táncos és a színész, valamint az énekes rokonok, mert mindhárman a saját testüket használják az előadás során. A zenész tőlük eltérően hangszert használ, amit saját teste meghosszabbításaként is felfoghatunk. A táncos csak a test látható mozgásával ábrázol, a színész viszont, ha nem némajátékban látjuk, beszél is, sőt inkább a verbális nyelv az ő médiuma. Minden tiszta előadó-művészet hajlamos a hibridizációra, többszörösen is. Ennek leglátványosabb példája a musical. A tánc, a színház és a zene ugyanazt az ontológiai problémát veti fel: Mi a szerepe az előadónak a mű létrejöttében? Közvetítő, értelmező, alkotó? A legnagyobb problémát ismét az okozza – s ezzel úgy látszik, minden művészetelméletnek számot kell vetnie –, hogy ellentétben a színházzal és a zenével, a táncmű esetében bizonytalan az absztrakt írott típus léte.

JEGYZETEK

- 1 Vö. SPARSHOTT, Francis: *The Missing Art of Dance = Dance Chronicle*, 1983, 6. sz., 164–183.
- 2 Hogy Hegelnek általában milyen szerepe van,

illetve milyen jövője lehet az analitikus filozófiában, arról képet alkothatunk REDDING, Paul: *Analytic Philosophy and the Return of Hegelian*

- Thought*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007 alapján.
- 3 Vö. KRISTELLER, Paul Oskar: *The Modern System of Arts = Uő: Renaissance Thought and the Arts*. Princeton, Princeton University Press, 1990, 244–225.
 - 4 Vö. VARGYAS Brigitta: *Ember és tánc a reneszánszban = Világosság*, 2005, 2–3. sz., 55–62.
 - 5 Köszönöm Windhager Ákosnak, hogy felhívta figyelmemet erre a fontos vonatkozásra.
 - 6 Vö. ANDRÁSFALVY Bertalan: *Ahallgatóság nélküli népművészet*, [https://folkradio.hu/folkszemle/andrasfalvy_hallgatóság nélküli népművészet/index.php](https://folkradio.hu/folkszemle/andrasfalvy_hallgatóság nélküli népművészet/) (utolsó letöltés: 2019. 08. 11.); BÓLYA Anna Mária: *Tánc a macedón szakrális hagyományban*. Doktori (PhD) értekezés, Debreceni Egyetem, BTK, 2015.
 - 7 Vö. SCHILLER, Friedrich: *Levelek az ember esztétikai neveléséről = Uő: Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Ford. PAPP Zoltán, MESTERHÁZI Miklós, Bp., Atlantisz, 2005, 206.: „az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes értelmében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik”.
 - 8 Vö. VAN CAMP, Julie: *Philosophy of Dance = Dance Chronicle*, 1996, 3. sz., 347–357.; BRESNAHAN, Aili: *The Philosophy of Dance*. <https://plato.stanford.edu/entries/dance/#pagetopright> (utolsó letöltés: 2019. 08. 11.).
 - 9 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai vagy a természetjog és államtudomány vázlatja*. Ford. SZEMERE Samu, Bp. Akadémiai, 1983, 23.
 - 10 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *A szellem fenomenológiája*. Ford. SZEMERE Samu, Bp. Akadémiai, 1979, 18.
 - 11 HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich: *Esztétikai előadások III*. Ford. SZEMERE Samu, Bp. Akadémiai, 1980, 395. A német szöveg a legtöbb hegeli könyvhöz hasonlóan elérhető online több helyen is, a legjobban kezelhetően itt: https://www.textlog.de/hegel_aesthetik.html; az idézett rész németül: „Einen dritten Standpunkt endlich nimmt die ausübende Kunst dadurch ein, daß sie sich von der bisherigen Herrschaft der Poesie löst und dasjenige, was bisher mehr oder minder bloße Begleitung und Mittel war, zum selbständigen Zwecke macht und für sich zur Ausbildung gelangen läßt. Zu dieser Emanzipation geht im Verlaufe der dramatischen Entwicklung sowohl die Musik und der Tanz als auch die eigentliche Kunst des Schauspielers fort.” <https://www.textlog.de/5865.html> (utolsó letöltés: 2019. 08. 14.).
 - 12 Érdemes itt megjegyezni, hogy Hegel *Esztétikai előadásait* tanítványa, Heinrich Gustav Hotho adta ki néhány évvel mestere halála után a fennmaradt jegyzetek alapján, nem tudhatjuk, hogy a szöveg mennyiben tükrözi Hegel intencióit, s mennyiben Hotho Hegel-képét, de ez a történeti-filológiai probléma számunkra most nem elsődleges fontosságú. Hegel művészetfilozófiájáról jó összefoglaló: GETHMANN-SIEFERT, Annemarie: *Einführung in Hegels Ästhetik*. München, Fink, 2005.
 - 13 Köszönöm F. Orosz Sárának, hogy emlékeztetett a szerző fontosságára.
 - 14 LUKIANOS: *Beszélgetés a táncról*. Ford. TRENYSÉNYI-WALDAPFEL Imre, Bp., Magyar Helikon, 1959, 48.
 - 15 MCFEE, Graham: *The Philosophical Aesthetics of Dance: Identity, Performance and Understanding*. Hampshire, Dance Books, 2011.
 - 16 Vö. LANGER, Susanne K.: *Feeling and Form: A Theory of Art Developed from Philosophy in a New Key*. New York, Charles Scribner's Sons, 1953. A témáról mások: GOODMAN, Nelson: *Languages of Art: An Approach to a Theory of Symbols*. Indianapolis, Hackett Publishing, 1976; WALTON, Kendall: *Mimesis as Make-Believe: On the foundations of the Representational Arts*. Cambridge, MA, Harvard University Press, 1990; DANTO, Arthur C.: *A közhely színéváltozása. Művészetfilozófia*. Bp., Enciklopédia, 2003.
 - 17 Vö. BRESNAHAN: *i. m.*
 - 18 Vö. COHEN, Selma Jean: *A Prolegomenon to an Aesthetics of Dance = The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 1962, 1. sz., 19–26.; DALY, Ann: *Isadora Duncan's Dance Theory = Dance Research Journal*, 1994, 2. sz., 24–31.; CHALLIS, Chris: *Dancing Bodies: Can the Art of Dance Be Restored to Dance Studies? = Dance, Education and Philosophy*. MCFEE, Graham (ed.), Oxford, Meyer & Meyer, 1999, 143–154.
 - 19 Vö. LANGER: *i. m.* (1953); GOODMAN: *i. m.* (1976); MARGOLIS, Joseph: *What, After All, Is a Work of Art?* University Park PA, The Pennsylvania State University Press, 1999.
 - 20 WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. NEUMER Katalin, Bp., Atlantisz, 1992, 65.§. Németül a német-angol kétnyelvű kiadásban: WITTGENSTEIN, Ludwig: *Philosophische Untersuchungen. Philosophical Investigations*. Oxford, Blackwell Publishers, 1953: „es ist diesen Erscheinungen garnicht Eines gemeinsam, weswegen wir für alle das gleiche Wort verwenden – sondern sie sind miteinander in vielen verschiedenen Weisen verwandt”.

A néptánc és a kortárs táncművészet találkozása a *Kőműves Kelemen* rockballadában

„Én nagyon erősen hiszek a népzene újra felfedezésében, úgyis mint a népzene és a rockzene társításában” – fogalmazott Szörényi Levente 1982-ben a *Kőműves Kelemen* ösbemutatójára készülve a próbák közben a Magyar Televíziónak adott interjújában, amikor arról is beszélt, hogy az előadói helyett elsősorban a zeneszerzői pályájára szeretne a jövőben koncentrálni.

Miért is fontos határkő ez az időszak, a nyolcvanas évek eleje? *A koncert* című 1981-es nagy koncertprodukcióval, amelyet Koltay Gábor hozott tető alá az Illéssel és a Fonográffal, bizonyos szempontból szimbolikusan is lezárult egy korszak Szörényi Levente életében. Talán erre érzett rá a zeneszerző-énekes ebben a különben nem jelentős interjúban, amelyben a riporternő mindenáron az énekesi terveire próbált rákérdezni. Határkő a *Kőműves Kelemen* bemutatója, hiszen ettől a ponttól kezdve valóban a zeneszerző előtérbe kerül az énekesrel szemben, elindul a színpadi művek sora, s noha az előadói pálya még messze nem zárul le, de az arányok valóban eltolódnak. Ez az a pont, amikor Szörényi Levente ezt a váltást először vállalja fel tudatosan és mondja ki nyilvános interjú során.

A másik – szintén ebben az interjúban jelölt – gondolkodásmód-váltás is jelentős, és a színpadi művekkel válik egyértelművé: ez pedig a népzene és a néptánc elemeinek tudatos felhasználása és ötvözése a könnyűzenével, amely ugyan nem előzmények nélküli, hiszen megtaláljuk már a korai Illés-daloknál is, de nagyobb dimenzióban a *Kőműves Kelemennel* indul, és aztán az *István, a királynál* válik mindenki számára egyértelművé. Mondhatnánk azt is, hogy a *Kőműves Kelemennel* visszavonhatatlanul Szörényi Levente névjegyévé válik ez a zenei stílus, amely a későbbi életművet végigkíséri.

A *Kőműves Kelemennek* természetesen konkrét zenei előzményei is voltak, amelyek már a magyar népzene hatása alatt születtek. Szörényi Levente 1980-ban jelenteti meg *Hazatérés* című szólólemezt a Hungarotonnál, ez az album az 1973-as *Utazással* kezdődő, majd a *Végtelen úton* című, 1986-os albummal záró, 3 részes szólólemez-sorozatának a középső állomása. A *Hazatérés* szimbolikus cím, amely nemcsak az *Utazás* albumra, hanem a magyar népzenei gyökerekhez való visszatalálásra is utal. Ez a lemez már kifejezetten előképe a későbbi rockballadái, rockoperái zenei nyelvezetnek, ráadásul nemcsak stílus szempontjából, hanem konkrétan is, ezen az albumon már hallhatjuk a tudat alatt formálódó *Kőműves Kelemen* rockballada alapdalait, bár ekkor még csak különálló számok formájában. Itt találjuk *A hitetlenség átkát*, amely Kelemen egyik fontos dalaként kerül a későbbi színpadi műbe, a *Szarvasűzést*, amelynek refrénje a vár fenntartásáért énekelt, többször visszatérő ima lesz a darabban. Szintén ezen a szólólemezen szerepel zárószámként a *Kőműves Kelemen balladája* is, amelynek dallama és szövege többször is felbukkan a későbbi színpadi műben, egy az egyben pedig a lezárásként elhangzó *Finálé* funkcióját kapja, a félbemaradó zenei sorral és az „Átkozott legyen hát!” végszóval.

Maga a Szörényi-Bródy: *Kőműves Kelemen* rockballadalemez – szintén a Hungarotonnál – a Kormorán közreműködésével 1981-ben készül el, és 1982-ben jelenik meg. A darab egyébként Sarkadi Imre 1947 és 1953 között írt befejezetlen drámájára készült, amelyet Ivánka Csaba dolgozott át színpadra.

A korai nyolcvanas évek más szempontból is jelentősek Szörényi Levente életében, és ez kapcsolatban áll a népzenehez és a néptáncokhoz való viszonyával is. Már az Illésdalok között találunk számos népzenei vonatkozású dallamot, motívumot, ritmikai és dallamszerkesztési megoldást, népi hangszereket – tekerőlantot, furulyát, harmonikát, citerát –, ilyen dalok például a *Sárga rózsza*, a délszláv népzenevel kapcsolatban álló *Amikor én még kissrác voltam*, és a széki népdal áthangszereléséből, átszövegezéséből létrejövő *Átkozott féltékenység* című szám, amely a Pátria-lemezen megjelent Lajthagyűjtés 1942-ben rögzített „Elmegyek, elmegyek” kezdetű népdalából készült. Ezek a számok azonban sokkal inkább előkészítik a népzene berobbanását a köztudatba, hiszen a Sebő–Halmos duó ezeknek a hatására kezd el zenélni és indul a Ki mit tud?-on, Szörényi Levente – a már valódi autentikus előadáson és tudományos háttér munkán alapuló – táncműveléssel való szorosabb kapcsolata azonban ekkoriban indult.

Szörényi Levente a nyolcvanas évek elején már együtt dolgozott a Muzsikással, részt vett több korai Muzsikás-lemez elkészítésében zenei szerkesztőként, sőt bizonyos felvételeknél a közös éneklésbe is beállt. Megismerkedett a táncműveléssel zenészeivel, Kallós Zoltánnal, ifjabb Csoóri Sándort pedig elkísérte egy mezőségi gyűjtőútra is, akitől számos saját gyűjtés felvételét is megkapta, ezekből a dallamokból, motívumokból, harmonizálási fordulatokból több visszaköszön később az *István, a király*ban is. Emellett Szörényi Levente aktívan követte a népzenei élet eseményeit, a népzene kutatás eredményeit is. Munkásságának ez a szegmense a szélesebb közönség felé kevésbé volt akkoriban még ismert, talán ezért is tűnt annyira erőteljes üzenetnek az említett interjú, ahol a zeneszerzői jövőképpen mintegy ars poeticaként a népzene és a rockzene párosítása ilyen hangsúlyos szerepet kapott.

Nemcsak a népzenevel indult meg Szörényi Levente kapcsolata, de ezen keresztül a néptáncal is, amelynek egyik fontos alakja Novák Ferenc „Tata”, aki évtizedeken keresztül kísérte végig több Szörényi-előadás, köztük számos *István, a király* rockopera színrevitelének rendezéseit koreográfusként. Novák „Tatával” az együttműködés a *Kőműves Kelemennel* indul, és ez az az időszak, amelyik – Novák „Tata” jelentős szerepével szorosan összefüggésben – a táncműveléssel kapcsolatban és az autentikus néptáncgyűjtésekből épülő néptáncalapú táncszínház egyik fontos hőskorszaka is. Ennek a főbb jegyeit láthatjuk viszont a *Kőműves Kelemen*ben, majd egy évvel később a Királydombon az *István, a király*ban, amely óriási hatását tekintve már vízvonalstóként működik a műfajban is. Szörényi Levente a színpadi művek terén ugyanis a magyar népzene és a könnyűzene ötvöztetésével olyan új irányzatot hoz létre, amely a műfajában teljesen új. Nem olyan, mint a nemzetközi musical, és éppen ezért a mozgáskultúráját is máshonnan kell kölcsönöznie, örökölnie. Ezen a ponton kapcsolódik a rockballadához, rockopera-hoz a magyar néptáncalapú táncszínház és Novák Ferenc „Tata”.

A magyar néptáncalapú táncszínház első próbálkozásai már az ötvenes években elindulnak. Novák Ferenc „Tata” és Foltin Jolán a két legjelesebb képviselője és tulajdonképpen a kialakítója ennek az autentikus néptáncos anyanyelvűként, de már csak eszközként használó műfajnak, amelyet már nem néptáncelőadásnak, hanem művészi értékű színpadi alkotásnak kell neveznünk, noha az elemei egytől egyig a folklórból származnak. A táncművelés a nyolcvanas évek elejére már kialakítja a saját táncszínházának irányzatait, jellegzetes vonásait, és a Szörényi-művek nagy folklóralapú jeleneteivel ez a két, egymástól egyébként teljesen független műfaj, a táncszínház és a magyar rockopera, rockballada a nyolcvanas években egymást segítve, erősítve fejlődik.

Novák Ferenc „Tata” a Tánccélet.hu magazinnak *Ne féljetelek* címmel 2016. április 20-án adott interjúja' nagyon jól összefoglalja ezt a kapcsolatot és a hosszú távú hatást. „Az első *István*,

a király után sok volt a politikai támadás, és azon voltak kiakadva, hogy én hogyan dolgozhatok rockerekkel. A mesterem, Molnár István azt mondta, »maga olyan rendes fiú, Novák, miért keveredik ilyen jabrancok közé?« Miután a *Kőműves Kelemen*nek ilyen óriási, átütő sikere volt, Szörényi Levente és társai úgy gondolták, bevesznek az alkotógárdába. Egy éven keresztül minden csütörtökön összejöttünk, és ott minden részletet megtárgyaltunk. Már a bemutató előtt fél évvel tudomásul vették, hogy folklórt fogok csinálni, hogy ezzel is jelképezsem, a nép ezt, a jelmezesekek pedig mást képviselnek. Annak, hogy rockzenére folklorisztikus táncok vannak, hatalmas sikere lett. Copyrightolnom kellett volna, mert utána mindenki ezt utánozta.”

Az *István, a királlyal* elindult folyamat valóban alapjaiban befolyásolta a táncszínház fejlődését, és kialakított egy kifejezetten magyar néptáncalapú stílust a könnyűzene mellé. Kisebb-nagyobb kaliberű színházi művek, koncertek kísérőjeként, más szerzők darabjainak koreográfiáinál is, nemcsak a Szörényi-művek rendezéseinél, amelyek során minden nagyobb tömegjelenet mozgáselemeinél a néptáncból átemelt mozgáselemek köszöntek vissza akkor is, amikor nem Novák „Tata” volt a koreográfus. Zsuráfszky Zoltán koreográfus, aki szintén több Szörényi-mű színpadi adaptációjához adta a nevét koreográfusként és rendező-koreográfusként is, szintén néptáncalapú mozgásokkal dolgozott. Visszafelé is hatott a rockzene és a néptánc találkozása: az *István, a király* után néptáncalapú táncszínházi művekhez készült kísérőzenékben is egyre gyakrabban jelent meg a könnyűzenei feldolgozás.

A táncszínház másik nagy alkotó koreográfusa, Foltin Jolán neve azért is érdekes a *Kőműves Kelemen* szempontjából, mert amíg Novák „Tata” a Szörényi–Bródy-rockballada több változatához adta a nevét, addig Foltin Jolán maga is elkészítette *Kőműves Kelemenné* címmel az eredeti népballada koreográfiáját. Ez a címéhez illően a férfiak helyett a női sorsot, a női áldozatot és annak súlyát helyezi a középpontba, egykori férje és kollégája, Novák Tata szavaival élve azt láttatja, „hogy a női áldozat összetört testében és lelkében hogyan éli meg a vadállattá változott férfiak szörnyű ítéletét”²², ez a rövidebb koreográfia a női alkotóművész szemszögéből rendkívül hiteles megközelítésben mutatja be ennek a tragédiának a másik oldalát.

Bár nem tánc és zene, de ha már a nyolcvanas évek vízvonalát határvonásról beszélünk, érdemes pár szót ejteni más korabeli *Kőműves*-adaptációkról is: meg kell említenünk Deim Pál 1980 és 1983 között készült ismert *Kőműves Kelemenné*-sorozatát is. Ezek az alkotások a bizonyítékai, hogy a nyolcvanas években nem egy alkotó látott párhuzamot a népballada és az akkori kor eseményei között, a korszellem könnyen tudott azonosulni az eredeti népballadában felvetett morális kérdésekkel. Deim Pálnál már a hetvenes évektől megfigyelhető a *Kőműves Kelemenné*-témának a megjelenése, ilyen például a „*Minden értelmetlenül meghalt ember emlékére*” című 1971-ben készült alkotása.

Mielőtt a *Kőműves Kelemen* részletesebb elemzésére térnék, egy rövid kronológiával szeretném megvilágítani a rockballada szerepét a Szörényi-életműben²³. Ez ugyanis a legelső Szörényi–Bródy színpadi mű, amely a későbbi rockoperák szempontjából fontos mérföldkő, ugyanis mondhatnánk, hogy egy jelentős gyakorlat, „szármánypróbálgatás” a hosszabb, egész estés nagy művek előtt. Ez indítja tehát a sort, amely 1981-ben készült, és amelyet 1982-ben mutattak be. Hivatalos műfaja rockballada, de szemben a későbbi Szörényi-művekkel, beleértve az *István, a királyt* is, a *Kőműves Kelemen* még nem végigkomponált mű, nem is egymásra épülő dalok sorozata, hanem sokkal inkább egy zenés-táncos betétekkel kiegészített prózai színpadi mű. Az igazi cselekmény és konfliktus ugyanis elsősorban a prózai párbeszédekben rejlik, amelyeket kommentálnak, kiegészítenek a dalok és a táncok. Egy évre rá lényegében rohamtempóban készül el az *István, a király* rockopera

1983-ban, amely már végig zenés mű, igaz, nem opera a szó klasszikus értelmében, hanem sokkal inkább szvitszerű szerkesztési elvet követ. Itt azonban már nincsenek prózai párbeszéddek, mivel azok is dalok formájában hangzanak el.

A következő színpadi mű ismét rockballada, a talán kevésbé ismert *Fehér Anna*, ám erre várni kellett néhány évet. Az 1988-ban elkészült *Fehér Anna* a *Kőműves Kelemen* szerkezetét követi, prózai részekkel, betétdalokkal. Ebben szerepel a *Múltidéző* című dal is, amelyben megidézik a *Kőműves Kelemen* balladáját. Ez egy fontos drámai pillanat, ugyanis eközben hangzik el az a prózai párbeszéd, amelyből kiderül a kapcsolat a két mű és szereplői között. A beszélgető öregekről kiderül, hogy ők voltak az egykori gyilkos kőművesek, például az a Máté, akinek a *Kőműves Kelemen*ben nincs is felesége, ezért tét nélkül áll be az egyezésbe a *Fehér Annában* az Annát meggyalázó, Lászlót kivégeztető bíró.

A *Fehér Anna* zeneileg erősen népzenei kötődésű. A *Kőműves Kelemen* folytatása abban az értelemben is, hogy az áldozatról szól, és itt kötődik az *István, a király* mondanivalójához is, ahol a nagy mű, az ország, az állam, a kereszténység érdekében szintén áldozatra kerül sor, ez az áldozat Koppány. Zeneileg az *István, a király* hatását halljuk a *Fehér Annában*: a Kettészakít a világ mezőségi népdalfordulatokat idéző zenéje az *István*, a királyból a Réka karakteréhez kapcsolódó dallamokra hasonlít, ezt erősíti a közel egyforma hangszerelés is.

Ezután egy újabb műfaj lép be az életműbe: az oratórium. A *Fénylő ölednek édes örömében* című oratórium sumér–akkád eposzok szövegeinek felhasználásával készült 1989-ben, és a Margitszigeten mutatták be. Később folytatódnak a rockoperák, amelyek történeti sorrendben tetralógiába rendeződnek, 1993-ban következik az *Atilla, Isten kardja*, amelyet Szörényi Levente 1999-ben átdolgozott, 2000-ben a *Veled, Uram!*, majd 2006-ban a tetralógia utolsó része, az *Árpád népe*. Ezt a sorozatot 1997-ben akasztja meg a Kun Lászlóról szóló *A kiátkozott* című színpadi mű, ami műfaji megjelölését tekintve „zenés történelmi játék”.

A színpadi műveket áttekintve egy fontos zenei kapcsolódási pontot emelnék ki a *Kőműves Kelemen* kapcsán, amely a darab egyik legfontosabb üzenetét, a vár felépítéséért, mint a nagy műért hozott – értelmetlen – emberáldozatot szimbolizálja, ez pedig nem más, mint egy jellegzetes dallamfordulatként alkalmazott bővített szekund hangköz. Ez hangsúlyos formában jön elő a nyolcvanas évek színpadi műveiben. A *Kőműves Kelemen* során például a *Szabad-e ölni?* kezdetű dalban fordul elő, de ugyanez a bővített szekund a jellegzetes hangköze a Koppány felnégyelését kísérő dallamnak. A hangköz a *Fehér Annában* is megjelenik, például akkor halljuk, amikor Anna bátyja megmentése érdekében éppen a bíróval hál, és közben kivégzik Lászlót.

A *Kőműves Kelemen*, bár műfajilag rockballada, mindenképpen táncszínházi műfaj is egyben, nem is lehet színpadra vinni koreografált mozgáselemek nélkül. A zene és annak ritmusa a mű üzenetével együtt alapvetően meghatározza a koreográfiákat, és talán ezért nem véletlen, hogy az egymástól függetlenül készült, különböző színrevitelekben és korokban is bizonyos elemek nagyon hasonló jelleget mutatnak. Ezek közül a cselekmény három pontját vizsgáljuk meg részletesen, amelyekhez jellegzetes zenék és táncok kapcsolódnak, három fontos előadást összehasonlítva. A három színrevitel közül az első az 1982-es ősbemutató, amely Marton László rendezése, Novák „Tata” koreográfiája, a második az 1993-as Nemzeti Színház-as adaptáció, amelynek az érdekessége, hogy a rendező-koreográfus egy személyben Novák „Tata”, aki a Honvéd Táncszínházra igazította a rendezést, a harmadik a merőben más szempontból közelítő 2013-as Alföldi Róbert-rendezés. Ez utóbbi azért is érdekes, mert a rendező saját *István, a király* rendezését előzte

meg közvetlenül, és különlegessége, hogy alapvetően modern színrevitel, öltönyös medvedzser-kőművesekkel, laptopokon épülő várral. A táncok Vári Bertalan koreográfiái, amelyeknek a mozgása nem néptáncalapú, ugyanakkor bizonyos pontokon még ez az előadás sem tud a néptánc hatásától szabadulni. Ezek mellett számos rendezés készült a Kőműves Kelemenből, például vidéki színházaknál, sok esetben nagyon hasonló alapelv mentén.

Az első közös megoldás az összes rendezés között Anna rituális meggyilkolásához és a végül sikeres várépítéshez kapcsolódik. Az összekapaszkodás, az összefogódzás, a bűn szövetségének összetartó erejeként jelenik meg, amit az emberekből létrejövő vár is jelképez. Novák „Tata” 1993-as rendezésében a kőművesek a vár foglyaiként végzik, noha az eredeti drámában, és így a többi rendezésben a bíró a gyilkosokat vádló igaz embereket bünteti, és a bűnt eltussolja.

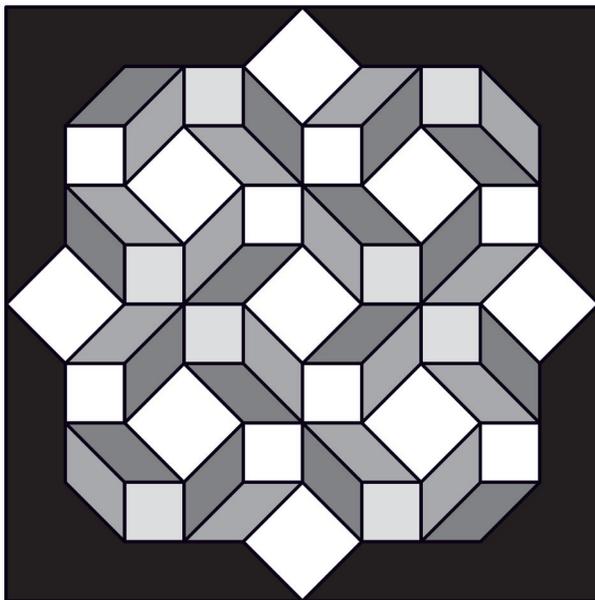
Érdekes megoldás a rituális gyilkosság is, amely mindig egyfajta kolotípusú kör- vagy lánctáncként jelenik meg, részben emlékeztetve a magyar területről a szintén férfi lánctáncokra, gyimesi héjszákra, amelyek a balkáni lánctáncokkal is közeli kapcsolatban állnak. A héjszák a gyimesi táncok között külön helyet foglalnak el, formailag és zenei kíséretben a kárpáti és moldvai román anyaghoz kapcsolódnak, kötött, szabályozott szerkezetűek, igazi közösségi táncok⁴. Többnyire szvitszerű füzérben táncolják őket, többnyire a sima héjszával kezdve és a kerekessel zárva, legtöbb héjszát nyitott lánc, illetve félkör formában, de a kerekest például mindig zárt körben. Az összefogódzás többnyire vállfogást jelent, kivéve a kerekest, ahol a kézfogás a jellemző. A *Kőműves Kelemen* koreográfiái a héjszák vállfogásos összefogódzását idézik.

Gyimes és a gyimesi táncok, azon belül is az archaikusabb táncanyag hatása ennél is közvetlenebbül kimutatható a *Kőműves Kelemen* zenei anyagában. A *Hazamegyek* című dal akkor hangzik el, amikor elkészül a vár, és ennek öröme a kőművesek isznak és mulatoznak. A dal érdekessége, hogy egy konkrét néptánc ritmusára épül, ez pedig a gyimesi kettős jártatója, amely egy reneszánsz eredetű páros, vonulós táncípust idéz, amelyet egy gyorsabb forgásos tánc követ, a kettős sirülője. A kettős jártatójának alapritmusa jellegzetes „szinkópa tá-tá” ritmus, amelyet a gyimesi zenében az ütőgardon játszik folyamatosan, és amely az eredeti táncban a tánc lépés dobogásaiban is megjelenik. Ezt a táncot hagyományosan nem éneklék, nincsenek is hozzá énekelhető népdalok, ahogy a héjszák is instrumentális zenék. A kettős jártatójának különlegessége, hogy mindig táncszókkal kísérik, amelyet ennél a táncnál kizárólag férfiak szoktak csujogatni, általában vaskos, nyomdafestéket nem tűrő, jellegzetesen férfi szájba való, szexuális utalású szövegekkel. A balladában természetesen nem ilyen szövegeket hallunk, ugyanakkor a jellegzetes jártató-táncszók ritmusával szól a mulatozás szövege, és tartalmában megjelenik a patriarchális paraszti társadalomból ismert férfi minta is.

Mindhárom említett előadásban észrevehetjük az eredeti kettős jártatója tánc lépéseinek a nyomát, Novák „Tata” koreográfiáiban egyértelműen és felismerhetően látjuk a tánc lépéseket, de érezhető, hogy az Alföldi-rendezés Vári Bertalan-féle koreográfiái is a zene ritmusa miatt visszahozzák a néptánc dobogásának a legfontosabb elemeit. Ez utóbbi az ékes bizonyítéka annak, hogy a folklór annyira átjárja a *Kőműves Kelemen* zenei szövetét, hogy ez a fajta zenei és ritmikai világ szükségszerűen vonzza be a néptánc elemeit, legyen szó akár modern megközelítésről és bármilyen stílusban alkotó koreográfusról. Ilyen értelemben pedig egyértelműen egy tánc szempontjából is sajátos színpadi műfaj született a *Kőműves Kelemennel*, ahol a folklór hatása a zene és a tánc egységében is érvényre jut.

JEGYZETEK

- 1 HALÁSZ Glória: Ne féljeteK – Interjú Novák Ferencsel = *tancelet.hu*, <https://www.tancelet.hu/interju/4006-ne-feljeteK?highlight=WyJuZSIsIiduZSIsImZcdTAwZTlsmV0ZWsiLCJuZSBmXHUwMGU5bGpldGVrIl0=> (utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)
- 2 NOVÁK Ferenc: *Foltin Jolán szerzői estje (Egy régi kertben – jegyzet)* = a *Tekintet* folyóirat 2014/1. számában megjelent cikk szerkesztett változata a *tanckritika.hu* oldalon, <http://www.tanckritika.hu/kategoriak/jegyzet/581-novak-ferenc-foltin-jolan-szerzi-estje> (utolsó letöltés: 2019. 06. 13.)
- 3 Szörényi Levente színpadi művei:
1981 Kőműves Kelemen (rockballada), szöveg: Bródy János
1983 István, a király (rockopera), szöveg: Bródy János
1988 Fehér Anna (rockballada), szöveg: Bródy János
- 4 1989 Fénylő ölednek édes örömeben (oratórium), szöveg: sumér és akkád eposzok felhasználásával – Rákos Sándor és Komoróczy Géza fordításai
1993 Atilla, Isten kardja (rockopera, ösváltozat), szöveg: Lezsák Sándor, átdolgozva: 1999
1997 A kiátkozott (zenés színpadi játék), szöveg: Szentmihályi Szabó Péter
2000 Veled, Uram! (rockopera), szöveg: Bródy János
2006 Árpád népe (rockopera), szöveg: Bródy János
- 4 Az eredetileg kizárólag férfiak által táncolt héjszák közé tartozik például a héjsza (sima héjsza), a korobjászka, a tisztI héjsza, a legényes, a csúfos, a békási ruszka, a féloláhos héjsza, a hosszúhavasi, a régi héjsza és a kerekes. A táncalkalmak során településrészenként és koronként is változó volt, mely táncokat és milyen sorrendben táncolták.

Megkésett találkozás

Milloss Aurél (1906, Ozora – 1988, Róma)

A XX. századi zene- és táncművészet legismertebb és leggyakrabban színpadra vitt alkotása Bartók Béla *A csodálatos mandarin* című kompozíciója. A hazai zene- és táncművészetet szerető közönség is kevésbé ismeri azt aényt, hogy az első színpadi változat alkalmából Kölnben botrányt kavará és betiltott előadás, valamint a rövid életű prágai előadási kísérlet után – erről nincsenek pontos adataink – magyar táncművész-koreográfus vitte nemzetközi táncszínpadi sikerre a Bartók-művet.

A világháború után felnövekedett hazai táncszerető közönség jobbára nem ismerte – megkockáztatom, hogy ma sem ismeri – Milloss Aurél nevét, munkásságát. A nemzetközi híró koreográfus, akit Olaszországban a táncművészet megújítójaként tiszteltek, Stockholmtól Buenos Airesig, Kölnig, Bécsig vezető koreográfusként dolgozott az operaházi társulatokkal. 1932-1977 között 18 operát rendezett, emellett 178 koreográfia (koncertszámok, operai balettbetétek, prózai színházi előadások táncbetétei s önálló táncszínpadi művek) sorakozik Milloss Aurél művészi palettáján.

A világhíró mester életútja tragikusnak is nevezhető, hiszen magyarnak született, haláláig ragaszkodott szülőhazájához, és mégis a kegyetlen történelmi döntések következtében távol élt nemzetétől. 80. születésnapja előtt Rómából hozzám írott levelében így írt keserűen: „a sors eddig nem adta meg nekem azt a szerencsét, hogy művészi törekvéseimnek a világ tizennyolc országában elért eredményeit a saját hazámban is megismerhessék”.¹ Az Ozorán 1906. május 6-án értelmiségi-művész családban született koreográfus korán elhalt zongoraművész édesanyjától örökölte zenei tehetségét (zongora-, hegedű- és karmesteri stúdiumokat is folytatott), gyógyszerész édesapjától pedig az elemző, rendszerező hajlamot. Meghatározta még szellemi nyitottságát Nagybecskerek – ahol gyermek- és ifjúkora éveit töltötte – pezsgő kulturális élete is. Első és életre szóló táncélménye a Gyagilev Balett 1912-es budapesti fellépése volt – az előadásra édesapja hozta fel a fővárosba –, Nizsinszkijt látta táncolni *A rózsa lelkében*. Elmondása szerint „amikor kijött a függöny elé meghajolni, édesapámtól azt kérdeztem, hogy ki ez az ember, és hol marad a rózsa lelke?” Ekkor határozta el, hogy táncos lesz.²

Fiatalemberként tánc tanulmányokba kezdett, s a korszak legjelesebb mestereitől, művészeitől vett leckéket Bukaresttől Párizsig. Berlinben kötött ki, mert vonzotta a Weimari Köztársaságban alkotó újító művészek sokszínűsége. A legnagyobb hatást Lábán munkássága-teoretikája tette rá, s haláláig meghatározóan ragaszkodással és művészi alázattal szölt mesteréről. Táncművészi-koreográfusi munkásságát Berlinben (Hágában, Duisburgban, Boroszlóban) kezdte, ám a hitleri hatalomátvétel után Budapesten próbálta folytatni előadói-alkotói tevékenységét. Sikerral mutatkozott be táncos koreográfusként Budapesten Stravinsky *Petruskájának* színpadra állításával (1933. december 22.). Ígérete volt a Magyar Királyi Operaház vezetésétől az ott folytatható munkára, ám mire hazaérkezett Radnay elhalálózását követően, az új igazgatóság másképp gondolta. Így Németh Antal kínált munkalehetőséget a Nemzeti Színháznál asszisztens, mozgástervező koreográfusként. 1932–1938 között megalakította táncstúdióját (1936) amelybe sokan jártak az akkori fiatal ígéretes színművészek, színinövendékek.³

Mielőtt elérkeznénk a *Mandarin* itáliai színreviteléhez, érdemes néhány sorban megemlítenünk Milloss magyarországi tevékenységének főbb állomásait. Magyar balettstúdiójába járt többek között Major Tamás, Ungváry László, a Békés-testvérek, Várkonyi Zoltán, Somogyi Erzsébet, Téry Tibor és Arvéd. Az Operaházban bemutatásra került Kodály *Galántai táncok* és a *Marosszéki táncok* egybefűzésére készült (Harsányi Zsolt szövegkönyvére) a *Kuruc mese*. Milloss ezt az összeállítást maga nem szerette a szövegkönyv gyengéje okán. A Kodály-kompozíciók mellett Schumann-muzsikára készült a *Karnevál*, e művet olaszországi munkássága során átdolgozva vitte színpadra. A Nemzeti Színházban többek között *A roninok kincse*, a *Gyémántpaták kisasszony*, a *Csodatükrök*, az *És Pippa táncol*, a *Medici Katalin*, a *Godiva*, a *Szentivánéji álmom*, *Az úrhatnám polgár* és *Az ember tragédiája* táncbetéteit, illetve mozgásterveit készítette el. 1937-ben a Szegei Szabadtéri Játékok *Fekete Mária című* produkciójának *Haláltánc* betétjét komponálta, amely sokáig híres szólója is volt. A szegei vendégzereplésre vitte el stúdiójával a *Babautündér* verzióját. E koreográfia már nem a XIX. század édeskés szellemében, hanem a Németországban megismert és már önálló koreográfusi szemléletét tükröző XX. századi alkotás volt.⁴ Állandó partnerével, Lya Karinával adott szólóesteket. 1937-ben a Bárdos Arthur vezette Művész Színházban *A velencei kalmár* nagy táncbetéjéhez stúdióövendékei mellett együtt dolgozott az egyik legjobb magyarországi mester, Troyanoff és a Szentpál Iskola mozdulatművész-növendékeivel. Ez a tény azért érdekes, mert e munkakapcsolatban tetten érhető Milloss művészi szintézis-teremtő hajlandósága.

Az újat kereső táncművész 1938-ban az ébredező hazai néptáncművészet felé tett egy hatalmas lépést. A Paulini Béla által megálmodott és sikeres Gyöngyösbokrétá Mozgalom révén a szélesebb értelemben vett közönség ismerkedett a magyar táncfolklór sokszínűségével az egyes régiók tánc hagyományaiival. Paulini hivatásos művészekkel folklóralapú színes összeállítást képzelt színpadra vinni, amelyben néphagyományokból, balladák, táncos játékokból táplálkozó kompozíciók kerülnek színpadra. A *Magyar Csupajáték* címet kapta az összeállítás, amelynek koreográfusa – és az 1938-as előadásorozat szölistája is – Milloss Aurél volt. A koreográfust nagyon érdekelték tánc hagyományaink, maga is járta a vidéket ismereteinek gyarapítására, így szívesen vállalta e feladatot. Az összeállítás érdekessége volt, hogy fiatal zeneszerzők (Ránki György, Pongrácz Zoltán, Farkas Ferenc, Veress Sándor, Vincze Ottó, Kenessey Jenő...) és a „Római Iskolához” tartozó képzőművészek (Szőnyi István, Aba-Novák Vilmos, Pekár István, Varga Mátyás...) voltak a díszlet- és jelmeztervezők. Az alkotógárda kiválogatása és együttműködése a gesammskunstwerk szellemiségét, a Gyagilev Társulat által megteremtett táncszínpadi igényességet tükrözi. A staggione sikerét jelzi, hogy 1939-re meghívást kaptak Angliába, ahol a londoni Adelphi Theatre-ban *Just a play* címmel mutatták be a programot. Londonban két alkalommal is egyenes televíziós adásban közvetítették az előadás egyes darabjait. Ezen a turnén Milloss már nem vett részt, mert a nápolyi San Carlo Operához kötötte szerződése.⁵

Magyarországon még egy alkalommal állított színpadra koreográfiákat, 1942-ben a *Prometheus teremtményeit* és az *Álomjátékot* (korábban *Karnevál*).

Mielőtt elérkeznénk *A csodálatos mandarin* milánói bemutatójához, néhány szót kell szólnunk a zeneszerző és a koreográfus találkozásáról. Ki is szólhatna erről autentikusan, mint maga a koreográfus?

„A zenét először szvit formájában hallottam Bécsben, a szó szoros értelmében rabul ejtett. Megragadott a rendkívüli művészi és emberi üzenet mély belső igazsága, egyszersmind felemelő, megdicsőült klasszicitása. Azonnal elmélyültem tehát a mű libret-

tójának és zenei integritásának a tanulmányozásában... *A csodálatos mandarin* színpadi megvalósításában semmiképp nem lehet szó a cselekmény túlnyomórészt figuratív, azaz tisztán gesztusokban és képszerűen megnyilvánuló, ennél fogva drasztikusan verista orientációjú előadásáról, hanem annak csakis olyan interpretálásáról, amelyben feltétlenül kifejezésre kell jutnia a keletkezési folyamat belső dinamikájának is... arra a meggyőződésre jutottam: szükségképpen nem a cselekmény anekdotikus adataiból kell kiindulnom, hanem a bennük rejlő mozgatóerőkből. [...] A találkozásra Bartókkal Budapesten került sor 1936-ban, néhány héttel azután, hogy a bécsi koncerten meghallgattam a Mandarin-szvitet... Magánstúdiómban komponáltam a koreográfiát, olyan táncosokkal, akiket nem terheltek más kötelességek. A próbákon gyakran maga Bartók is jelen volt, és hála a munkában való élénk részvételének, kompozíciómát meglehetősen rövid idő alatt sikerült befejezmem, és számomra igen jelentős egyetértését is elnyernem. [...] A stúdiómban végzett munka eredményei annyira bátorítóak voltak, hogy Budapesten reményem támadt Mandarin-verzióm bemutatására, ha nem is valamelyik állami színházban, pontosan az akkori – Bárdos Arthúr vezetése alatt működő – Művész Színházban. Ennek a lehetőségnek azonban különböző gazdasági, de nem utolsósorban politikai nehézségek miatt is meg kellett hiúsulni. (Ismeretes, hogy Bartók világnézetét a Horthy-rezsim nem nagyon kedvelte...) Így *A csodálatos mandarin* táncdrámaszerű ősbemutatójára csak 1942-ben (október 12-én) kerülhetett sor. Mégpedig a milánói Scalában, de sajnos – mint ismeretes – Bartók elkerülhetetlen távollétében. A rendkívül nagy sikernek köszönhetően később a mű immár az egész világon és mindig balett formájában ért meg számtalan bemutatót...⁷⁶

A milánói bemutatóval tehát *A csodálatos mandarin* megkezdte táncszínpadi életét, sikersorozatát, a főszerepeket Atilia Radice és Milloss Aurél táncolták. Nem maradhat ki Ferencsik János nevének említése sem. A fiatal magyar karmester nemzetközi sikereinek egyik jelentős állomása volt ez a premier, noha neve már nem volt ismeretlen az olasz publikum előtt, hisz már 1939-től többször dolgoztak együtt a koreográfussal a firenzei Maggio Musicale programjaiban.

A csodálatos mandarin hazatérére sajnos már csak Milloss halála után került sor. A Szegedi Balett megalakulásakor, 1986-ban Bokor Roland igazgató e művel szerette volna indítani az újjáalakult együttes működését, de erre a koreográfus egészségi állapota miatt nem kerülhetett sor. A *Mandarin* érkezéséről érdekes beszámolót tartott a Magyar Táncművészeti Egyetem megemlékező konferenciáján Bokor Roland, akinek személyesen, szóban adta meg Milloss a mű bemutatási jogát. 1988 októberében, már a mester halála után, a római Magyar Akadémián Milloss örökösének képviselőjében Patrizia Veroli, Bokor Roland balettigazgató, Giancarlo Vantaggio balettművész-koreográfus, a *Mandarin* betanítói jogának tulajdonosa, Zöldi Mihály, az Akadémia tikára és az én jelenlétemben született meg a hivatalos irat a bemutatási jogokról.

Csodálatos módon Milloss halálát követően nagyon rövid idővel, már 1989. február 27-től egy hónapig az Olasz Kultúrintézet, a Budapest Galéria és a Magyar Táncművészek Szövetségének rendezésében kiállítás emlékezett a koreográfusra. A Maggio Musicale Fiorentinónál 35 év alatt bemutatott koreográfiák, operarendezések szcenikai anyagából válogatott díszlettervek, figurinek vallottak a produkciók szellemiségéről, esztétikai értékéről. A vernisszázsón még megjelenhettek egykori hazai munkatársak, kritikusok, akik dolgoztak vele vagy látták itthoni munkásságát.

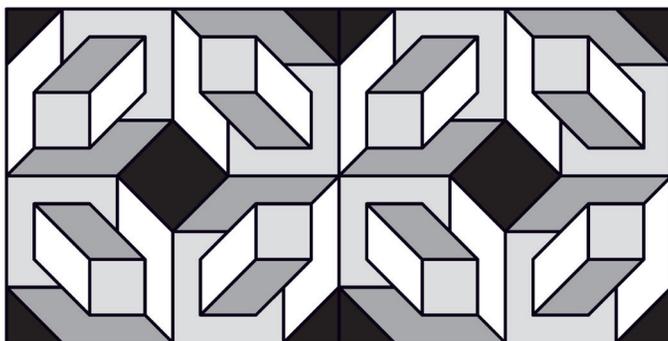
Az 1988. évi római szerződés tette lehetővé, hogy 1990. március 16-án az Eötvös Loránd Alapítvány támogatásával, Bokor Roland szerkesztésében a Magyar Állami Operaház *Hommage à Milloss Aurél* címmel tiszteleggett a koreográfus művészetét előtt. Az „ősmandarin” hazatért. Nincs arra mód, hogy a kor kritikáit idézzük, mégis

kiemelnék egy gondolatkört – az ugyancsak méltatlanul elfeledett tánckritikus – Pór Anna reflexiójából. „A mű mostani megjelenési formájában, mai szemmel is úttörő jelentőségű tánc történeti érték. E koncepció magja, az eltorzult mandarin megváltódásáról szóló dráma végső soron megközelíthető a bűnös ember megváltódásáról szóló képlet felől is, ahonnan már egyenes az út a zenemű lényegéhez.”⁷

A tisztelgő előadás betanító mesterei, Marga Nativo és Giancarlo Vantiaggio e betanítás letéteményesei voltak, akik elmondásuk szerint is boldogan dolgoztak hazai művészeinkkel – akiket még korábban személyesen választott Milloss e szerepekre –, Pártay Lillával és Szakály Györggyel.⁸

JEGYZETEK

1	Milloss Aurél levele Kővágó Zsuzsának, 1986. április 26.	6	KŐVÁGÓ Zsuzsa: <i>Hommage à Milloss Aurél</i> (Műsorfüzet). Magyar Állami Operaház, 1990. március 16.
2	Kővágó Zsuzsa magnetofonfelvétele Milloss Auréllal, 1986. szeptember 20.	7	PÓR Anna: <i>Hommage a Milloss Aurél</i> . Bp., Táncművészet, 1990, 6. sz., 1–6.
3	Szemeréné Rác Blanka, a Milloss Stúdió korrepetitorának emlékezése, 1991.	8	KŐVÁGÓ Zsuzsa: <i>A Milloss-est előtt (Marga Nativo és Giancarlo Vantiaggio az Operaházban)</i> = <i>Táncművészet</i> , 1990, 5. sz., 12–14.
4	Téry Tibor szóbeli közlése, 1991.		
5	KŐVÁGÓ Zsuzsa: <i>A Magyar Csopajáték története dokumentumok tükrében</i> = <i>Színháztudományi Szemle</i> , 1986, 20. sz., 25–42.		

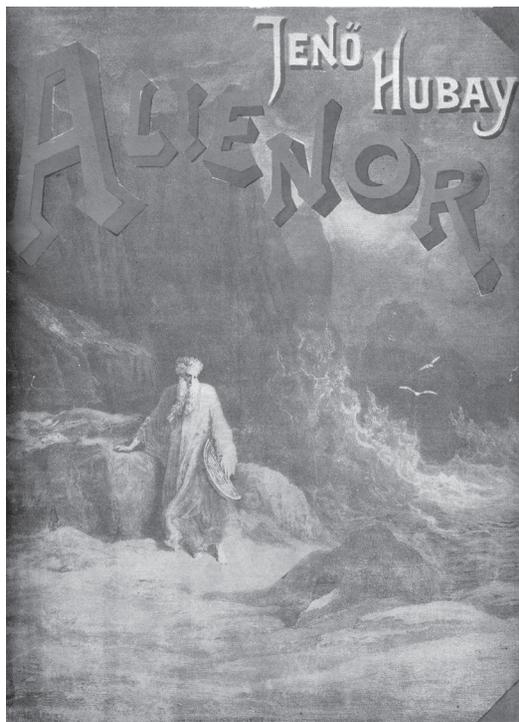

A balett szerepe Hubay Jenő színpadi műveiben

Hubay Jenő neve eddig ritkán merült fel a balett történetével kapcsolatban, hiszen működési területei közül mindig más és más került a figyelem középpontjába. Pedig színpadi művei a maguk idején jelentős figyelmet keltettek itthon és külföldön egyaránt, és szinte valamennyiben található kisebb-nagyobb táncjelenet. Sőt, két utolsó művében, *Az őnző óriás*ban és a *Csárdajelenet* című balettben a tánc vette át a főszerepet. Hubay operáinak sikerét azonban gyorsan elfeledtették a máig népszerű hegedűdarabok, zeneszerzői életművét pedig pedagógiai sikerei árnyékkolták be, hiszen az ő nevéhez fűződik a világhírű magyar hegedűiskola megteremtése. Emellett Európaszerte mint hegedűvirtuózt és kamaramuzsikust ünnepezték, majd fél évszázadon át ő volt a magyar zeneélet egyik első számú reprezentánsa. Mindezek fényében nem meglepő, hogy a tánchoz fűződő kapcsolata marginálisnak tűnhetett a sokoldalú művész megítélésében.

A színpadi táncjelenetek alkotásakor Hubayt nem elsősorban a mozdulatok és a koreográfia szempontjai vezették, hanem zenei és dramaturgiai elképzelések, amelyek megvalósításához a rokon művészeti terület eszközeit hívta segítségül. Az összművészeti alkotás egészét tekintve a balettnak hasonlóan jelentős szerepet szánt, mint a díszleteknek és a jelmezeknek, amelyek döntően befolyásolják az előadás sikerét, és amelyek nélkül az ő zenéje is örök némaságra lett volna ítélve, legalábbis ami a színpadi megvalósítást illeti. Hubay a műveiben tehát keretet és lehetőséget kínált az alkotótársak önkifejezésére, elsősorban a budapesti Operaházban, hiszen itt került sor valamennyi színpadi művének ősbemutatójára. A szövegekönyvek és a partitúrák utalásain túl nincsenek adataink arról, hogy milyen további elvárásokat fogalmazott meg a megvalósítást illetően, de habitusát ismerve minden bizonnyal rendszeresen konzultált a rendezőkkel, a díszlet- és jelmeztervezőkkel, valamint a koreográfusokkal, azaz Mazzantini Lajossal (Luigi Mazzantini), Guerra Miklóssal (Nicola Guerra), Brada Rezsővel vagy éppen Harangozó Gyulával. Gyakran előfordult, hogy Hubay a külföldi bemutatók alkalmával is jelen volt, de itt már csak legfeljebb a kész produkciók apró finomításaiban vehetett részt.

Első operája az 1891-ben bemutatott, négy felvonásból és epilógusból álló *Alienor* volt. 1884-ben Párizsban egy fogadáson Camille Flammarion, a híres csillagász ismertette meg Edmond Haraucourt-ral, aki saját, *Merlin, a Bretagne bárdja* című librettóját ajánlotta megzenésítésre. Hubay hozzá is látott a komponáláshoz, de hamarosan megtudta, hogy Goldmark is Merlin-operát ír, ezért abbahagyta a munkát. A komponálást – a címet a női főszereplő után *Alienorra* változtatva – csak a Goldmark-mű megismerése után folytatta, amikor kiderült számára, hogy a két szövegekönyv az Arthur-mondakör egészen más szeleteit mutatja be.¹

Merlin, a bárd alakja Hubay *Alienor* című operájának címlapján

Az opera 3. felvonásának második felét egy négy részből álló komplex balett tölti ki, ami Merlin álmát és vízióit ábrázolja, a háttérben pedig élőképeket mutatnak be láthatatlan énekkar közreműködésével. Amint a varázsló elalszik, kezdődik a tánc, ami által a mű drámaisága és az események folyamata csorbát szenved ugyan, de a nézők hangulatokban gazdag zenében és látványos mozgásokban gyönyörködhetnek. Az első tablóban Merlin szerepel a hárfájával, amint a nép áhítattal hallgatja, a másodikban Arthur király és a kerekasztal lovagjai, a harmadikban pedig Merlin és Viviane egy rózsakertben láthatók. A negyedik tabló a főhős halálát vetíti előre, amint a nép bűnbaknak kiáltja ki és megkövezi. *A Pesti Hírlap* 1891. december 6-i kritikája kiemelte Müller Katica amazontáncát, valamint Zsuzsanics Emília és Kiss Hermin kettősét. Hubay a pásztorok táncában egy régi breton dallamot is felhasznált, amelyet Haraucourt, a szövegíró kutatott fel egy párizsi könyvtárban.²

Az opera mindössze hat előadást ért meg az Operaházban, később a nyitányon kívül a balettzenét adták elő koncertszerűen. A mű dedikációjának címzettje, a Conservatoire Royal de Bruxelles igazgatója, François Gevaert is tervezte a balett előadását. Az intézmény 1892. februári koncertjén válogatást szeretett volna vezényelni az *Alienor* jelentősebb számaiból, és kérésére a szerző megnevezte a javasolt részleteket, közöttük a balettet.³ A következő évben Hubay Oroszországban turnézott, és Moszkvában akkora sikert aratott hegedűjátékával, hogy a *Pester Lloyd* 1893. február 15-i tudósítása szerint hat ráadást kellett adnia. Ezért felkérték, hogy a Filharmóniai Társaság következő, 28-i

koncertjén is szerepeljen, és újabb hegedűművek előadása mellett dirigálja el az *Alienor* balettenéjét. Az eseményről beszámoló *Moskauer Zeitung* kritikusja nem említette, hogy maga a szerző vezényelte-e el a darabot, de kiemelte, hogy Hubay tehetséges komponistának bizonyult, és hogy vonzó és jól átgondolt táncait hatásosan hangszerelte.⁴

Az *Alienor*nál lényegesen nagyobb sikert aratott *A cremonai hegedűs*, amelyet az 1894-es bemutatót követő négy évtized során több mint 130 alkalommal játszottak Budapesten, ezen kívül a századfordulón Európa mintegy 70 színpadán szólalt meg, és Amerikába is eljutott. Balettjelenettel nem találkozunk az operában, a darabot záró rövid 2. felvonás viszont tánccal kezdődik. A mű fő eseménye a hegedűkészítők versenye, amelynek győztese kapja a mester lányának kezét (ha a *Mesterdalnokokban* énekelni, a *Bűvös vadászban* lőni kell tudnia az ifjú főhősnek, akkor Cremonában, a hegedűsök Mekkájában természetesen a legjobb hangszeret kell készítenie). A zárójelenet helyszíne a hegedűműhely közelében található tér, Cremona főtere. Itt kerül sor az eredményhirdetésre, előtte azonban a nép tarantellát táncol. Az operaházi előadásokon minden bizonnyal csupán a kórus mímelte a táncot, más alkalmakon azonban, például az 1935-ös Szegedi Szabadtéri Játékok alkalmával, a teljes balettkar közreműködött.⁵

ACTE II
ZWEITER ACT.

La grande place publique de Cremona. A gauche, la maison de Ville. Au fond, des montagnes. Foule en fête on danse la Tarentelle
Der Hauptplatz von Cremona, Links das Rathaus, im Hintergrund das Gebirge. Buntes Volkstreiben. Man tanzt die Tarentella.

Tempo di Tarentola (♩ = 152)

PIANO

A tarantella *A cremonai hegedűs* 2. felvonásának kezdetén

Különös, hogy az alig 70–75 perces *Cremonai hegedűst* szinte mindig balettel párosították. Az előadását követően kezdetben szívesen választottak Delibes-művet, majd főként magyar szerzők darabjaival együtt tüzték műsorra. Csupán néhány példa az Operaház műsoraiból a többszáznyi változatra: Delibes-től a *Sylvia* és a *Naïla*, Szabados Károlytól a *Vióra*, Sztrojanovics Jenőtől a *Csárdás*, vagy Joseph Bayertól a *Nap és Föld*.

A cremonai hegedős és a Sylvia balett hirdetése a Pesti Napló 1896. július 8-i számában

A millennium évében Hubay magyar témájú operával, *A falu rosszával* jelentkezett. Ennek 2. felvonásában szerepel egy rövidebb jelenet, amikor Göndör Sándor muzsikáltatja magát a cigányokkal, és a sírva vigadás után szilaj táncra kerekedik a jelenlévőkkel együtt. Majd a 3. felvonás elején falusi táncmulatságnak lehetünk tanúi, amelyben a teljes balettkar közreműködik. A búcsú napja van, mulatnak a legények és a lányok, csárdást járnak és népi játékok zajlanak a falu főterén. A kritikusok különösen a „czicázó”-nak nevezett táncjelenet kettősét emelték ki, amelyet Müller Katica táncolt Carbone Jánossal. A szerző egy interjúban elmondta, hogy a népies karakterű tételekben is mindvégig a saját dallamai hallhatók, az egyetlen kivétel az említett „czicázó”, ahol régi magyar motívumot használt fel.⁶

156

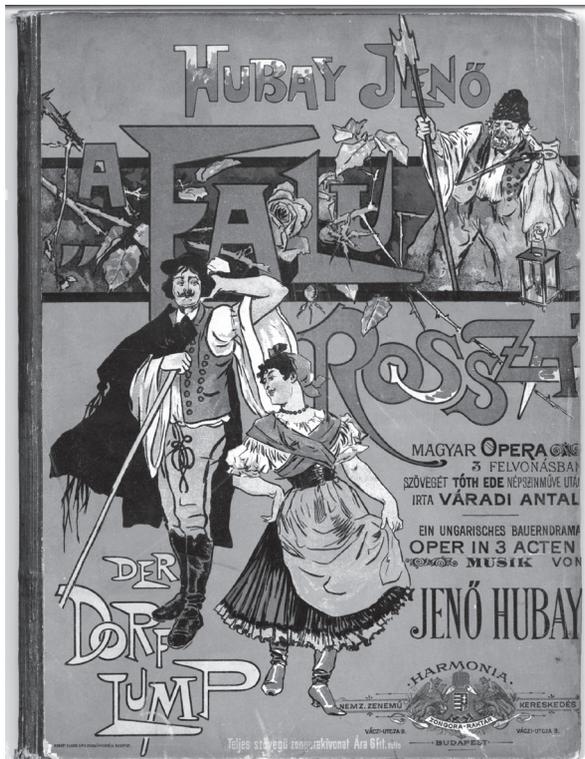
3^{ik} Felvonás. (Negyedik kép.)

Szín. A falu piacza háttérben a templommal – baloldalt a falu háza tornáccal.
Búcsú napja, legények és lányok mulatnak – czicázva.
A táncz vígövel beharangoznak; a nép az isten házába indul.

Allegro.

„Czicázó” tánc *A falurossza* 3. felvonásának kezdetén

A Tóth Ede közismert népszínművét feldolgozó operával szemben minden bizonnyal megfogalmazódott az az elvárás, hogy ha a szereplők csak tehetik (azaz éppen nem búslakodnak), akkor mulassanak, táncoljanak. Ezt sugallja a mű zongorakivonatának mozgalmas címlapja is, amelyen a központi női figura (feltehetően Finum Rózsi) egyértelműen táncol, és ez határozza meg az egész kompozíció karakterét. A szereplő mozgásával áll összhangban a betűk grafikai megoldása, ezt ellensúlyozza a jobbra fent látható bakter (Gonosz Pista) jobb irányú, tréfás mozdulata, és mindenekelőtt a fiatal férfialak (talán Göndör Sándor) kezének hetyke emelése. Utóbbi félig-meddig statikusan állva tekint a nő szereplőre, de az is elképzelhető, hogy a rajzoló őt is egy jellegzetes magyar tánc lépés közben kívánta ábrázolni, ám közepes sikerrel.

A falu rossza zongorakivonatának címlapja

Hubay zenés novellának nevezte negyedik operáját, az 1903-ban színpadra került *Moharózsát*. A meszerű keretbe helyezett történet főszereplője Bébé, a flamand virágáruslány, aki beleszeret Flamenbe, a festőbe, de csalódása miatt végül öngyilkos lesz. Az 1. kép Brüsszel főterén, a vásári forgatag keringőszerű zenéjével indul, és a 2. képben is van tánc, amikor a virágáruslány kertjében körtáncot járnak a gyerekek. Ahogy az *Alienorban* és *A falu rosszában*, úgy a *Moharózsában* is a négy színpadi képből a

harmadik tartalmazza a nagy balettjelenetet. A festő az előző kép végén magára hagyta a lányt, ő azonban utána ment Párizsba, amikor megtudta, hogy az ifjú komolyan megbetegedett. Mire odaért, Flamen már bohém dorbézolással ünnepelte a felgyógyulását, és a lány megjelenésének pillanatában éppen egy balerinával csókolózott. A bacchanália előadásában Balogh Szidi mellett az Operaház teljes tánckara részt vett. Így írt erről Gergely István a *Budapesti Hírlapban*: „A harmadik kép orgiajelenetét izzó színekkel festi meg a komponista. Vidámság és pezsgő jókedv gyöngyözik a kórusban, Robert bordala és Lizett kupléja csupa dallam és elmésség. Külön kell megemlékeznünk az izléses ballettzenéről, amely evidens táncszerűsége mellett finom melódiát mutat. Imponáló erővel festi meg aztán a zenekar Bébé megjelenését, igazi tragikus hangulattal, minden sablonos láрма nélkül.”⁷⁷

Bacchanália-jelenet a *Moharózsá* 3. felvonásából (*Vasárnapi Újság*, 1903. március 8.)

Hubay operáit mindig vegyes érzelmekkel fogadta a kritika, hol a librettót, hol a zene stílusát bírálták. Különös azonban, hogy még a legnegatívabb írások is dicsérték a táncjelenetek zenéjét és színpadi megvalósítását. Többször előfordult, hogy a recenzió egyetlen pozitív megállapítása éppen a balettre vonatkozott.

Így történt ez az 1906-ban bemutatott *Lavotta szerelme* című opera esetében is. A táncjelenet ezúttal is a 3. felvonás elejére került. A helyszín a Napóleon ellen induló nemesi felkelők tábora, ahol verbunkos zenei elemekből szőtt „huszártoborzó”-t, majd „ugrós tánc”-ot és „bokázót” láthatunk-hallhatunk. Béli Izor kritikája szerint „Az ugrós táncot Kranner Rózsi igen temperamentumosán járta s társával, Bradával, külön tapsot aratott.”⁷⁸ Hubay másfél évtizeddel később, 1920-ban felhasználta a táncok egy részét a 14. csárdajelenetében, amelyet Lavotta János halálának 100. évfordulójára komponált. A táncok között volt az opera huszártoborzójában is elhangzó, ismeretlen szerzőtől származó *Chlopiczky-nóta*, amely variációival együtt a hegedűdarab utolsó harmadát tölti ki (ugyanazt Liszt a 6. rapszódiaiban dolgozta fel).

A Chlopiczky-nóta részlete a *Lavotta szerelme* zongorakivonatából

A csárdajelenetben azonban már nem kapott helyet az opera táncjelenetének másik emlékezetes pillanata, a „Bokázó”, amelynek forrására a nyomtatott kotta is utalt feliratában.

Moderato. (Bókázó.)
 *)Lavotha Jánostól.

 A musical score for piano, consisting of two staves (treble and bass clefs). The key signature is one sharp (F#) and the time signature is common time. The tempo is marked 'Moderato'. The score begins with a piano dynamic marking 'p'. The music features a steady eighth-note accompaniment in the bass and a more active melodic line in the treble. A 'cresc.' (crescendo) marking is present in the middle of the piece. The score ends with a fermata over the final note.

A Bokázó tánc kezdete a *Lavotta szerelme* zongorakivonatából

Hubay 1909-ben készült el *A milói Vénusz*, és 1910-ben *Az álarc* című opera komponálásával, de a végső formába öntésre és a bemutatókra csak a harmincas években került sor. Az 1914-ben komponált *Anna Kareninának* is egy évtizedet kellett várnia az első előadásra, ami azt bizonyítja, hogy a magas társadalmi presztízsű szerzőnek sem hullott az ölébe a siker. A Tolsztoj regényét feldolgozó darabban nem találunk balettet, a tánc azonban a mű zenei-mozdulati alaprétégehez tartozik: fontos szerepet játszik a társadalmi környezet ábrázolásában és a hangulati háttér megteremtésében. A hajlékony dallamfordulatok és lírai melódiák mellett ez jeleníti meg az orosz arisztokrácia mindennapjainak dekadens világát, amelyből a valódi érzelmek és a drámai összecsapások emelkednek ki.

A szereplők több alkalommal táncolnak, például az opera legelején, az Oblonszkij herceg palotájában játszódó báli jelenetben. A párbeszédok a színpad előterében zajlanak, a vendégek pedig a háttérben quadrigliát táncolnak, és önfeledt mulatozásuk a lassan kibontakozó dráma térbeli és zenei ellenpólusául szolgál. A történet annyira

közismert, hogy a néző a legkisebb negatív rezdülést is a tragédia előjelének tekinti. Ennek értelmében Anna elbeszélését a vonatbalesetről és a paraszt haláláról azonnal a főhős közelgő öngyilkosságával hozza párhuzamba. A muzsik halálos menetelését és a vonat mozgását megjelenítő groteszk, szögletes motívum nem véletlenül kap táncos lüktetést és szólal meg egyfajta különös haláltáncként. Ez lesz az opera egyik vezérmotívuma, amely később Anna rögeszméjeként jelenik meg és kíséri a pusztulás felé.

A báli jelenet színpadképe az *Anna Karenina* 1. felvonásából

A báli szituációhoz hasonlít a felvonás 8. jelenete, amikor Anna és Vronszkij először marad kettesben: mazurkával kezdődik, amely szintén a hátsó teremből szól. Anna csendben figyel a táncolókat, majd Vronszkij megjelenésével ebből a zenei rétegből nő ki a mindent elsöprő érzelmek megjelenítése.

Az *Anna Karenina* bemutatójára 1923-ban került sor, addigra azonban *Az álarcból* már többször elhangzott egy hosszabb részlet hangversenytermi előadásban. Ez nem volt más, mint a 2. felvonás Algírban, egy tiszti kaszinóban játszódó balettjelenete, *Arab táncok* címmel. Az Országos Szimfóniai Zenekar 1914. március 22-én a Zeneakadémián rendezett koncertet, Kun László vezényletével. Hubay elhangzott művéről így írt a *Pesti Napló*: „algíri jelenetet ábrázol, amelynek során arabs táncosnők mulattatják a darabban szereplő francia tisztet. A ballet buja színeivel, lángoló érzékiségeivel és jellegzetes keleti tónusával erős benyomást tett a közönségre. Hubay mesternek ez a műve a legmodernebb stílusban van tartva és eredetisége, fiatalos csapongása valóságos meglepő. A hangszerelés pompás színgazdasága, a ritmus és a harmonizálás eredetisége a hangversenyen jelen volt zenészközönséget csodálatba ejtette. A művet befejező »bacchanalia« oly erővel hat, hogy a közönség frenetikus tapsal ünnepelte a szerzőt és nem nyugodott addig, amíg a darabot [az utolsó szakaszt] újra el nem játszották.”⁹⁹

Az újságírók nyilvánvalóan magától a komponistától (vagy közvetve, a műismertetést készítő Haraszi Emiltől) szerezték az információkat a mű tematikáját illetően, hiszen a kotta még nem jelent meg nyomtatásban. A *Budapesti Hírlap* jól értesült recenzense

olyan szemléletesen írta le a jelenetet, mintha nem is zenekari koncertről, hanem valódi balettelőadásról tudósított volna:

„Ragyogóan instrumentált, izgatón érdekes zenei zsánerképek, melyek Algír egzotikus világát varázsolják elibénk. A szépséges Naimé leoldja fátyolát, karcsú teste csábítóan hajlong, majd társnői csatlakoznak hozzá s lassú, ritmikus mozgással kísérik az odalisk táncát. Változik a kép. Néger férfiak jelennek meg, villogó pengéjű handzsárok szikráznak a levegőben és süvöltő éles csattanással fűrődnek a deszkapadlóra. Újra előttünk áll Naimé, a tánc egyre mámorosabbá, gyorsabbá válik s őrzöngő bakkhanálban végződik.”¹⁰

**A tisztai kaszinó Algírban – Az *álarc* arab baletjtjének helyszíne
(Oláh Gusztáv díszletterve)**

Az arab balett zenekari műként szinte önálló életet élt egy negyedszázad során. Többtucatnyi alkalommal szólalt meg Budapesten, Pozsonyban, Prágában, Berlinben, Párizsban, Triesztben, Bécsben és számos más helyen. Ormándy Jenő Minneapolisban vezényelte, és a magyar rádió stúdióhangversenyein is rendszeresen elhangzott. 1931-ben, a teljes opera bemutóján Vécsey Elvira és Szalay Karola táncolta a főszerepeket, a hölgyek fátyoltáncot, a négerre maszkírozott férfiak handzsártáncot is előadtak.

A felhasznált arab dallamokat a komponista még ifjúkorában, 1881-ben gyűjtötte Algírban, amikor néhány hónapot töltött Afrikában, hogy meglátogassa barátját és mentorát, a világhírű Henri Vieuxtemps hegedűművészt. Hubay – a magyaros feldolgozókat leszámítva – ritkán idézett műveiben kölcsonmotívumokat, és ezek legnagyobb része, különös módon, éppen az operák táncjeleneteiben fordul elő. Amint korábban említettem, az *Alienorban* egy régi breton dallamot szólaltatott meg Merlin álmának megjelenítésében, *A falu rosszában* magyar motívumot használt a „czicázó”-ban, a *Lavotta szerelmében* pedig a *Chlopiczky-nótát* és Lavotta János táncát idézte a balett huszártoborzójában és bokázójában.

Így tett 1935-ben bemutatott utolsó operája, *A milói Vénusz* esetében is, amikor az ókori görög környezet illusztrálására odaillo dallamokat keresett. Két ógörög (vagy annak vélt) motívumot használt fel az operában, az egyiket, egy lyd hangsorú melódiát, a 2. kép táncjelentébe szötte bele. A balett ezúttal is az illusztráció, a hangulatfestés funkcióját látja el a darabban, azaz nem vesz részt a cselekmény alakításában és a jellemábrázolásban. A lírai dallamairól ismert Hubay a táncokban egy másik oldalát mutatta be, a közönség és a kritikusok reakciói szerint jelentős sikerrel: ezúttal is egy orgiajelenet ábrázolásához hívta segítségül a színpadi mozgás látványát, ahogy a *Moharózsa* és *Az álarc* balettjében tette. Az előadók közül Bordy Bella szerzett osztatlan elismerést.

Hubay következő színpadi művének, *Az önző óriás*nak nem könnyű meghatározni a műfaját. Az Oscar Wilde meséje (*The Selfish Giant*) nyomán komponált darabot a legtöbb forrásban, közöttük a kiadói levelezésben is, balettként említik, máshol pantomimként, pantomimbalettként vagy éppen színpadi zenekölteményként hivatkoznak rá. Egyik interjújában a szerző a „szimfonikus mesejáték” megnevezéssel illette: „*nem opera, nem pantomim, nem is táncműve, sem pedig melodráma. Egyfelvonásos szimfonikus mesejáték, amelynek játéktartama körülbelül egy óra. Vannak önálló zenekari részek, pantomimjelenetei, táncrészei láthatatlan kórusokkal, és végül van benne melodramatikus jelenet is, amelynek során beszélnek a szereplők.*”¹¹

A Márkus László és Mohácsi Jenő által színpadra vitt történet lényege, hogy az óriás kitiltja pompás kertjéből a gyerekeket, ezért ott örökre megmarad a tél, és hamarosan mindent beborít a jég. Az óriás végül megbánja szívtelenségét, visszahívja a gyerekeket, és velük visszatér a tavasz is. A darabban prózai, énekes és táncos szerepek is vannak: csak beszél és pantomimszerűen mozog az Óriás és a Kisfiú, koloratúrszoprán a Madár és baszus a Jégmadár, illetve táncolnak a gyermekek, a Tavasz tündérei és a Télfiai (Jégzivatar, Hópelyhek, Jégesapok). Az 1936. februári bemutaton Bordy Bella alakította a Tavasz tündéréit, Csányi László a Jégzivatart, a koreográfiát Brada Rezső készítette. Az Operabarátok Egyesülete által szervezett díszelőadáson Hubay műve után *Az infánsnő születésnapjának* felújítására került sor. A szintén Oscar Wilde nyomán komponált táncjátékkal Radnai Miklós zeneszerzőre, az Operaház előző évben elhunyt igazgatójára emlékeztek.

**Bordy Bella (középen) a Tavasz tündérei között *Az önző óriás*ban
(*Színházi Élet*, 1936, 11. sz.)**

Az őnző óriás nem kifejezetten gyerekdarab, de a mesés történet, a színes látványelemek, a könnyen megközelíthető zene és a sok gyerekszereplő miatt a legifjabb korosztály is része a mű célközönségének, akkor is, ha az ő számukra még nem érthető a mű mondanivalójának valamennyi rétege (például a fehér ruhás kisfiú, akit a megváltozott óriás felsegített a fára és ezzel megtörte a varázslatot, sok évvel később visszatér, kezén és lábán a szeretet sebeit viselve, és magával viszi a megöregedett óriást saját kertjébe, a Paradicsomba). Hubay fontos szerepet szánt a gyermektáncosoknak is, akiket szintén Brada Rezső tanított be nagy műgonddal.

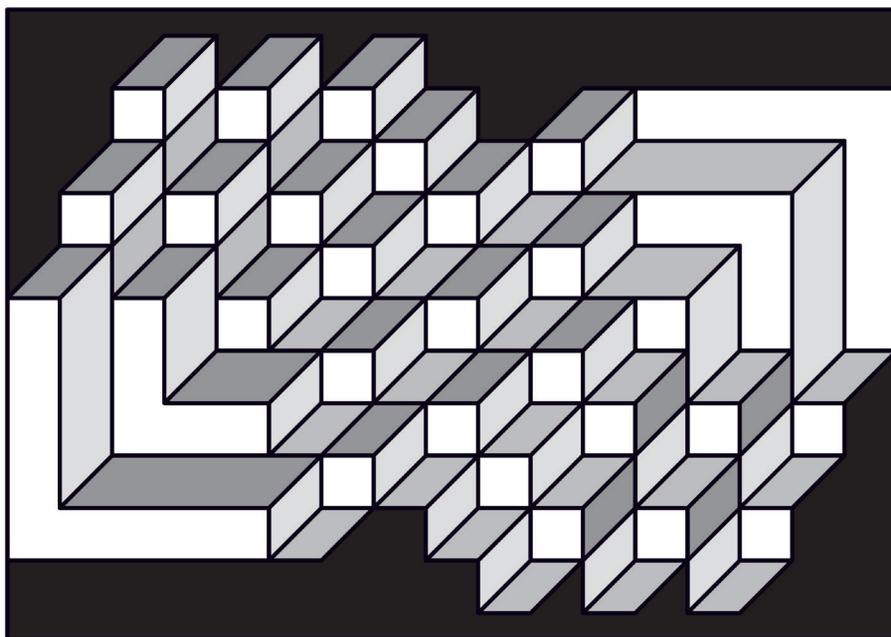
A gyermekek tánca *Az őnző óriás* bemutatóján (Színházi Élet, 1936, 11. sz.)

Hubay utolsó színpadi műve a *Csárdajelenet* című balett, amelyet Kenessey Jenő állított össze és hangszerelt a világhírű csárdajelenetek zenéjéből, Lányi Viktor és Oláh Gusztáv története nyomán. Jelenleg nem ismert, hogy a mester milyen mértékben vett részt a balett kialakításában, a fennmaradt levelezés alapján azonban úgy látszik, hogy Hubay a hegedűre és zongorára írt darabok zenekari változatait is rendelkezésre bocsátotta, és Kenessey kérésére átvezető szakaszokat, valamint hegedűkadenciákat is komponált. A kormányzó névnapján, 1936. december 6-án bemutatott alkotás kiemelkedő szerepet kapott a tánc történetében, mivel koreográfója Harangozó Gyula első, átütő sikerű alkotása volt, amelyben a zseniális ifjú művész vidéken gyűjtött, eredeti népi táncokból is ihletet merített. A csaplárosnét Bordy Bella, a Cigányleányt Vera Ilona, a Pandúrkáplárt Kőszegi Ferenc és a Cigányprímást Zsedényi Károly személyesítette meg. Fellépett maga Harangozó Gyula is a Lókupec szerepében.

A sors különös játéka mutatkozik meg abban, hogy éppen a kor zenei doyenje, a konzervatív ízlésű Hubay Jenő utolsó műve adott alkalmat arra, hogy az új korszak kiemelkedő táncmestere lerakhassa a magyar nemzeti balett alapkövét.

JEGYZETEK

- 1 Az opera keletkezésének történetét Hubay számos interjúban elmesélte az 1891-es bemutatón idején, és a lapok ezek részleteit adták tovább több-kevesebb eltéréssel (lásd többek között *Zenelap*, november 3. és *Pesti Hírlap*, december 6.). A Hubay-család birtokában lévő hagyatékban számos további újságkivágat található, többsége forrásmegjelölés nélkül.
- 2 Egy forrásmegjelölés nélküli újságcikk szerint összesen három breton dallam található az operában, az említett balett mellett az 1. felvonásbeli harcosok dalában és a negyedik kép nászdalában (Hubay-hagyaték).
- 3 Gevaert leveléről és Hubay válaszárol a *Pester Lloyd* 1891. január 6-án tudósított. Hubay 1882 elejétől 1886 nyaráig a Conservatoire hegedűtanszékét vezette, és továbbra is jó viszonyt ápolt egykori igazgatójával. Arra vonatkozóan nem találtunk adatot, hogy a tervezett hangverseny megvalósult-e.
- 4 *Moskauer Zeitung* 1893. március 2. (nyugati naptár szerint). A hegedűművész sikeréről sokat elárul, hogy csak három ráadás eljátszása után lehetett folytatni a koncertet a balett előadásával. Lásd *Délmagyarország*, 1935. július 11.
- 5 *Közgazdasági Napló*, 1896. március 15.
- 6 *Budapesti Hírlap*, 1903. február 22.
- 7 *Pesti Hírlap*, 1906. november 18.
- 8 *Pesti Napló*, 1914. március 24. Az opera ekkor még a *Szerelmi éj* címet viselte, Hubay 1915 nyarán nevezte át *Az álarcra*.
- 9 *Budapesti Hírlap*, 1914. március 26.
- 10 *Budapesti Hírlap*, 1935. szeptember 26.

Huszonöt tudós a mesterséges intelligenciáról

„A társadalomra nem a gép jelenti a veszélyt,
hanem az, amivé az ember teszi a gépet.”

(Norbert Wiener)

(a John Brockman által szerkesztett *Possible Minds. 25 Ways of Looking at AI*
c. könyv ismertetése)¹

John Brockman New Yorkban élő kulturális-tudományos menedzser, „impresszárió”, aki időszerű és fontos témákkal foglalkozó tudományos könyveket ad ki, a világ leghíresebb tudósait szólaltatva meg bennük. Húsz éven át működtetett egy interdiszciplináris szalont, évente feltett egy-egy fontos kérdést a résztvevőknek, válaszaikat kötetben jelentette meg. Szemléltetésül néhány kérdés (melyek egyben e könyvek címei is): Mi volt az elmúlt 2000 év legnagyobb felfedezése? Hogyan látja a következő 50 évet? (Ezek magyarul is megjelentek 2000-ben, illetve 2003-ban.) Mi az, amit hiszünk, de nem tudjuk bizonyítani? Mi az Ön veszélyes gondolata? Mitől optimista Ön? Miben változott meg a véleménye? Megváltoztatja-e az internet a gondolkodásunkat? Mi az, ami miatt agódnunk kell? Mit gondoljunk a gondolkodó gépekről?

A harminc általa szerkesztett könyv mellett saját maga is írt néhányat, köztük A harmadik kultúra (*The Third Culture: Beyond the Scientific Revolution*) címűt, mely világ híressé tette. Harmadik kultúra alatt azt érti, hogy túl kell lépni a szokásos reál–humán megkülönböztetésen, a tudomány, a tudósok váltak életünk legfontosabb szereplőivé. A tudósok teszik fel a legfontosabb kérdéseket, és a tudomány területéről származnak a legfontosabb hírek. A harmadik kultúra egyben a humán és reál kultúrát összekötő hidat is jelenti. Megszűnik a szaktudományok izoláltsága, a tudósok olyan nyelven kénytelenek írni, amit a más szakmabeliek, sőt, a laikusok is megértenek.

A 25 mesterséges intelligencia (MI)-szakértő túlnyomó része amerikai, általában híres amerikai egyetemek (főként az MIT és a Harvard) professzorai. Rajtuk kívül ketten az angliai Cambridge-ből valók, egy oxfordi, egy pedig londoni. Nincs a szerzők között viszont Ray Kurzweil, a Google mérnök-zsenije, Nick Bostrom svéd származású filozófus (aki Oxfordban tevékenykedik) és Richard David Precht, a német nyelvterület legjelentősebb MI-tudósa. Max Tegmarkkal együtt (aki viszont szerepel a könyv szerzői között) én négyüket tartom a MI legjelentősebb mai tudósainak. (Kurzweil és Bostrom valószínűleg „túl nagy nevek” ahhoz a szakmában, hogy Brockman 25-ös válogatásában szerepeljenek.) A szerzői lista azonban így is impozáns, és van köztük két kulturális menedzser is, akik a MI és a művészetek, a kultúra összefüggéseit vizsgálják.

A MI kapcsán felmerülő legvitatottabb, leggyakoribb kérdések a következők. Miben különbözik a gépi intelligencia és az emberi agy; utolérheti-e a mesterséges a természetes intelligenciát? Létezhet-e nem szénalapú, mesterséges tudat? A MI beilleszkedik a műszaki fejlődés történelmi vonalába, vagy egy új jelenséggel állunk szemben? Önállóosodhat-e a MI? Képesek vagyunk/leszünk-e a MI emberbarát programozására? Veszélyt jelenthet-e az emberre? Elveszi-e a munkánkat, és feleslegessé teszi-e az embert? Ezek gyakran tárgyalt témák, a Valóság 2019. decemberi számában én

magam is foglalkoztam velük.² A szerzők viszont nem térnek ki a MI alkalmazásának munkaerőpiaci hatásaira – ami egyébként a téma leggyakrabban és legszéleskörűbben tárgyalt vonatkozása.

(*Wiener az új technológiák felelőtlen alkalmazásáról*) A mesterséges intelligenciáról Brockman 2016-ban kezdeményezett beszélgetést a szakterület tudósaival. Bevezetőjében az ahhoz fűződő reményeket és félelmeket még a szokásosnál is bombasztikusabban találja: „A MI korunk sztorija; ez áll minden mai történet mögött, ez Krisztus második eljövetele, és ez az Apokalipszis.” A MI most ahhoz hasonló fogalom lett, amilyen sokáig Wiener kibernetikája volt. És mivel a kifejezés elterjedtsége és a hozzá fűződő remények és félelmek ahhoz hasonlatosak, amik az általa kovácsolt kibernetika kifejezést az '50-es években övezték, visszanyúltak Wiener 1950-ben írt, *The Human Use of Human Beings* c. könyvéhez.³ Ebben Wiener egy olyan „új fasizmust” vizionál, amikor a gépek elnyomása alá kerülünk: „... a threatening new Fascism dependent on the *machine à gouverner*”. A technika meggondolatlan, az emberi igényekre és a következményekre tekintet nélküli fejlesztése és alkalmazása oda vezethet, hogy kicsúszik az ellenőrzésünk alól. A párhuzam a mai mesterséges intelligencia miatti félelemmel tehát nyilvánvaló.⁴ Wiener korai sejtelmei és félelmei csak manapság váltak aktuálissá.

Wiener kibernetikája az információn alapuló irányításra, visszacsatolásra és kontrollra vonatkozott, és hiányzott belőle a kognitív elem. Ezt az akkortájt tartott interdiszciplináris, ún. „Macy-konferenciák” során vitték bele, nevezetesen John McCarthynak tulajdonítható, aki a „mesterséges intelligencia” kifejezés szülőatyja, és e tudományterület egyik megalapítója (Minskyvel, Rochesterrel és Shannonnal együtt). A kibernetika fogalma viszont nem tűnt el, hanem – Brockman szavaival élve – „metabolizálódott”.

Brockman a szerzőktől nem várta el, hogy reflektáljanak Wiener 1950-es kijelentésére, ennek ellenére azt szinte valamennyi esszéíró megtette, mondanivalójukat arra felépítve fejtik ki. Viszont inspirációként két dolgot ajánlott a figyelmükbe. Az egyik Wallace Stevens Zen-ihletésű verse: A feketerígó, ahogy tizenháromféleképpen szemléljük. A másik az a példabeszéd, amikor vak embereket arra kérnek, hogy tapogassák meg az elefántot, majd mondják el, vajon mi lehet az. Brockman emlékeztet Marshall McLuhan kommunikáció-filozófus megállapítására is, miszerint az információtechnológiák révén „externalizáltuk” központi idegrendszerünket, elménket, és ezáltal egy egyetlen, óriási, közös emberi elmét hoztunk létre. Brockmant, a kultúra-menedzsert az a felismerés is köti az informatikához és a kommunikációhoz, hogy az új technológiák egyben új érzékelést, világfelfogást is jelentenek, és az új technológiai eszközök használata által újraformáljuk önmagunkat.

(*Mi és ők/azok*) George M. Church a génebésszet, a „genetic engineering” legnagyobb alakja, tevékenysége egyformán kötődik a Harvardhoz és az MIT-hoz is. Ő úgy gondolkodik, hogy végső soron minden dolgot és szervezetet legkisebb alkatrészeire, atomjaira lehet bontani, és ennek megfelelően, alulról felfelé haladva, létrehozhatunk bármilyen kombinációjú szervezetet az életteltől az élőig, az oktalantól az intelligensig terjedő skálán, beleértve a digitális technika és a robotika által alkotott újabb és újabb szerkezeteket. Ezért azzal kell számolni, hogy a jövőben sokféle létező, és sokféle elme vesz majd minket körül. A fő probléma nem az emberi és egy mesterséges intelligencia viszonya lesz, hanem az, hogy hogyan viszonyuljunk a legkülönfélébb intelligenciákhoz, és milyen jogokat adjunk a sokféle létezőnek. Amikor Jefferson 1776-ban leírta, hogy minden embernek elidegeníthetetlen joga van az élethez, a szabadsághoz és a

boldogság kereséséhez, a „minden ember”-be még nem értette bele a nőket, a rabszolgákat és a színes bőrű indiánokat. Ma már napirenden van, hogy az emberszabású majmok és a delfinek is részesedjenek e jogokban. Church szerint e fejlődés logikus és elkerülhetetlen szakasza lesz, amikor a hibrid szervezetekre is kiterjednek e jogok.

Ma még erkölcsi és jogi tiltások akadályozzák, hogy e mesterséges sokféleség kibontakozzon. Ezek azonban egyre inkább tarthatatlanok lesznek, a határok ledőlnek, a gátak átszakadnak. Gyakran, és főként elítélőleg használják ma a transzhumán, transzhumanista szavakat, azok, akik a régi értékrend és emberfelfogás alapján állnak. De Church e téren is megengedőbb, demisztifikálja e kifejezéseket. Az ember az általa létrehozott technikával a leggyorsabb élőlény lett. Egy amazóniai őslakos szemében vajon nem transzhumán az a nyugati ember, aki a Föld vonzását leküzdve képes a világűrbe kitörni, és ott akár hosszabb ideig is megteremteni az életfeltételeit?³

Egy ilyen soklétezős szituációban másképpen merül fel a robotok, a MI etikájának kérdése is; hogy hogyan viszonyuljanak az emberhez, milyen erkölcsi elveket tápláljunk beléjük. Church oda lyukad ki, hogy az emberközpontú etikával szemben a darwini evolúciós logika is érvényesülhet, amikor az erkölcs nem humánus, demokratikus szavazás és belátás kérdése, hanem a „győzőn az életképesebb” elv érvényesül. A Church által vizionált jövőben a felelősség „delegálásának”, megosztásának kérdése is másként vetődik fel. És különben is; felelősségünk nagy részét már régen a nagyvállalatokra, az állami szervezetekre, a kormányokra, a hadseregre, a különféle hivatalokra és laboratóriumokra bíztuk. Az önvezető járművek kapcsán ma lépten-nyomon azzal a divatos fejtegetéssel találkozunk, hogy ki a felelős az általuk okozott kárért vagy balesetért. Ez azonban ugyanaz a kérdés, hogy ki a felelős egy nagyvállalat vagy hivatal hibás döntéseiért – állítja Church. És lássuk be, jogosan.

Mindezzel szemben áll a megrögzött materialista (egy kicsit árnyaltabban és szakszerűbben: komputacionista) hírében álló Daniel C. Dennett (Tufts Egyetem) leegyszerűsítő kijelentése: „Nem mesterséges tudattal rendelkező ágensre, hanem intelligens eszközökre van szükségünk.” És hogy véleménye felől a „technofiliasoknak” ne maradjon kétsége, még ezzel is megtoldja: „A MI jelenlegi formájában a humán intelligencia élősködője.”

(Mi következik a tudat emergens jelenségként való felfogásából?) Francis Crick – aki James Watsonnal együtt először írta le a DNS kettős spirál-formáját – a tudatot emergens jelenségnek, az agy termékének tekintette, e tételt pedig „meglepő hipotézisnek” nevezte. Ez lett a mai modern idegtudományok alaptétele. A klinikai neurológusok és neuropszichológusok azóta (1994 óta) sem találtak semmi olyan jelet, mely arra utalna, hogy a tudati működésnek a neuronok hálózatán kívül lenne más, nem anyagi jellegű összetevője, vagy alapja. Frank Wilczek, az MIT Nobel-díjas fizikaprofesszora szerint e tételből három fontos állítás következik: (1) a MI-nak is lehet tudata, (2) a MI szintén lehet kreatív, (3) a MI gonosz is lehet. Ha ugyanis a tudat emergens jelenség (azaz kialakulásában nem játszanak közre metafizikai, transzcendens elemek), akkor – legalább is elméletileg – mesterségesen is létre lehet hozni az atomok olyan kombinációját, mely azonos az aggyal, és amelyből majd – a komplexitás kellően magas fokán – emergens módon létrejön a tudat. Sőt, e logikai szálát tovább fonva Wilczek arra a következtetésre jut, hogy az intelligencia általános formája valójában maga a MI, az emberi intelligencia pedig annak egy specifikus megnyilvánulása.

Ez az érvelés egybevág Max Tegmark azon tételével, hogy az intelligencia közegfüggetlen, független az azt hordozó, közvetítő anyagtól, azaz nemcsak szerves-anyag-alapú, szén-alapú lehet, hanem bármilyen, így szilícium-alapon is létrejöhet. (Tegmark e tétele kiterjed a számításra és az információra is.)⁶

(A fordulópont, az igazi veszély az ÁMI) Általános mesterséges intelligenciának (ÁMI) nevezik azt, amikor a MI minden területen eléri, majd meghaladja az emberi intelligenciát. A tudományterület tudósainak elképzelései szerint ez száz éven belül várható, legtöbbben néhány évtized távlatába, 2040-2050 környékére teszik. Ezt a határt különösen Tegmark tekinti létfontosságúnak. Elsősorban nem azért, mert ezt követően a Homo sapiens bármilyen kognitív tevékenység terén helyettesíthető lesz. Hanem azért, mert ezt követően az ÁMI – *per definitionem* – okosabb lesz nálunk. Tehát nem fogjuk tudni érvényesíteni az akarunkat fölötte, túljár az eszünkön, az lesz, amit ő akar. Tegmark az *AI safety*, a biztonságos MI megalkotásának (illetve a MI kordában tartásának) vezéralakja, ilyen témájú nemzetközi konferenciák és társaságok szervezője. Nyomatékosan hirdeti, hogy még az ÁMI kialakulása/megalkotása előtt ki kell dolgozni azokat az elveket és szabályokat, amelyek a MI használatát biztonságossá teszik. (A megjelenését követően ugyanis erre már nem lesz alkalmunk, az ÁMI önállósítja magát, a saját elképzelései szerint fog cselekedni.) A Tegmark által javasolt elvek és szabályok főként a MI fejlesztésének egyes irányaira és alkalmazási területeire vonatkoznak.

A helyzet kísértetiesen hasonlít az atomfizika terén történetekre. Rutherford, az atomfizika kezdetének legnagyobb tudósa 1933. szeptember 11-én kijelentette, hogy az atomokból kinyert energia holdkóros ötlet. Másnap, szeptember 12-én Szilárd Leó közzétette a neutronokkal indukált nukleáris láncreakció ötletét. De itt most sokkal veszélyesebb jelenséggel állunk szemben. Az atomfegyverek gyártása és használata egy egyszerű, igen-nem döntés kérdése. A MI intelligencia esetében viszont a veszély szinte megfoghatatlan, kúszó, folyamatos jelenség. Nehéz előre megmondani, hogy melyik irányú fejlesztést kellene betiltani. Tekintettel az előre jelzett 2040-2050-es időpontra, Tegmark azt javasolja, hogy a rendelkezésünkre álló két-három évtizedet arra kell felhasználni, hogy intenzíven kutadjuk, milyen irányt vehetnek a fejlemények és hol szabjunk meg korlátokat. Ez igen tág kör, beletartoznak az erkölcsi értékek és a nemzetközi együttműködés területe is.

(Amikor a kigyó a saját farkába harap) A gépi tanulás legsikeresebb módja a neuronhálózatokat utánzó deep learning. Ennek során a rendszer adatok hatalmas halmazában keresi az összefüggéseket, függvényt rajzol fel belőlük, és minden további információval tökéletesíti azt. Minél több információt, képet táplálnak be adatbázisába pl. a kutyáról, annál pontosabban fogja tudni azonosítani azt. Judea Pearl, az UCLA (Kaliforniai Egyetem) komputer-tudósa a deep learninget a végtelenül lassú darwini szelekcióhoz hasonlítja, amikor pl. a kigyó, vagy a sas látása évmilliók során tökéletesedett.⁷ Ezzel szemben az embernek csak évszázadokra, legfeljebb évezredekre volt szüksége ahhoz, hogy látását nagyítóval, szemüveggel, majd idővel mikroszkóppal tökéletesítse. Ez az emberi tulajdonság ugyanis nem a darwini evolúció eredménye; hanem annak a következménye, hogy a Homo sapiens képes „a valóság mentális reprezentációjára”.⁸ (Ezt nevezzük tudatnak; számomra Michio Kaku tudat-meghatározása a legszimpatikusabb, miszerint a tudat a jövő szimulációjának a képessége.)⁹ Az ember tehát mentálisan reprezentálja a valóságot, és elképzeléseit, változtatásait, kísérleteit nem a hosszú időskálával „dolgozó” evolúció igazolja, vagy veti el, hanem azok életképességéről rövid idő

alatt megbizonyosodik. Sőt, hipotéziseket és ellenhipotéziseket állít fel és teszti azokat, így igazolva vagy elvetve elképzelései jogosságát, életrevalóságát. (Sőt, még fantáziáját is segítséül hívja.) A deep learning azonban nem képes a „Mi van akkor, ha...?” jellegű kérdések feltételére, mert nem képes „a valóság mentális reprezentációjára”, azaz nincs tudata. Hm... a kigyó a saját farkába harapott. Az ÁMI, az általános mesterséges intelligencia – meghatározása szerint – minden vonatkozásban fejlettebb lesz az emberinél, és ennél fogva már tudata is lesz. De a MI-nak tudata csak akkor lehet, ha eléri az emberi intelligencia szintjét; amihez a valóság mentális reprezentációjának képességére lenne szükség. – Hadd legyen e dilemma feloldásának feladata azoké, akik 2040-2050-re jósolják az ÁMI eljövételét.

Valójában itt a tudat emergens megjelenésében kellene bízunk. És miközben számtalan bonyolult jelenséget ezzel magyarázunk, azért a kételkedés megmarad. Jól példázza ezt Harari hasonlata (miközben ő is a tudat emergens felfogásának híve). London közlekedését veszi alapul, mely valóban egy szinte végtelenül sokszereplős, rendkívül komplex rendszer. De vajon elképzelhetőnek tartjuk-e, hogy csúcsidőben, a Piccadilly Circus fölött lebegve, emergens módon megjelenik a londoni közlekedés tudata és azt mondja: Ejnye, de be vagyok dugulva!¹⁰

(A Teremtés, mint kereső algoritmus) Képesek vagyunk gondolatok és intelligencia automatikus előállítására – ez a MI. De tudunk-e anyagot is automatikusan (azaz digitális technikával) előállítani? Ez a kérdés foglalkoztatja Neil Gershenfeldet, az MIT Bitek és Atomok Központjának igazgatóját. Az ember, ha egy szerkezetet eszkábál, először az alkatrészeket készíti el, majd összeszereli az egészet. Micsoda primitív módszer! Az evolúció ezzel szemben úgy működik, mint egy keresőgép: az összes lehetséges változatból kiválasztja az adott körülményekre szabott optimálisat. (Bár igaz, az idővel nem spórol.) Az ember azonban – bár tudatlanul – elsajátította ezt a módszert, amikor megalkotta a MI-t. A MI sem alkatrészekből hozza létre az optimális változatot, hanem a lehetséges változatok nagy számából kiválasztja a megfelelőt.

Ez a módszer terjedőben van a mérnöki tervezésben, és „deklaratív”, vagy „generatív” dizájnnak nevezik, szemben az eddigi „imperatív” dizájnnal. A mérnök nem explicit módon tervezi meg a gépet, hanem betáplálja a MI-ba, hogy az milyen kívánt tulajdonságokkal és képességekkel rendelkezzen, és a MI azt létrehozza. (Hiszen a lehetséges gépek száma végtelen, s ebben ott található a kívánt variáns is.) A digitális és a fizikális határterületén vagyunk, a bitek és atomok viszonyának világában. Félünk, mi lesz, ha megalkotjuk az ÁMI-t. Pedig jobban kellene tartanunk attól az automatától, amely tettszése szerinti gépet hoz majd létre, figyelmeztet Gershenfeld.

(Célok és értékek) Minél intelligensebb lesz a gép, annál fontosabb, hogy a kellő értékekkel legyen beprogramozva. Mert az önvezető autó magától nem tudja, hogy a gyalogosok nem szeretik, ha elütik őket. Ha az ÁMI azt a feladatot kapja, hogy találja meg a rák ellenszerét, előfordulhat, hogy a világ teljes népességén kísérletezik, tengerialacként használva az emberiséget. Vagy ha a világ óceánjainak savasodását kell megállítania, esetleg a légkör oxigénjét fogja erre felhasználni. Ezek Stuart Russel, a Berkeley komputertudósának példái, de e téma klasszikus, sokat idézett példája Bostrom Szuperintelligencia című könyvéből való; amikor a gemkapcsok gyártására befogott szuperintelligencia a Föld összes erőforrását erre használja fel.

Az értékek kérdése igen sikamlós terület. Gondoljunk csak a politikai értékek ellentmondásos változatosságára. Vagy az egyes egyének értékskálájára. Russel az egyéni értékek meghatározásának problémájára hívja fel a figyelmet. Ha elfogadjuk a feltételezést, hogy

elménk egyes alrendszerének preferenciái inkompatibilisek egymással, a vágyaink, óhajaink kielégítésére törekvő ÁMI megoldhatatlan feladattal találja szemben magát. De a robotok értékekre való tanításába besegít majd a piac is. Mert ha pl. egy háztartási robot ebédre megfőzi a macskát – nem ismervé fel, hogy annak „érzelmi értéke” a háziak számára sokkal nagyobb, mint a „tápértéke” – gyártója súlyos piaci veszteséget fog elszenvedni. (A célok és értékek témájáról Tegmark Élet 3.0 című könyvében találhatunk egy rendkívül izgalmas fejezetet.)

Megítélésem szerint ez lesz a MI-val, pontosabban az ÁMI-val kapcsolatos legsúlyosabb probléma: milyen célokat és értékeket tápláljunk a gépbe. (De a probléma majd azután is fennáll majd: az autonóm gép tetszése szerinti értékeket fog vallani.) A deep learning már ma is ad egyfajta megoldást: az algoritmust a napi sajtón és a világirodalom legismertebb, legbecsesebb művein tréningeztetve előáll egyfajta értékkeverék... De aligha hihető, hogy ez a mix jó alapul szolgál majd az emberiség sorsát a kezében tartó ÁMI számára. A téma újabb buktatója, hogy az emberi viselkedés és gondolkodás jelentős mértékben irracionális. – A feladat megoldhatatlannak tűnik: ki határozza majd meg ezeket az értékeket? Az ENSZ? Vagy a pápa? Vagy a Nobel-békedíjasok? Vagy Nobel-díjas írók könyvein kellene tréningeztetni az ÁMI-t? Ide kívánczok egy Dosztojevskij-idézet A Karamazov testvérekől, mely Tegmark hivatkozott könyv-fejezetének mottója: „Az emberi lét titka nem abban rejlik, hogy hogyan élünk, hanem abban, hogy miért élünk.”

(Intelligencia és dominancia) Hawking, Musk, Gates, Tegmark, a szakma nagyjai szinte egyöntetűen vallják, hogy idővel eljön majd az ÁMI fölény-kerekedésének veszélye. Ezzel szemben viszont Steven Pinker, a Harvard pszichológus-professzora nem tart ettől. Elveti a determinista történelemfelfogást, az eszmék és az érvelés erejében hisz. Az ÁMI-nak tulajdonított veszélyeket a tudományos alapok nélküli, ótestamentumi átkozódásokhoz és jeremiádákhoz hasonlítja. Azt vallja, hogy a katasztrófa-szenáriók mindig könnyen utat találnak a tömegekhez. A jellegzetes MI disztópiák pedig „a szűklátókörű alfa-hím pszichológia kivetítődései az intelligencia koncepciójára.” (Azaz: az intelligensebb lény hatalmát mások meghódítására használja fel.) Figyelemre méltó tétele, hogy a rettegők téves platformon állnak: azt hiszik, hogy az intelligenciából következik a dominancia vágya. Azonban inkább ennek az ellenkezője valószínű: a szuperintelligencia jóhiszemű lesz. Én azonban könnyen el tudok képzelni olyan esetet, amikor ez nem így van. Az ember a bioszféra réme, folyamatosan veszi el a többi élőlény élethelyét, tevékenysége következtében ezerszámra pusztulnak ki a fajok. Ha a szuperintelligenciának lesz tudata, az minden bizonnyal kozmikus, ökológiai tudat lesz, és akkor a Homo sapiens ellen fordulhat. De valószínűbb, hogy olyan megoldásokra és gyakorlatra tanít és kényszerít majd minket, ami tevékenységünket környezetbaráttá teszi.

Pinker mélységesen hisz a nyugati társadalmakban és a demokráciában. Felállítja azt a tételt, hogy ha a műszaki fejlődés elnyomásunkhoz és alávetettségünkhez vezetne, akkor az elmúlt évtizedek információtechnológiai forradalma következtében ennek már lennének negatív jelei, de szerinte nincsenek. Én azt hiszem, ez nehezen tartható álláspont. Gondoljunk arra, hogy az internetes platformok (de nemcsak a legnagyobbak, hanem a helyi online-kereskedők is) mi mindent tudnak rólunk, mennyi adatot gyűjtenek, és milyen módon manipulálják ízlésünket, életmódunkat, sőt, gondolkodásunkat és döntéseinket is. És amilyen mértékben az olvasás egyre inkább átkerül a könyvekről és az újságokról az internetes e-bookokra és hírportálokra, olyan mértékben alakul majd át a folyamat: nemcsak mi olvassuk majd a könyveket és híreket, hanem azok

minket. Orwell Nagy Testvére nem hinne a szemének. És gondoljunk arra is, hogy a nagy internetes és információtechnológiai vállalatok tevékenységének az ellenőrzése és adóztatása mennyi problémát jelent Amerikának és az EU-nak is.

Stephen Wolfram a programozás leghíresebb tudósa. A MI legnagyobb veszélyét abban látja, ha megkapjuk általa a halhatatlanságot. És valóban, minden, ami bennünk emberi, minden törekvésünk értelmét vesztené; életünknek a halál ad értelmet.¹¹

(Ami a matton túl van) A sakk-automaták arra vannak programozva, hogy az adott helyzetben mindig azt a lépést válasszák, amely a legcélszerűbb a győzelemhez. Ily módon azonban csak MI-t lehet létrehozni. Ez a „tanítási” módszer azonos azzal, amely az emberiség hosszú történelmét jellemezte: a tanítás célja a konformitás és engedelmesség volt, az eretnekeket, másként gondolkodókat súlyosan megbüntették, megégették, a kreativitást nem honorálták. A tudományok és a műszaki fejlődés felgyorsulásához a felvilágosodásra volt szükség. A sakk-automatából akkor lesz ÁMI, ha hagyják, hogy kedve szerint játsszon: kipróbáljon egy új megoldást, vagy egy mások által alkalmazott lépést, ha élvezheti a játékot. A kérdés egy széles témába torkollik: mi az, amit az ÁMI-k majd megtehetnek, és mi az, amit nem. Büntetéssel és korlátozással, vagy jutalmazással és ösztönzéssel kell irányítani őket? És mi legyen a jutalmuk? Vagy a halhatatlan ÁMI-k büntetése?

Az ÁMI-k viselkedésének szabályozására irányuló törekvések mögött az a tapasztalat áll, hogy a rebellis ifjúság eltávolodik a társadalom kulturális és erkölcsi értékeitől, ezért jutalmazásra és büntetésre van szükség. A nyitott társadalomban élő emberek viselkedését azonban nem a külső feltételek szabályozzák; ők maguk választják meg, hogy milyen büntetésben vagy jutalomban részesüljenek. Az ÁMI-k programozása, „nevelése” így az adott társadalmi körülményeknek és feltételeknek a függvénye.

Alaptalan az a félelem is, hogy az ÁMI-k okosabbak lesznek nálunk. Létrehozásuk során a mi gondolkodásunk is fejlődik. Az emberi agy bármit el fog tudni gondolni, amit az ÁMI, a különbség csak a gyorsaságban lesz, az a hátrány viszont majd külső eszközök segítségével behozható lesz.

Bármennyire is meglepő, ezek David Deutsch gondolatai, aki a kvantumkomputerek előállításának legnagyobb tudósa (Oxfordi Egyetem). A meglepő az, hogy fejtegetése nem a kvantum-összefonódásról, a kvantumbizonytalanságról, és a részecskék kettős természetéről szól, valamint a kvantumkomputer előállításának nehézségeiről, hanem az ember és a gép kognitív jellemzőinek hasonlóságáról. Tétele: ha az emberhez hasonló, sőt, azt fölülmúló mesterséges intelligenciát akarunk alkotni, akkor ahhoz olyan társadalmi feltételeket kell teremteni, melyek az emberi intelligencia kifejlődéséhez is szükségesek.

(Gyermeki tanulás és MI) Az univerzum legjobb tanulója a gyerekek – állítja Alison Gopnik, a Berkeley nemzetközileg ismert gyermekpszichológusa, fejlesztés-kutatója. A MI-nak alapvetően két formája van, az egyik az alulról építkező deep learning, amikor az algoritmus egy mesterséges neuronháló segítségével adathalmazból keresi ki az összefüggéseket. Ide tartozik a „reinforcement learning”, a „megerősítő” vagy jutalmazó tanulás is. Ekkor egy függvény jutalmazza, vagy bünteti a MI-t, attól függően, hogy közelebb kerül, vagy távolodik a feladat megoldásától. A másik a főlülről lefelé irányuló tanulás, melyet bayes-i valószínűségi hálók beiktatásával végeznek: nem a MI-nak kell megalkotnia az összefüggéseket leíró függvényt, hanem a vizsgált adatokat megadott valószínűségi függvényekhez kell viszonyítania.

A gyermeki tanulás csodálatraméltó folyamat: mindkét fenti módszert alkalmazza, valójában azok legjobb tulajdonságait ötvözi, és aztán fölülmúlja azt. Mindmáig rejtély, hogyan fejlődik ki négyéves gyermekekben a kreativitás. Érdeemes a gyermeki tanulás elemeit megpróbálni felhasználni a gépi tanulásban: kíváncsiságot vinni be a gépbe és lehetővé tenni, hogy a gép aktívan interakcióba lépjen a külvilággal, mint ahogy az a gyermek tanulásának is fontos feltétele.

(Robotgondok és az emberi tényező) Mind a gépi, mind a nem gépi robotok fejlesztésének következő fontos lépése az lenne, hogy a gépek is ismerjenek minket, jelenjen meg bennük az emberi tényező. Fizikai robotok esetében egy egyszerű dologról van szó: a robot érzékeli a saját és mások térbeli elhelyezkedését, és ha pl. elindulok egy bizonyos irányba, ne legyen utamban. Ez a koordinációs feladat. A nem-fizikai robotok esetében már sokkal komplikáltabb igények jelentkeznek. Ha pl. megbízást adok az algoritmusnak tőzsdei tranzakciók végrehajtására, és közben, vagy ezt követően változik a pénzügyi helyzet, ismerje szándékaimat, és tudja, hogy a megváltozott feltételek közepette én hogyan cselekednék. E bonyolult interaktív feladatot az értékek összehangolásának (value alignment) nevezik. A robotot a feladat elvégzésére nem utasításos algoritmusokkal, hanem egy ún. „jutalmazási függvénnyel” veszik rá, ill. ösztönzik. Jó pontokat kap, ha helyesen cselekszik, és pontokat vonnak le tőle, ha hibázik, vagy a feladatot nem a legjobban látja el. (Erről szól Anca Dragan esszéje, aki a Berkeley komputer-tudósa.)

De miközben azon a feladaton töprengünk, hogy hogyan vigyük be az emberi tényezőt a MI egyenletébe, saját magunkkal sem vagyunk sok vonatkozásban tisztában. Az emberi döntéshozatal tipikus fekete doboz, nem tudjuk, hogyan születnek a döntések érzelmeink és a racionális megfontolások keverékéből. Az „ember-modell” egyik legfontosabb sajátossága a korlátozott optimalitás (bounded optimality); a korlátozott racionalitásból, vagy adathiányból következően a döntésünk sem lesz a legjobb, nem lesz optimális. Az embert utánzó mesterséges intelligencia kifejlesztésén dolgozunk, miközben nem ismerjük jól magunkat, a mintát. Pedig a MI megalkotásához még mindig az emberi minta a legalkalmasabb. A robotok tanításához, ösztönzéséhez is azt kell megértenünk, hogy hogyan tanulnak az emberek, mi ösztönzi őket. Ez az „inverz tanulási ösztönzés” (inverse reinforcement learning) témája. Ezeket a kérdéseket tárgyalja Tom Griffiths, a kognitív tudományok professzora a Princeton egyetemen.

A deep learning során találkozunk a „lokális minimumok” problémájával; amikor az összefüggéseket felrajzoló függvény értelmezési tartománya nem eléggé széleskörű (azaz korlátozott adatbázison nyugszik), a megoldás is korlátozott, „lokális” érvényű lesz. Általánosabb értelemben az emberi gondolkodást is a lokális minimumok jellemzik, de – Chris Anderson lelkes véleménye szerint – az AI az elkövetkező évtizedekben meghozza nekünk azt a lehetőséget, hogy a lokális minimumokat mélyebb, majd pedig globális minimumokra változtassuk, azaz univerzálisan gondolkodhassunk. (Anderson drónépítő vállalkozó, korábban a híres Wired tudományos magazin főszerkesztője volt.)

(Lesz-e szingularitás?) A mai technikai előrejelzéseknek az az alapja, hogy a műszaki fejlődés gyorsuló ütemben nő. Kurzweil emellett hosszasan, és számtalan adatot felvontatva érvel A szingularitás küszöbén című könyvében, és szinte mindennapos tapasztalataink is ezt támasztják alá. A szingularitás hívei szerint ez oda vezet (és maga a fogalom azt jelenti), hogy a gépi intelligencia utoléri, majd meghaladja az emberit, a kettő összeolvad, és attól kezdve az emberiségre (vagy az így létrejövő transzhumán lényekre) fantasztikus perspektíva vár. (Ezt valójában már Neumann János előre jelezte az ötvenes

évek elején, és maga a szingularitás kifejezés is tőle származik.) Seth Lloyd, az MIT elméletifizika-professzora ezt kétségbe vonja. Szerinte a műszaki fejlődés előrejelzése sok bizonytalanságba ütközik és nincsenek örökké tartó exponenciális folyamatok. A műszaki előrejelzés a jóslás műfajába tartozik. Az ötvenes években elképzelt robot-takarítónők fantáziának bizonyultak (az automata porszívók még mindig fennakadnak egy-egy szőnyegcsomón), és a robotok még mindig nem képesek megkötni a cipőfűzőjüket. A deep learning jól képes utánozni egy agyi funkciót, az agykéreg mintázatfelismerő tevékenységét. De hol van ez még az agy számos komponensének és egészének számtalan és végtelenül bonyolult funkciójától! A komputerek „nyers” információfeldolgozó képessége brutálisan nőtt – de az információfeldolgozás minősége, finomsága alig halad előre. (A számítógépek információfeldolgozó képessége két évtizeden át exponenciálisan, két évente megkettőződve nőtt, de az utóbbi időben valóban elakadt. Kurzweil azonban további olyan lehetőségeket lát, amelyek ezt az ütemet fenn fogják tartani.)¹²

Seth Lloyd egy másik érdekes jelenségre is felhívja a figyelmet. Amióta a programok képesek tanulni, és önmagukat tanítani, tökéletesíteni, a tudósok attól félnek, hogy a gépi tanulás egyre követhetlenebb lesz. Azonban kiderült, hogy az algoritmusok egyre inkább *emberi* módon tanulnak és az emberi agyat és gondolkodást utánozzák.

(*Hibrid intelligenciák*) W. Daniel Hillis, a Dél-Kaliforniai Egyetem komputer-tudósa ugyanarra a jelenségre hívja fel a figyelmet, mint amit korábban George Church-nél említettünk: félelmünk, hogy a MI-val, és különösen a szuperintelligenciával szemben alulmaradunk, nem új keletű. Ténylegesen ez történik az állammal és a nagyvállalatokkal szemben, melyeket Hillis „hibrid intelligenciáknak” nevez, mivel saját érdekeik, és emergens módon megjelenő céljaik vannak. Az analógia nyilvánvaló, és visszamegy Wienerig, aki „húsból és vérből álló” intelligens gépekről beszélt. A helyzet differenciált vizsgálata érdekében Hillis négyféle viszonyrendszert különböztet meg a gépi és a hibrid szuperintelligenciák (államok, vállalatok, hivatalok) között:

1. A gépi szuperintelligenciát az egyes nemzetállamok (azaz a hibrid szuperintelligenciák) birtokolják és ellenőrzik. (Ez inkább csak elméleti lehetőség, a globális világban már a hagyományos nemzetközi nagyvállalatok is kinőnek a nemzetállamok ellenőrzése alól – bár Kínában ez van megvalósulóban.)

2. A gépi szuperintelligencia a profitelven működő nagyvállalatok kezében van. (A világ efelé halad, a MI-t a nagy internetes platformok és az információtechnológiai nagyvállalatok birtokolják és működtetik.)¹³

3. A szuperintelligencia önállósodik és szembefordul velünk – ettől félünk a leginkább.

4. A szuperintelligencia önállósodik, de önkéntesen az emberiség javát szolgálja – ez az optimista forgatókönyv (ebben bízunk Steven Pinker).

(*Emberi agy és gépi intelligencia*) A számítógépek bővületében élünk. Lépten-nyomon azzal példálózunk, hogy mi mindenre képesek, hogy verte meg a Deep Blue 1997-ben Kaszparovot sakkban, hogy győzte le Watson a Jeopardy amerikai műveltségi vetélkedő nyerteseit 2011-ben, hogy szegényítette meg az AlphaGo Zero a go ázsiai bajnokát, Lee Sedolt 2017-ben. A MI szinte az élet, a tudományok minden területén csodálatos teljesítményekre képes. Seth Lloyd azonban felhívja a figyelmet, hogy nem egy gép verte meg a sakk vagy a go bajnokait; hanem a gépet megalkotó tudósok és a gép együtt.

George Church konkrét számokkal érvel az emberi agy mellett. Az említett műveltségi vetélkedő során az IBM Watsona 85.000 watt energiát fogyasztott (pontosabban ennyi volt a teljesítménye), versenytársai csak fejenként (azaz „agyanként”) 20-at. Egy felnőtt

emberi agy létrejöttéhez 6 billió joule energiára van szükség, ugyanannyira, mint amibe Watson előállítása került. A komputer számolásban hihetetlenül gyors, adattárolásban (emlékezetben) verhetetlen, de távolról sem képes arra a differenciált agyműködésre, ami az emberi gondolkodást jellemzi. Mire hát ez a nagy felhajtás?

Fred Wilczek mérlege is az emberi agy felé billen. Az információfeldolgozó technológiák hat területen biztosan előnyöket mutatnak az emberi aggyal szemben: a gyorsaságban, a méretekben, a stabilitásban, az élettartamban, a modularításban (a gépek architektúrája nyitott), és abban, hogy alkalmazási lehetőséget nyújtanak a majdani kvantumszámításnak. Ezzel szemben az emberi agy öt olyan vonatkozásban mutat fel egyértelmű előnyöket, melyek az előző szempontokhoz képest nagyobb jelentőségűek. A gépek processzorainak elhelyezése kétdimenziós, a háromdimenziós megoldás nehézségekbe ütközik, ezzel szemben az agy jól kihasználja a három dimenziót. Az agynak igen nagyfokú az önjavító képessége. A konnektivitás, a neuronok kapcsolódása tekintetében az agy fölülmúlhatatlan. Az agyat nem kell létrehozni, az biológiailag kifejleszteti önmagát, és – különösen gyermekkorban – minél intenzívebb az egyén kapcsolata a külvilággal, annál fejlettebb lesz az agya. Végül pedig nagy az előnye az „integráltság” terén. Az agyhoz természetesen módon kapcsolódnak az érzékszervek („szenzorok”), valamint a mozgató testrészek („aktuátorok”). A MI alkalmazását főként gazdasági szempontok teszik előnyösebbé. Az intelligencia távlatait tekintve azonban látnunk kell, hogy az emberi agy géppel szembeni előnyei egyre csökkennek, a gép előnyei viszont növekednek.

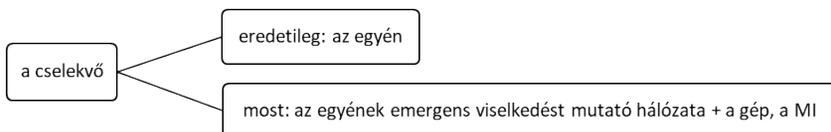
(Újra divat az analóg? A kontroll elvesztése) George Dyson tudománytörténész rövid, ötoldalas írása a számítás (komputáció) jövőjéről szól. Fő tétele az, hogy az analóg számítás nem halt ki, sőt, már visszatérőben van. „Miközben digitális komponenseket használunk, a rendszer által végzett analóg számítás egy bizonyos ponton messze meghaladja annak a digitális kódnak a komplexitását, amellyel azt létrehozták.” „Az analóg kontroll rendszerrel működő igazi mesterséges intelligencia egy digitális szubsztrátumból fog kiemelkedni ahhoz hasonlóan, ahogy a digitális számítógépek megszülettek a második világháború után az analóg komponensekből. Ez hamarabb meg fog történni, mint ahogy hinnénk.” Törekvéseink a visszajára fognak fordulni, mert „miközben olyan gépeket igyekszünk építeni, amelyek mindent képesek kontrollálni, elvesztjük az ellenőrzést ezen gépek fölött”.

Ugyanakkor Dyson felvet egy súlyos problémát: az emberi megértés korlátait. A MI harmadik törvénye úgy szól, hogy „ha egy rendszer elég egyszerű ahhoz, hogy megértsük a működését, az nem eléggé összetett ahhoz, hogy intelligensen viselkedjék. De ha eléggé összetett ahhoz, hogy intelligens legyen, a megértése túl komplikált lesz számunkra.” „Mindenesetre semmi akadályja sincs annak, hogy olyasmit építsünk, aminek nem értjük a működését.” „A számítás következő forradalma olyan analóg rendszerek létrehozásával fog járni, melyek fölött a digitális programozásnak semmilyen hatalma nem lesz. Azoknak, akik azt hiszik, hogy építhetünk olyan gépeket, amelyek mindent ellenőriznek, a Természet válasza az lesz, hogy megengedi, olyan gépet alkossanak, ami őket fogja ellenőrizni.”

E kérdések kapcsán abba a súlyos filozófiai problémába botlunk, hogy hol van az emberi megértés határa. Gotthard Günter kiberfilozófus szerint egy bonyolult rendszer csak egy még bonyolultabb színtről érthető meg. Ily módon ez már egy metafizikai probléma.

(Humán – MI ökoszisztémák¹⁴) A kibernetikai szemlélet eredetileg az egyéni cselekvő beágyazottságát jelentette az irányítási és információs folyamatba. Most viszont a szereplők hálózatának emergens tulajdonságairól van szó – a hálózatok tudományának

megjelenése következtében. Az is bonyolította a helyzetet, hogy kiderült, a káosz, majd a komplexitás a rendszerek tipikus viselkedésmódjai. Az eredeti, a döntéshozatalba bekapcsolt cselekvő egyénre vonatkozó kibernetikai szemlélet tehát most kiterjed az egyének emergens viselkedést mutató hálózatának és a gépeknek az összekapcsolt, komplex rendszerére. A MI része lett a kibernetikai folyamatnak. Ez merőben különbözik az eredeti kibernetikai felfogástól. Lassan képesek leszünk a komplex, heterogén hálózatok emergens viselkedésének az elemzésére, előrejelzésére, sőt, a tervezésére is. Ezek Alex „Sandy” Pentland gondolatai, aki az MIT-n a médiatudományok professzora. A kibernetikai folyamatban történt változást a szemléletesség kedvéért ábrával is érzékeltetem:

A Big Data elhozta azt a lehetőséget – írja Pentland –, hogy újraalkossuk civilizációinkat. Most láthatjuk a szociális interakciók részleteit is, és nem kötnek az átlagok, akár a piaci fejleményekről, akár politikai választásokról van szó, és ez jelentősen növeli az előrelátás képességét. A Big Data valójában korunk prométheuszi tüze, mely azonban ugyanúgy fordítható jóra, mint rosszra. A Big Data és a MI segítségével olyan ökológiai modelleket és rendszereket építhetünk, amilyenekre még sohasem volt módunk. De fennáll a veszélye az algoritmusok zsarnokságának is, amikor senki által sem választott adatkezelők irányítják a világot. Ez azonban – Pentland szerint – könnyen meggátolható: ha ellenőrizzük az algoritmusok bemeneteli és kimeneteli oldalait. (Látva, tapasztalva az internetes közösségi platformok működése körüli problémákat, én ezt nem nevezném könnyűnek.)

Ahhoz, hogy eljussunk a Humán – MI ökoszisztémákhoz, a MI-nak még komoly technikai fejlesztésre van szüksége. A mesterséges neuronháló neuronjai jelenleg még „buták”, üresek, ezért az általuk generált tudás nélkülözi a kontextust. Meg kell oldani, hogy az emberről való minél több tudással legyenek feltöltve. (Vagy éppenséggel annak a tudományterületnek az ismereteivel, amiben megoldást várunk tőlük.) Továbbá, a „reinforcement learning”, a megerősítő tanulás során fejleszteni kell azokat a jutalmazó függvényeket („credit assignment functions”), visszacsatolásokat, amelyek értékelik, hogy az egyes neuronok tevékenysége miként járult hozzá az eredményhez.¹⁵ Pentland utópisztikus elképzelése: ennek mintájára kellene felépíteni az emberi társadalmat is. Egyik érve az, hogy az emberi döntések gyakran a MI esetén fejlesztendő „credit-assignment” függvényekre hasonlítanak. (Bár bevallja, hogy ennek az elképzelésnek ugyanakkor komoly hátránya, hogy a propaganda, a reklámok, az álhírek erősen befolyásolják magatartásunkat.) De alkalmazhatónak tartja a módszert vállalatok működtetésére is – pontosabban a vállalati alkalmazottak magatartásának optimalizálására.

(*Kozmikus perspektíva*) Tegmark meghatározása szerint az intelligencia az atomok olyan elrendeződése, amely képes az információ-feldolgozásra. (Ebből következik, hogy az intelligencia nem kötődik kizárólag az éléhez, a szerves anyaghoz.) Kurzweil (aki nem szerepel e kötet szerzői között, viszont e tudományterület egyik legnagyobb alakja) az intelligenciát mintázatfelismerő képességként határozza meg. (Egyszerűbben: az összefüggések felismerésének képessége.) A világ-mindenség evolúciója szerinte

egy olyan folyamat, melynek során az információtechnológia és az emberi intelligencia egybeolvadása után „a világegyetemben létező anyag és energia átítatódik intelligens folyamatokkal és tudással”.¹⁶ Az univerzumnak tehát mintegy ez a sorsa, végzete, hogy intelligenssé váljon, és ebben az emberi intelligencia és az ember által kifejlesztett technológia döntő – ha ugyan nem kizárólagos – szerepet játszik. Hasonlóan magasztos szerepet szán Tegmark is az embernek. A Homo sapiens előtt szerinte két út áll (és ezt a jövőértékelést én is osztom). Az egyik az, hogy eltűnik, kihal. Elszaporodása és a bioszféra tisztító tevékenysége – ő a bioszféra réme – a fajok tömeges kihalásához vezetett, és a MI megalkotásával, de főként annak felelőtlen alkalmazásával saját maga is a kipusztult fajok sorsára jut.

A másik lehetőség az, hogy az ÁMI kifejlesztésével az ember elterjeszti az intelligenciát az Univerzumban. Az emberi tudat megjelenése az ébredéshez hasonlatos: az Univerzum a Homo sapiens tudatának megjelenése révén kezd tudatosná válni, önmagára ismerni. Az ember azonban törekeny lény, és képtelen olyan bolygóközi utazásokra, amelyek nem évekig, de fényévekig eltartanak. Az ÁMI révén viszont képes eljuttatni a tudatot, az intelligenciát (kiborgok, vagy letöltött elmék formájában) az Univerzum legtávolabbi szegleteibe is, és ezáltal a Homo sapiensnek lesz köszönhető, hogy ez a tudattalan Multiverzum öntudatosodik, önmagára ismer. Az ÁMI tehát ugyan megfosztja majd az embert mindattól, ami eddig létének értelmet adott: a hasznos tevékenységtől, önmaga fenntartásának képességétől, de egy semmivel sem fogható magasztos misszióval pótolja azt. (Ha csakugyan pótolja.)

E könyv több szerzője az ember és az általa alkotott intelligencia jövőbeli viszonyát pesszimistán értékeli. Venki Ramakrishnan az angol Royal Society (Tudományos Akadémia) indiai származású elnöke, Nobel-díjas mikrobiológus. Miközben egyetlen olyan megállapítást sem tesz, mely ne lenne ismert a MI iránt érdeklődő laikusok számára, arra a kérdésre, hogy fölénk kerekedhet-e a MI, ezt a választ adja: „Amiben egészen biztos vagyok: a MI sosem fog uralkodni a baktériumok fölött.”

Caroline A. Jones művészettörténész az MIT-n. Azt, amivé a kibernetikai gondolat mára fejlődött (MI, az embert fenyegető szuperintelligencia) rossz iránynak tartja, és jobboldali kibernetikának nevezi. Ez a „makacs arrogancia” vezetett a mai automata fegyverrendszerekhez, a humán munkaerő kiszorításához és a Google profitéséhez. „Vissza kell térnünk a baloldali kibernetikához, azokhoz az elméleti biológusokhoz és antropológusokhoz, akik célja az volt, hogy elősegítsék a fajokon túlmutató intelligens rendszerek megértését.”

NÉHÁNY FONTOSABB FORRÁSMŰ

Bostrom, Nick: Szuperintelligencia. Ad Astra, 2015.

Bostrom, Nick: Ethical Issues in Advanced Artificial Intelligence. web, 2003. <https://nickbostrom.com/ethics/ai.html>

Eggers, Dave: A Kör. Európa, 2016.

Günther, Gothard: Cyberphilosophy. BCL-Reports. English Collection, not complete. (Ed. Rudolf Kaehr, prepared by Prof. Eberhard von Goldamer, 2004), web.

Harari, Yuval Noah: Homo Deus. Animus Kiadó, 2016.

Kaku, Michio: Az elme jövője. Akkord Kiadó, 2014.

Kiss Károly: A mesterséges intelligenciáról – halandóknak. Valóság, 2019. december.

Kiss Károly: Ki akar itt superman lenni? Digitális jövő – veszélyekkel. L'Harmattan, 2019.

Kiss Károly: Az online titánok megszelídítése. Az internet szabályozása és jövője. Valóság, 2018. 10.

- Kurzweil, Ray: A szingularitás küszöbén. Amikor az emberiség meghaladja a biológiát. Ad Astra, 2014, és web.
- Kurzweil, Ray: How to Create a Mind. Viking, Penguin Books, 2012, és web.
- Pokol Béla: A mesterséges intelligencia társadalma. Kairosz, 2018.
- Precht, Richard David: Künstliche Intelligenz und der Sinn des Lebens. Goldman Verlag, München, 2020.
- Tegmark, Max: Élet 3.0. Embernek lenni a mesterséges intelligencia korában. hvg könyvek, 2018.

JEGYZETEK

- 1 Lehetséges elmék. A mesterséges intelligencia 25 megvilágításban. A kötetet a Penguin Books adta ki 2020-ban.
- 2 Kiss Károly: A mesterséges intelligenciáról – halandóknak.
- 3 Wiener nagy gondolata az volt, hogy az információs, irányítási és ellenőrzési folyamatok egyaránt vonatkozathatók az élő szervezetekre és a gépekre is. Alaptétele az a meglátás, hogy az intelligens viselkedés visszacsatolási folyamatokon alapul, és ez a gépekben is utánozható – ezáltal jutunk el korunk mesterséges intelligenciájához.
- 4 A könyv következő, 1954-es kiadásából viszont Wiener törölte a vonatkozó fejezetet. Az atombomba, majd a hidrogénbomba gyártása abban a korban különben is diszkontálta Wiener félelmeit a kibernetikai rendszerektől.
- 5 Egy Amerika meghódításához kapcsolódó történelmi mendemonda szerint Cortez és Pizarro azért voltak képesek néhány száz emberrel legyőzni az inkák és az aztékok sokezes seregeit, mert a bennszülöttek nem ismerték sem a lovat, sem a lőfegyvert, és az arcszörzetük is gyér volt. Így isteneknek képzelték a lovon ülő (réműletükben azzal egy élőlénynek hitt), kezükben mennydörgést és villámot szóró bottal felfegyverezett, szakállas spanyol konkvisztádorokat.
- 6 Lásd erről Élet 3.0 című könyvét.
- 7 Ebben van egy kis túlzás: amikor az algoritmust egy nagy adatbázison tanítják, „tréningeztetik”, az összefüggések felismeréséhez számára csupán a másodperc töredékére van szükség. De a hasonlat annyiban szemléletes, hogy az eredmény elérése nem hirtelen felismeréssel, hanem fokozatosan történik: a jelenséget leíró függvénygörbe fokozatosan válik egyre pontosabbá az újabb és újabb adatok birtokában.
- 8 De az öntudat nem az evolúció eredménye? Harari azt egy kb. 70 ezer évvel ezelőtt bekövetkezett mutációnak tulajdonítja.
- 9 Lásd erről Az elme jövője c. könyvét.
- 10 Harari, Homo Deus, 100. o.
- 11 E téma részletes kifejtését lásd „Az életnek értelme adó halál” című írásomban, a Ki akar itt superman lenni? című kötetben.
- 12 Lásd erről: Kurzweil, A szingularitás küszöbén.
- 13 Dave Eggers „A Kőr” című regénye egy ebből következő hátborzongató disztópia bekövetkeztét vázolja fel a közeljövőben. Nem nehéz felismerni, hogy a szerző a Facebook világalumát vizionálja. Egyébként vannak tanulmányok, melyek azt bizonyítják, hogy egy internetes platform el tudná látni a törvénykezés és kormányzás feladatát. (Lásd erről Az új szuverén című írást a Ki akar itt szuperman lenni c. kötetben.)
- 14 Az angol-nyelvű szakirodalomban az utóbbi időkben az ökoszisztéma kifejezést szélesebb értelemben használják: nem természeti, hanem a természeti rendszerek módjára működő komplex társadalmi és gazdasági rendszereket értenek alatta.
- 15 A wikipédia a Credit Assignment Problem magyarázatára azt a szemléletes példát hozza fel, amikor egy futballmeccs után az edző kiértékeli a játékosok teljesítményét: megmondja, hogy az egyes játékosok játékának elemei, mozdulatai mennyiben járultak hozzá a végeredmény kialakulásához és annak alapján tervezi meg a következő mérkőzés taktikáját.
- 16 Ray Kurzweil: A szingularitás küszöbén. web, 23. o.

A Munkásőrség három évtizede

A Munkásőrségnek az 1956-os forradalmat követő bő három évtizedben meghatározó szerepe volt Magyarország belső rendjének fenntartásában, jelképévé vált a Kádár-korszaknak. Megalakulása is „különös” volt, hiszen a forradalom fegyveres harcainak következtében teljesen felmorzsolódott a reguláris magyar hadsereg, a rendőrség és az úgynevezett tiszti különítmények (pufajkások) csak a szovjet hadseregre támaszkodhattak a belső rend fenntartásában. Ekkor születik meg a munkásőrség gondolata, amelynek soraiba be lehetett „csempészni” a feloszlott ÁVH tisztjeit és katonáit, olyan embereket, akik hűek voltak a rendszerhez. A hatalom szorult helyzete hozta tehát létre a munkásőrséget, amely a konszolidálási folyamat után is „helyén maradt”, szilárd támasza lett a politikai vezetésnek. A hétköznapi emberek szemében a későbbiekben is megmaradt a kommunista hatalom erőfítogtató szervezetének, amely mindenütt – a munkahelyeken, kiemelt objektumok védelmében stb. – jelen volt.

Az 1989-ben feloszlott Munkásőrség történetének feldolgozása fontos feladat, hiszen a XX. századi magyar történelem egyik „fehér foltjának” számít. A szerző, Kiss Dávid könyvének bevezetőjében írja: „Ez a tény egyszerre megkönnyítette és meg is nehezítette a kutatómunkát. Könnyű volt abból a szempontból, hogy nagyon kevesen foglalkoztak a témával, így sok újdonságot lehetett ezzel kapcsolatban feltárni, ugyanakkor kapaszkodóim sem igazán voltak, amely egyfajta »jelzőoszlopuk« szolgálhattak volna kutatásaim során. Az 1989 utáni munkák száma csekély, a korábbiak pedig javarészt propagandacélokat szolgáltak. A Munkásőrség történetének a teljes megértéséhez foglalkoznom kellett a nemzetközi és a hazai előzményekkel, és a testülethez hasonló más szervezetekkel is. Lényeges kiemelni, hogy sok esetben ezeknek a történetét is csak érintőlegesen vagy egyáltalán nem kutatták. Ugyanakkor csak a Csehszlovákiában és az NDK-ban működött gárdákkal foglalkoztam részletesen, mivel a Munkásőrség megszervezésénél ezeket használták mintául. Bővebben írtam az SZDP, MKP és MDP rendező gárdájáról, mivel róluk egy-egy mondatnyi utalás található csak néhány vonatkozó szakirodalomban, már csak azért is, mivel a hadseregnél nagyobb volt a létszámuk.”

A Munkásőrség mint „önkéntes, fegyveres, polgári karhatalmi szervezet” az 1956-os forradalom leverése után az „ellenforradalom maradványainak felszámolására, a Magyar Népköztársaság alkotmányos rendjének, a néphatalomnak, a szocializmus vívmányainak védelmére, a békés alkotómunka biztosítása érdekében” alakult meg. A szervezet felállítását az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1957. január 29-én határozta el, az Elnöki Tanács 1957. február 19-én kiadott 13. sz. rendelet rendelte el, a szervezést és felügyeletet az MSZMP megfelelő részlegei irányították. Állami felügyeletét és ellenőrzését a Minisztertanács látta el. A Munkásőrség országos parancsnokát a Minisztertanács nevezte ki, akinek javaslatára történt a tisztikar kinevezése, és a személyi állomány létszámának megállapítása is, amely társadalmi, hivatásos és polgári állományú munkásőrökből állt. Az első parancsnok Halas Lajos ezredes volt, aki ugyancsak parancsnoka volt az MKP- és az MDP-rendezvényeket felügyelő félkatonai szervezeteknek. A későbbiekben is meghatározó szervezeteknél szolgált, személyében „kipróbált elvtárs” került a Munkásőrség élére. Halas Lajos 1957. február 26-i Kazakov hadsereg-

tábornoknak adott tájékoztatójában 1957. november 1-éig 258 század felállítását ígérte 30 704 fővel. Az első munkásőr zászlóalj Budapesten, Kőbányán alakult meg 1957. február 28-án. Az első egységek állománya főleg a feloszlott ÁVH tagjaiból, valamint az MSZMP megbízható embereiből, továbbá volt partizánokból, nagyüzemi munkásokból került ki. A munkásőr egységek már 1957. május elsején is jelen voltak a Hősök terére szervezett MSZMP-nagygyűlésen, ahol biztosították a teret. A Munkásőrség feladata fokozatosan bővült: karhatalmi feladatok ellátása békében és háborúban, határőrizeti szolgálat önállóan vagy a BM Határőrséggel együttműködve, fontosnak ítélt állami és pártobjektumok őrzése és védelme, segítségnyújtás elemi csapásoknál, árvizeknél. A honvédelemről szóló 1976. évi törvény 17. §-a szerint a Munkásőrség közreműködik a háterszág védelmében, ennek keretén belül szükség esetén területvédelmi feladatokat is teljesít. A testület egységes egyenruhát – kékesszürke overallt és vörös csillagos ún. „Lenin-sapkát” – viselt, 1964-ig fegyverüket otthon tarthatták, de több önkényes használat miatt ezt később megtiltották. Az államtól kapott objektumokkal és az adott helyzetekhez igazodó fegyverzettel, járműparkkal gazdálkodtak. A Munkásőrség parancsnoksága saját kiképzési tervekkel rendelkezett, rendszeresen tartott országos és helyi gyakorlatokat, fennállásának 32 éve alatt 200 ezer fő szolgált tagjai között.

A Munkásőr újság volt hetilapjuk, emellett az Iránytű lapot, a Parancsnoki Tájékoztatót adták ki. Az országos parancsnokság adományozta a Haza Szolgálati Érdemérmét, a Szolgálati Érdemérmét, a Munkásőr Emlékérmét, a jubileumi Emlékjelvényt.

Külön nagy terjedelmű fejezet foglalkozik a kiadványban a Munkásőrség megszűntetésének körülményeivel, amely szorosan kapcsolódott a rendszerváltoztatás eseményeihez. Az MSZMP Központi Bizottsága 1985. május 8-án lemondott a testület közvetlen irányításáról, június 15-én pedig a Minisztertanács saját hatáskörébe vonta a felügyeletet. A Munkásőrség harckészültsége szinte a rendszerváltás végéig fennmaradt. Az országos parancsnok 1989 októberében még így fogalmazott: „A legfontosabb, hogy a Munkásőrséget át tudjuk menteni, egy új, baloldali felállású vezetés legitím szervezeteként a baloldali erők segítségével és támogatására.” Végül törvény (1989. évi XXX. törvény a munkásőrség megszüntetéséről), majd a novemberi népszavazás tett pontot a Munkásőrség történetére.

A kötet tehát a Kádár-korszak „párthadserege” történetét rajzolja meg az 1956-os forradalmat követő megalakulásától egészen az 1989-es rendszerváltozásig. A könyv nemcsak a politikátörténet, hanem a had- és a társadalomtörténet szempontjából is bemutatja a Munkásőrséget, valamint annak hazai és nemzetközi előzményeit. A kötethez gazdag dokumentumgyűjtemény tartozik.

(Kiss Dávid: A Munkásőrség története és előzményei. /Veritas könyvek 8./ Budapest, 2017, Veritas – Magyar Napló Kiadó, 636 p.)

Lila Thulin

Mi állt a viharos húszas évek háttérében?
(Valószínűleg) nem egy világjárvány vége

Miközben az Egyesült Államokban mindent megtesznek azért, hogy mindenki minél előbb be legyen oltva, a történészek szerint nehezen lehet felmérni az 1918-as influenzajárványnak a rákövetkező viharos évtizedre gyakorolt hatását

1918. november 8-án, táncolva ünneplő menet kigyózott végig csaknem öt kilométer hosszan a manhattani 5. sugárúton a szorongató tömeg közepette. A toronyházak ablakaiból a hivatalnokok maguk készítette konfettit szórtak, majd írógépzalagokat, amikor pedig kifogytak belőlük, apró papírdarabokat. Nem az influenzavilágjárvány vége miatt örültek, bár a városban csökkenni kezdett a halálozási arány. Azon a délutánon más okból éreztek felszabadultságot: vége lett a világháborúnak.

Az ünneplés nem tartott sokáig. A United Press hírügynökség egyik tudósítása idő előtt jelentette be az európai fegyverszünet végét; a valóságban belekerült még pár napba, amíg hivatalosan véget ért a háború. „Abban a pillanatban – tudósított a *New York Times* – New York egész lakossága önfeledt volt, érzelmeit szabadjára engedte, nem volt tekintettel semmire, csak arra a vágyra, hogy kifejezhesse, amit érez.”

A *Times*-nak ugyanabban a számában, amely az ünneplést taglalta és leírta, hogy II. Vilmos német császár számára jelképes koporsókat hordoztak végig az utcán, egy kisebb hír 1061 új fertőzöttről és 189 halálesetről tudósított az egész Amerikát továbbra is sújtó influenzajárvány kapcsán. „Tegnap körülbelül húszan fordultak New York Állam Egészségügyi Minisztériumához személyesen vagy levélben

olyan gyerekek örökbe fogadása miatt, akiknek a szülei meghaltak a járvány miatt” – olvashatjuk az újságban.

Alig egy héttel korábban, New York Queens kerületében az East River folyón túl, annyi szederjessé vált test halmozódott már fel a katolikus temető teljesen megtelt hullaházában, hogy a polgármester 75 embert rendelt oda elhantolásukra.

A háború vége és az influenzajárvány együttesen egy zürzavaros évtizedet zártak le és egy új korszakot vezettek be, amely kitörölhetetlen nyomot hagyott maga után: a viharos húszas éveket (the *Roaring Twenties*).

*

A közösségi médiában és a védelmet nyújtó maszkok mögött folytatott beszélgetések során sok amerikai játszik el azzal a gondolattal, hogy a nemzet készen áll a covid-19 utáni, édes bűnbán, költekezéssel és társasági étellel töltött nyárra, a saját „viharos 2020-as éveikre”. A felszínen sok a hasonlóság: A társadalom rendkívüli egyenlőtlenségek és a nativizmus idején kilép egy katasztrofális járványból, és következik a mulatozás. A történészek szerint azonban nem könnyű kategóriákba sorolni az 1920-as évek valóságát. „Vegyesek a tapasztalatok az 1920-as évekkel kapcsolatban – mondja Peter Liebhold, a Smithsonian Amerikai Történelmi Múzeum kurátora. – Ha általánosítunk, akkor óriási tévedésnek eshetünk áldozatul.”

Ha az influenzajárvány formálta ezt a harásny évtizedet, hatása nem mérhető le pontosan. A tévesen „spanyolnáthának” nevezett járvány mintegy 675 000 amerikai halálát okozta. A betegség különösen a fiatalokat sújtotta, az áldozatok átlagéletkora 28 év volt. Az áldozatok száma mellett eltörlül az első világháború alatt a harctéren elesett amerikaiak száma (53 402, és további 45 000 katona halt meg influenzában vagy tüdőgyulladásban).

Az aránytalanság ellenére a korszak hivatalos történetírásában az influenzajárvány háttérbe szorult a háború által uralta narratíva javára.

F. Scott Fitzgerald úgy írta le valamikor az 1920-as éveket, mint „a történelem legdrágább orgiáját”. Az ilyen idézetek és az olyan alapművek, mint *A nagy Gatsby* mellett a szerzőnek túl nagy szerep jutott abban, ahogy ma a viharos húszas évekről gondolkodunk.” Fitzgeraldot hibáztatom az évtized körül kialakult sok [tévhitért] – mondja Lynn Dumenil történész, aki a *The Modern Temper: American Culture and Society in the 1920s* (‘Modern vérmérséklet: az amerikai kultúra és társadalom az 1920-as években’) című könyvében vizsgálta felül az évtizedet. A Kaliforniai Egyetem irvine-i kampuszán tartott óráin Dumenil be szokta mutatni a lázas, pezsgővel táplált parti-jelenetet Baz Luhrman *Gatsby*-filmadaptációjából, ami ugyanolyan jó példa, mint bármelyik a flapper bacchanáliának beállított évtized „árnyalatlan” popkulturális víziójáról. „Van egy vad korszakként való felfogás a 20-as évekről, amikor mindenki mindent magához ragadott, amit csak megszerezhetett” – teszi hozzá Nancy Bristow, a Puget Sound Egyetem történelemszékének vezetője. Ez az elképzelés egy olyan valóság el-tűlzása, amely csak az amerikaiak egy bizonyos osztályára érvényes – nem pedig mindenkire.

„Az 1920-as évek tényleg a társadalmi pezsgés idejét jelentették” – mondja Randzsit Dighe gazdaságtörténész a New York-i Állami Egyetemen, Oswegóban. Az évtizedet a női szerepek, a szabadidő, a költekezés és a népszerű szórakozás változásai jellemezték, így ezeknek a túlzott vonatkozásoknak – miközben az alapvetően fehér felső/középosztály tapasztalataira összpontosítottak – mély valóságalapjuk van. „Akkor [az 1920-as években] kezdtek a protestáns munkamorál, valamint az önmegtagadás és takarékoság régi értékei helyt adni a fogyasztás, a szabadidő és az önmegvalósítás bűvöletének, amely a modern amerikai kultúra lényege – írja Dumenil, David Brody és James Henretta egy a korról szóló könyvükben.

Nevezetesen, ezek a változások évek óta készülöben voltak, így a történészek nemigen tudnak nyilvánvaló kapcsolatot felfedezni a

viharos húszas évek és a világvárvány között.

Az 1920-as évek – jellemzően fehér bőrű és közép- vagy felső osztálybeli, rövidre vágott hajú és újonnan megtalált társadalmi szabadságát élvező – „új nőitípusa” élesen eltért a viktoriánus normáktól. Az alkotmány 19. módosításának 1920-as ratifikálásával a (fehér) nők elnyerték a választójogot, az évtized közepére pedig hét házasságból egy válással végződött. A „tisztességes” nők most sminket viseltek, a botrányosan rövid szoknyába öltözött flappereken pedig alul csak harisnyanadrág volt és dohányoztak. A hagyományosabb szemléletű vagy vallásosabb amerikaiak nem nézték jó szemmel az ún. „petting-partik” elterjedtségét. De, ahogy Dumenil írja a *The Modern Temper*-ben, az „új nő”-ről szóló gondolat már az 1920-as évek előtt gyökeret vert. Már 1913-ban arról írtak az újságok, hogy ütött a nemzet „szexuális órája”;¹ a következő három év során Margaret Sanger megnyitotta az ország első fogamzásgátló klinikáját, majd napokkal később börtönbe zárták. Ezek a társadalmi változások leginkább a jómódú, fehér nőket érintették, mivel a nők más csoportjai jóval a 20-as éveket megelőzően dolgoztak és már a házasság előtt nemi életet éltek.

Az 1920-as mitológia háttérében az alkoholtilalom áll, amely az ivást elbűvölő felelőtlenységnek mutatja be. Az olyan szervezetek, mint a Keresztény Nők Antialkoholista Világszervezete (Women’s Christian Temperance Union) és a Csapszékellenes Liga (Anti-Saloon League), már régóta azon buzgólkodtak, hogy leszoktassák a nemzetet a kóros alkoholizmusról. Az ilyen csoportok azal érveltek, hogy a szesztilalom csökkenti a társadalmi bajokat, például a családon belüli erőszakot. Ez idegengyűlöletet is zászlajukra tűzték, mivel a kocsmák – angolosan „szalonnok” – politikai központok voltak a munkásosztálybeli emberek és a bevándorlók számára. Az országos siker 1920-ban érkezett el, amikor életbe lépett az alkoholértékesítési tilalom.

Az évtized fergeteges hírneve helyrerakott néhány dolgot: a szesztilalom ténylegesen átforgalmazta az amerikaiak alkoholhoz való viszonyát,

¹ Magyarul nehezen visszaadható szójáték: a *sex o'clock* és a *six o'clock* (‘hat óra’) felcserélése.

mivel az ivást koedukált társas tevékenységgé változtatta, amely a rosszhírű csapszékekből átkerült az emberek otthonaiba, mondja Dighe. Csak New Yorkban 30 000 ilyen zugivó hely volt, a legtöbbet gengszterek működtették.

Ez azonban nem a teljes kép. Az alkoholfogyasztás csökkent az 1920-as években. Vidéken az újjáéledt Ku Klux Klan magára vállalta a szesztilalmat bevezető Volstead-törvény betartatását és a bevándorló-ellenes érzelmekre játszottak rá. (Lisa McGirr történész hangsúlyozza, hogy a szesztilalom elősegítette a büntetőállam büntetőjellegének kialakulását, továbbá aránytalanul magas volt miatta a bebörtönzött színes bőrű emberek, illetve bevándorlók száma.) A szesztilalomnak ez a sötét oldala a 20-as években a háttérben megbújó nativizmusra és rasszizmusra hívja fel a figyelmet: fehér bőrű oklahomaiak több száz fekete szomszédjukat gyilkolták meg az 1921-es tulsai rasszista mészárlásban, az 1924-es bevándorlási kvóták pedig szorosra zárták az ajtót a bevándorlók előtt. A fehér vevőkör harlemi zugivókba járt „zülleni”, ahol táncosnők voltak, fürdőkádszám mérték a gint és a Madden's No. 1 sört.

„Nem kérdéses, hogy a húszas évek a jólét évtizede volt” – mondja Dighe. A GDP 40 százalékkal emelkedett 1922 és 1929 között. A második ipari forradalom – mindenekfelett az elektromosság és a futószalag – nagy fellendülést hozott a gyáriparban. Egy autó összeszerelése fél nap helyett 93 percet vett igénybe, az évtized végéhez közeledve pedig az amerikaiak egyötödének volt autója, amelyet szabadidős tevékenységekre, például utazásra tudtak használni. A személyi hitel népszerűsítésének köszönhetően a középosztálybeli amerikaiak tömegével vásárolták a fogyasztási cikkeket. A kormány Harding, Coolidge és Hoover republikánus elnökök hivatali ideje alatt szintén osztozott ebben a teljes körű materializmusban, segítette a vállalatok felvirágzását, és engedékeny politikai intézkedései összhangban voltak az uralkodó kormányellenes korszellemmel.

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a kedvező képet a fogyasztói magatartásról, és ráébredünk, hogy a húszas évek gazdasági fellendülése nem

volt felhőtlen. Az évtized hirtelen visszaeséssel indult, amelyet részben az amerikai mezőgazdasági termékek iránti csökkenő kereslet okozott, amikor a háború vége után helyreállt az európai mezőgazdaság. (Az 1918-as influenza hatásáról rendelkezésre álló kevés adat arra utal, hogy rövidtávú, nem elhúzódó üzleti veszteségeket okozott.) Akkoriban, ahogy ma is, elképesztő méreteket öltött a jövedelmi egyenlőtlenség. Az 1920-as évek végére annak ellenére, hogy közel megkétszereződött az egy főre jutó jövedelem, az amerikai családok felső 1 százaléka zsebében kötött ki a nemzeti bevétel több mint 22 százaléka.

A gazdagok és a középosztály jól jártak. Nem osztoztak a bőségen az afroamerikaiak, akik közül sokan az északi nagyvárosokba költöztek munka miatt az ún. nagy migráció idején, továbbá az újonnan érkezettek és a gazdálkodók. Az 1920-as népszámlálás első alkalommal mutatta ki, hogy az ország lakosságának több mint fele élt városokban. A vidéki amerikaiak, különösen a farmerek számára a húszas évek „viharosak voltak, miként egy viharos tűz, amelyben kiégtek az emberek” – mondta Liebholt kurátor.

*

Az influenzajárvány eredete vitatott marad, de a betegség gyorsan terjedt a világon 1918 tavaszától kezdve, és három-négy hullámban söpört végig a zsúfolt katonai táborokon, majd az amerikai városokon. A „lila halál” az áldozatok testének színéről kapta a nevét: ezt okozta az oxigénhiány, miközben a betegek tüdeje fuldoklott a saját váladékában, és gyorsan végzett velük, néha pár órával az első tünetek megjelenése után. Az amerikaiak maszkot viseltek, az iskolák és a nyilvános gyülekezőhelyek időlegesen bezártak, és a Föld lakosságának egyharmada megbetegedett. Az orvosok nemigen tudtak gyógymódot ajánlani, mivel tévesen értelmezték a vírus okát. Az életbiztosítási kárigények száma hétszeresére nőtt, az amerikai várható élettartam pedig 12 évvel csökkent.

Nicholas Christakis szociológus és a Yale Egyetem kutatóorvosa feltételezi, hogy az 1918-as pandémia az évszázados járványmintákat

követi, és ez lehet a helyzet a mi covid-19-ünkkel is. 2020-ban megjelent, *Apollo's Arrow: The Profound and Enduring Impact of Coronavirus on the Way We Live (Apolló nyila: a koronavírus mély és tartós hatása az életmódunkra)* című könyvében azt állítja, hogy a betegség sújtotta idöket növekvő vallásosság, kockázatkerülés és takarékoskodás jellemzi. Christakis hosszú farkú görbére számít a covid-19 válságnál az esetszámok, valamint társadalmi és gazdasági hatások tekintetében. De amint az Egyesült Államokban alábbhagy a betegség, amelyet 2024-re jósol, „mindezek a tendenciák visszajukra fordulnak – mondja Christakis. – A vallásosság csökkenni fog... Az emberek feltartóztathatatlanul keresni fogják a társas kapcsolatokat az éjszakai klubokban, éttermekben, bárokban, sporteseményeken, zenei koncerteken és politikai gyűléseken. Némi szexuális szabadosság is várható.”

Christakis azt is előrevetíti, hogy az 1920-as évekhez hasonlóan tartós társadalmi és technológiai újítások jellemzik majd ezt az évtizedet – gondoljunk arra, hogy a távmunka és az mRNS-vakcinák hogyan változtathatják meg végérvényesen a fennálló állapotokat. „Az emberek értelmet akarnak felfedezni abban, ami történt” – mondja, és azt állítja, hogy „valószínűleg a művészetek felvirágzásának leszünk tanúi” a járvány után. Ez nem azt jelenti, hogy a mi koronavírus utáni [A.C., azaz 'After Covid-19'] valóságunkban minden rendben lesz. „Egy megváltozott világban fogunk élni” – mondja Christakis, itt gondolva azokra is, akiket elvesztettünk (közel 600 főből egyet az Egyesült Államokban), a vírus okozta gazdasági pusztításra, az oktatás elégtelenségére és a koronavírusban maradó károsodást szenvedett emberek számára.

Az *Apolló nyilában* Christakis idézi egy olasz adószedő és cipőkészítő visszaemlékezését az 1348-as pestisjárvány utáni időszakból, amely jól példázza azt a kollektív megkönnyebbülést, amelyet a járvány végén érezhetünk. Agnolo di Tura ezt írta: *Amikor pedig a pestis véget ért, mindazok, akik túléltek, átadták magukat az élvezeteknek: örvendeztek a szerzetesek, a papok, az apácák és a világiak, és senki sem*

aggódott a költekezés és a kalandok miatt. Továbbá mindenki gazdagnak hitte magát, mert megmenekült és visszanyerte evilági életét, és senki sem tudta felfogni, hogy engedheti meg magának a semmittevés.

*

Ha az 1920-as évek világvjárvány utáni eseményeit próbálnánk a nemzet covid-19 utáni jövőjére rávetíteni, tevékenységünk hasonló lenne ahhoz, mint amikor egy alig látható szál útját akarnánk követni egy bonyolult hímzésű faliszőnyegen. Az influenzajárvány a tetőpontjára érve rendszeresen szerepelt a címlapokon országszerte, mondja J. Alexander Navarro történész, aki társszerkesztője volt a Michigani Egyetem digitális influenza-enciklopédiájának, 1919 elejére azonban, még mielőtt a pandémia lecsengett volna, ezek a cikkek rövidebbek lettek, és csökkent a jelentőségük.

„Ha körülnézünk, ellentétben a »nagy háborúval« az influenzának nincsenek emlékművei; nincs influenzáról szóló múzeum; nincsenek influenza-emlékhelyek; nincs emlékbélyeg vagy olyasféle szimbólumok, amelyeket a megemlékezéssel társítunk” – mondta Guy Beiner emlékezést kutató tudós a Massachusetts-i Egyetem Holokauszt-, Népi- és Emlékkutató Intézetének rendezésében tartott előadáson Amherstben. A járványt a „társadalmi felejtés” egyik példaként írja le, amely esemény nem töröltött az emlékezetből, hanem egyszerűen nem beszélnek róla.

Még a történészek se foglalkoztak komolyabban az 1918-as pandémiával, amíg Alfred Crosby újra fel nem fedezte a témát 1976-os könyvében, ahol az alábbi ellentmondásokat ragadta meg: *Az amerikaiak alig vettek róla tudomást, és nem emlékeztek rá vissza... de ha magánjellegű beszámolókat olvasunk, azok életrajzait, akik nem voltak hatalmi pozícióban, vagy barátok egymáshoz írt leveleit... ha azokat kérdezzük az emlékeikről, akik végigélték a járványt, akkor nyilvánvaló lesz, hogy az amerikaiak nagyon is észrevették, meg voltak rémülve, életük másfelé terelődött, és teljesen világosan emlékeznek a pandémiára, gyakran életük legnagyobb befolyással bíró tapasztalatának tartják.*

Számos elmélet van arról, hogy miért tűnt el az 1918-as influenza a történelmi emlékezetből; az egyik úgy tartja, hogy az első világháború traumája szorította háttérbe. „Nem hiszem, hogy el lehet választani az 1918-as világjárványt és a háború tapasztalatait” – mondja Navarro, megjegyezve, hogy olyan helyeken, mint Denver, a fegyverszünet napja egybeesett a nappal, amikor enyhítették a társasági távolságtartási korlátozásokat. A közegészségügyet érintő üzenetküldés összefonta a két válságot, „hazafiasnak” nevezve a maszkviselést, és olyan szlogeneket népszerűsítve, mint „Segíts leküzdeni az influenzát: Vilmos császár szövetségését”. A *Harper* szerkesztőjének, Frederick Lewis Allennek az előző évtizedről írott 1931-es *Csak tegnap* című beszámolójában, a húszas éveket a „háború utáni évtizednek” nevezi, és a járványt egyszer említi mindennek a kiteljesedéseként.

„Sejtésem szerint ez nem illik abba a történetbe, amelyet az amerikaiak nyilvánosan mesélnek magukról. Nem az a történet, amelyet szívesen betennének egy ötödik osztályos amerikai történelemtankönyvbe, amelynek arról kell szólnia, hogy tökéletesnek születünk, és egyre jobbak leszünk” – mondja Bristow, aki az *American Pandemic: The Lost Worlds of the 1918 Influenza Epidemic* (‘Az amerikai járvány: Az 1918-as influenzajárvány alatt letűnt világok’) című könyvet írta. Az amerikaiak azt hitték, hogy „már nagyon közel járnak ahhoz, hogy örökre felszámolják a fertőző betegségeket” – magyarázza a szerző, és ehelyett mi történt: „Nem tudtunk többet tenni ellene, mint bárki más.” Csakugyan, Woodrow Wilson elnök, aki a több évig tartó járvány idején töltötte be tisztóságát, egyszer sem tett róla nyilvános említést.

Navarro egy másik elméletet állít fel: a járványos fertőző betegségek miatti halálesetek akkoriban megszokottabbak voltak, így a járvány nem tűnhetett annyira megrázónak. (A *New York Times* által összegyűjtött adatok szerint annak ellenére, hogy az 1918-as influenza jóval nagyobb arányban okozott haláleseteket, a covid-19 járvány esetén nagyobb a tényleges és a várható halálesetek közötti különbség.)

Anélkül, hogy az embereknek pontos tudományos ismereteik lettek volna az influenza okáról – az evangéliumi keresztény prédikátor, Billy Sunday azt mondta a hívőknek, hogy ez a bűnös életmódot járó büntetés – kétségbeesetten próbáltak értelmet találni benne.

Számos történész rámutatott, hogy még egy fontos eltérés is van a covid-19 romboló hatása és az 1918-as influenzáé között: míg ma sok amerikai maszk mögé bújít és elzárkózva élt több mint egy éven át, az 1918-as járvány gyorsan kitombolta magát a közösségekben. A korlátozásokat két-hathétnyi időtartam után megszüntették, mondja Navarro, és az emberek továbbra is eljártak dolgozni.

Az [influenza] elfelejtéséről beszélni más, mint hogy volt-e hatása, mondja Bristow. Ugyanakkor nem sok olyan bizonyítékot talált, amely a háttérbe szorított járványt konkrétan a húszas évek társadalmi felfordulásához kötné. „Az írásos művek lehetnének az egyik hely, ahol fellelhető lenne, de ott nem látjuk” – mondja. Hemingway röviden említést tesz arról, hogy „az egyetlen természetes halált, amelyet valaha láttam”, az influenza okozta, de csak egy kisebb művében. A Pulitzer-díjas Katherine Anne Porter *Fakó ló, fakó lovasa* című kisregényében majdnem halálos kimenetelű influenzás rohamáról számol be, és ezt írja: „Minden színház, csaknem minden üzlet és étterem zárva van, és az utcákon egész nap temetések vannak, éjszaka pedig a mentők járnak.” Ez a novella azonban csak 1939-ben jelent meg.

„Ha megnézzük az igényesebb irodalom és a kulturális emlékezet kánonját, ezeknek a műveknek egyike sem szerepel benne” – emeli ki Beiner.

A művészet és a kultúra kétségkívül virágzott a húszas években, ahogy a rádiós műsor közvetítés, a nagy példányszámban megjelenő folyóiratok és a mozifilm hajnalán létrejött egy közös amerikai popkultúra. Az első „hangosfilm” 1927-ben jelent meg, és – a szabadidő eltöltését szolgáló szórakozási lehetőségek kavalkádjában – követte a fizetett szabadságot és a sportmérkőzéseket. A harlemi reneszánsz olyan művészeket adott a nemzetnek, mint

Duke Ellington és Lena Horne, akik felléptek a híres Cotton Club mulatóban. Míg az első világháborút bemutató Clara Bow-film, a *Szárnyak* elnyerte a legjobb filmet a legelső Oscar-díjátadón, Bristow szerint a járvány nemigen jelent meg a filmvásznon, és a zenében is csak elvétve. (Essie Jenkins énekesnő „*The 1919 Influenza Blues*” című dala ritka kivételt képez e szabály alól: „Emberek haldokoltak mindenfelé, halálszag úszott a levegőben” – éneklte a dalban.)

A kulturális változások élén a fiatalok álltak, akik látták, hogy viszi el a járvány kortársait. „Miután a nagy háború életek millióiba került, a nagy influenza körülbelül 50 milliót ölt meg [világszerte], sokan – különösen a fiatalok – alig várták, hogy ledobják a múlt béklyóit és a jövő felé forduljanak” – mondta el John Hasse, az Amerikai Történeti Múzeum emeritus kurátora. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy az évtized előadó-művészetét jellemző dzsessz-zene és tánc olyan, a világjárvány előtti gyökerekkel rendelkezett, mint például a nagy migráció, a dzsessz lemeze rögzítő technika és a nyilvános tánc körüli attitűdök formálódása.

Pusztán csak azért, mert az influenzát nem örökítették meg nyomtatásban, filmvásznon vagy hanglemezen, ez nem jelenti azt, hogy nem sérült tőle az amerikaiak lelke. Közel 150 amerikai közül egy belehalt a betegségbe; egy New York-i visszaemlékezése szerint szomszédjai „úgy hullottak, mint ősszel a falevelek”.

A pandémiák nem jelentkeznek mentális egészséget érintő mellékhatások állandó ismertetőjeleivel, mert az ember különféle közegészségügyi intézkedésekkel válaszolt, ahogy fejlődött a fertőző betegségekkel kapcsolatos tudásunk, mondja Steven Taylor, a vanouveri British Columbia Egyetem professzora, akinek 2019-ben jelent meg *The Psychology of Pandemics (A járvány pszichológiája)* című könyve. Arra számít azonban, hogy a covid-19 járvány az észak-amerikaiak 10-20 százalékára lesz hatással pszichológiailag (ez a szám a folyamatban lévő felmérésekből és a természeti katasztrófákkal kapcsolatos korábbi kutatásokból származik). Jellemzően minden tizedik gyászoló „tartós gyász-zavarón” megy keresztül, jegyzi meg Taylor, és minden járványban

elhunyt után több gyászoló családtag marad. Tanulmányok azt mutatják, hogy az intenzív terápiás covid-19 túlélők egyharmada poszttraumás stressz-rendellenességeket mutat, és az első válaszadók már romló mentális egészségről számolnak be. Még azok a személyek is, akik meg lettek kímélve a közvetlen szenvedéstől, megtapasztalhatják azt, amit Taylor „covid-stressz-szindrómának” nevez: ez egy alkalmazkodási rendellenesség, amelyet rendkívüli szorongás jellemez a covid-19 vírussal való érintkezés miatt, továbbá idegengyűlölet és óvatosság az ismeretlen emberekkel szemben, traumatikus stressztünetek, például koronavírus-rémálmok, aggodás az anyagi biztonság miatt, valamint a tudott információk ismételtetése vagy megnyugvás keresése (hírekből vagy barátoktól).

Az erejét vesztő járvány természetesen enyhít néhány stressztényezőt. Christakishoz hasonlóan Taylor is azt várja, hogy az emberekben fokozódni fog a társas hajlam, mivel megpróbálják visszanyerni azokat a „pozitív megerősítéseket”, amelyekről az elmúlt évben megvoltak fosztva. (Másoknak, például a covid-stressz-szindrómában szenvedőknek azzal kell megküzdeniük, hogy egy másik, „új normalitásra” kalibrálódjanak át.) Taylor felmérései észak-amerikai felnőttekről biztató jeleket is mutattak: a „poszttraumás növekedés” során az emberek jobban tudták méltányolni a dolgokat, elmélyült lelkiéletük és ellenállóbbak lettek; igaz, nem ismert, hogy vajon ez a változás tartósan bizonyul-e.

„A legtöbb járvány felfordulásban és bizonytalanságban ér véget – mondja Taylor. Nem fogunk csak úgy felébredni egy reggel, hogy süt a nap, és nincs többé koronavírus.” Fokozatosan fogjuk levenni maszkjainkat és lazíthatunk a gyeplőn. Vessük össze a covid-19-et és a 2020-as éveket az influenzajárvánnyal és az 1920-as évekkel: szembetűnő párhuzamokat fogunk látni, de alaposan szemügyre véve feltűnnek az eltérések. Ha lenne is ok-okozati összefüggés az influenzajárvány és a viharos húszas évek között, a történelem röntgensugarai nem mutattak ki egyértelmű bizonyítékot az általános megkönnyebbülés örömmünepével kapcsolatban.

A történetírás az alábbiakról tanúskodik: az Egyesült Államokban akkoriban körülbelül 675 000 ember halt bele az influenzába; „ami a tömeges nyilvános gyászt illeti, az emberek egyszerűen folytatták tovább az életüket” – mondja Navarro. 2021 májusának harmadik hetéig becslések szerint 590 000 amerikai halt meg a koronavírus miatt. Nyitott kérdés marad, hogy az amerikaiak hogyan fognak emlékezni erre a járványra – vagy hogyan fogják elfelejteni azt.

(*Smithsonian*)

Jack Ewing

Villamosított autópályák. Németország már teszteli az elképzelést

A villamosított autópályák elméletben a leg-hatékonyabb módot jelentik a teherautók károsanyag-kibocsátásának megszüntetésére. A kiváltott politikai ellenállás megdöbbentő

OBBER-RAMSTADT, Németország – Egy Frankfurtól délre fekvő autópályán Thomas Schmieder a jobb szélső sávba manőverezi Scania nyergesvontatóját és annak épületfesték-rakományát. Ezután megnyom egy olyan gombot, amelyet nemigen találni a legtöbb kamion műszerfalán.

A vezetőfülke tetején egy szerkezet kezdett kinyílni felfelé; ruhaszáritó állványhoz hasonlított, amelynek a felső részéhez mintha lefelé fordított szánkót hegesztettek volna. Ahogy Schmieder folytatta a vezetést, egy videókijelzőn látszott, hogy a fémcsúszók felemelkednek és óvatosan nekinyomódnak a felettünk futó vezetéknek. A vezetőfülkében nagy csend lett, ahogy leállt a dízelmotor és beindultak az elektromotorok. A kamion még mindig kamion volt, de most már olyan meghajtással ment, mint sok vonat és villamos.

Folyik a vita arról, hogy miként lehetne kibocsátásmentessé tenni a teherszállítási ágazatot, és hogy vajon az akkumulátorok vagy a hidrogén-üzemanyagcellák tudják a legjobban energiával ellátni nagy járművek elektromotorjait. Schmieder egy harmadik alternatíva

tesztelésében részt vett: ez a rendszer az utak felett kihúzott vezetékek és a vezetőfülkére szerelt áramszedő segítségével szolgáltat áramot menet közben a kamionoknak. E legutóbbi bizonyos szempontból kiváló megoldásnak tűnik. A rendszer energiatakarékos, mert közvetlenül szállít áramot az elektromos vezetéktől a motorokig. A technológiával súlyt és pénzt lehet megtakarítani, hiszen általában nehezek és drágák az akkumulátorok, egy légvezetéket használó kamionnak pedig csak akkora akkumulátorra van szüksége, amely eljuttatja a lehajtótól végső rendeltetési helyéig. Továbbá ez a rendszer viszonylag egyszerűnek mondható. A Siemens német elektronikai vállalatóriás, amely a hardvert biztosította ehhez a teszthöz, olyan berendezéseket alakított át, amelyeket már évtizedek óta használnak vonatok és villamosok meghajtására.

Más szempontból örült ötletnek tűnik. Ki fogja azt állni anyagilag, hogy több ezer kilométernyi nagyfeszültségű villanyvezetéket húzzanak ki a világ jelentősebb autópályái felett? A klímaváltozás és a szennyezett levegő elleni küzdelem kulcsfontosságú részének tűnik annak kigondolása, hogy miképpen tehető kibocsátásmentessé a kamionok. A távolsági teherszállításra szolgáló járművek aránytalanul nagy részét termelik az üvegházhatású gázoknak és más szennyező anyagoknak, mivel sok időt töltenek az utakon. Az iparág azonban megosztott az ügy tekintetében. A Daimler és a Volvo, a világ két legnagyobb kamiongyártója a hidrogén üzemanyagcellákra esküszik a távolsági járműveknél. Azzal érvelnek, hogy a megfelelő hajtóerőhöz szükséges nehéz akkumulátorok célszerűtlenek a kamionok számára, mert túl sok teljesítményt vonnak el a rakomány szállításától.

Átállás elektromos autókra

Mennyi időnek kell eltelnie az elektromos autók elterjedéséig? Egy ma eladott új autó egy-két évtizedig szolgál bennünket, mielőtt leselejteznénk. Ha még több elektromos autót adnak el, mennyi idő múlva fogják uralni az utakat?

- A General Motors céljai az elektromos autókra: Az autógyártó úgy tervezi, hogy 2035-re kizárólag zéró kibocsátású járműveket értékesít majd.

- Mit képes ellátni az elektromos hálózat? Mik azok a kulcsfontosságú dolgok, amelyeknek meg kell történnie, mielőtt az Egyesült Államok elektromos hálózata kezelni tudja az elektromos járművek rohamát?
- Az elektromos autók előnyösek: mind a környezetnek, mind a pénztárcáknak előnyére válnak.
- Útmutató elektromos autó vásárlásához: Egy elektromos autó megvásárlása izgalmas és zavarba ejtő élmény lehet. Fontolja meg, hogy milyen autót szeretne, milyenre van szüksége, és hogy hol fogja tölteni.

A Traton, a Scania, a MAN és a Navistar kamion-gyártó cég tulajdonosa azt állítja, hogy a hidrogén túl drága és nem hatékony az előállításához szükséges energia miatt. A Volkswagen többségi tulajdonában lévő Traton az egyre jobb akkumulátorokra és az elektromos autópályákra esküszik. A Traton a Frankfurttól délre lévő ún. eHighway támogatói között van; a csoportba tartozik a Siemens és az Autobahn GmbH, a német autópályákat felügyelő kormányzati ügynökség is. Schleswig-Holstein és Baden-Württemberg tartományokban is vannak rövidebb elektromos útszakaszok. A technológiát kipróbálták Svédországban, és 2017-ben egymérföldnyi (1,6 km-es) szakaszon a Los Angeles-i kikötőben is. Ez idáig kevés felsővezetékekkel felszerelt autópálya-szakasz van Németországban – közel öt kilométer hosszan találjuk Frankfurt mellett mindkét irányban. Céljuk annak tesztelése, hogy miként teljesít a rendszer napi szinten tényleges árut szállító valódi kamioncégek esetében. Úgy néz ki, hogy 2021 végére több mint 20 cég használja majd Németországban a rendszert.

Thomas Schmiederrel és munkaadójával beszélgetünk; az előbbi a német hadseregben tanult meg kamiont vezetni; a kamioncég, amelyet Schanz Speditionnak hívnak, Ober-Ramstadt kisvárosban van, dombos, erdős vidéken mintegy 55 km-nyire autópályán Frankfurtól. Ha az eHighway-t valaha is nagy méretekben akarják majd bevezetni, akkor olyan cégeket fog szolgálni, mint a Schanz családi vállalkozás, amelyet Christine Hemmel és Kerstin Seibert irányít, akik testvérek és az alapító dédunokái. Édesapjuk, Hans Adam Schanz, noha elvben már nyugdíjas, éppen egy targonca volánjánál ült

és raklapokat tett fel a egy teherautó platójára, miközben Schmieder beült kamionja vezetőfülkéjébe, hogy a nap második fuvarjára vezetőfülkéket szállítson egy frankfurti elosztóközpontba. Jól megy az üzlet, tudjuk meg Schmiedertől, mivel a karantén otthon-felújítási örületet váltott ki, és megnövelte a keresletet a Schanz-cég székhelye melletti gyárban előállított festék iránt. Schmieder naponta akár ötször is megteszi ugyanazt az utat. Ez az a viszonylat, amelyet az eHighway támogatói ideálisnak tartanak.

Hasso Grünjes, aki a Siemens részvételét felügyeli a projektben, úgy gondolja, hogy először a nagyforgalmú útvonalakon lenne értelme a villamosításnak, például a Rotterdami kikötő és a Németország központi iparvidékén fekvő Duisburg közti szakaszon; vagy a hamburgi és lübecki kikötőket összekötő autópályán. A kamionok nagy része nem tesz egyebet, mint oda-vissza ingázik ezek között az állomások között, mondta Grünjes. Az útvonalakat használó szállítócégek pénzt takarítanak meg az üzemanyagon – legnagyobb kiadásukon – és ezzel könnyen megindokolhatnák a tetőtéri áramszedős kamionokba való beruházást. A Siemens adatai szerint 4000 kilométernyi, azaz közel 2500 mérföldnyi felsővezetékes autópálya a német kamionforgalom 60 százalékának tudna otthont adni. A Siemens tervezi együttműködését a Continental német autóalkatrész-gyártóval a pantográfok tömegtermelését illetően. A felsővezetékek megépítése azonban a német kormány feladata lenne, amely becslések szerint kilométerenként 2,5 millió euróba, azaz mérföldenként közel 5 millió dollárba kerülne.

A Német Környezetvédelmi Minisztérium, amely a három villamosított autópályát finanszírozza, éppen azon dolgozik, hogy összevesse a hidrogén üzemanyagcellával, illetve az akkumulátorral működő kamionok tanulmányozásának eredményeit. A minisztérium közleménye szerint három vagy négy éven belül döntés fog születni arról, hogy milyen fajta technológiát támogassanak. „Számos tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy a felsővezetékes kamionok képviselik a leginkább költséghatékony megoldást magas infrastrukturális költségek ellenére is” – nyilatkozott a minisztérium. Folyóiratunk kérdéseire válaszolva a minisztérium azonban hozzátette,

hogy az akkumulátorok egyre olcsóbbá és jobbá válnak, a töltési idő pedig csökken. „A végső elemzés során az infrastruktúra, a járművek és az energia összköltsége fogja meghatározni, hogy milyen technológia vagy technológiák kombinációi élveznek majd elsőbbséget” – tudtuk meg. A kormány óvatos, mert fennáll a veszélye annak, hogy az adófizetők fizetnek majd a villamosított autópályákért, hogy aztán a teher szállító-ipar majd mellőzze, vagy más okból elavultnak tekintse azokat.

„Elméletben a legjobb ötletnek tűnik” – mondta Geert De Cock, a Transport & Environment brüsszeli érdekképviseleti csoport villamosenergia- és energiaügyi szakembere. Mint hozzátette, igen aggasztóak a politikai akadályok, nevezetesen, hogy az európai kormányokat rábírnák az egyetértésre a műszaki szabványok terén. „Itt inkább az összehangolással van probléma, semmint a technológiával – mondta De Cock. – Nem támogatjuk, mivel nem hisszük, hogy megvalósul.”

Schmieder, a kamionvezető, hisz benne. 2019-ben jelentkezett a Schanz céghez, amikor elkezdődött a kísérleti projekt, hogy annak részese lehessen. „Mindig is nagyon érdekelt az elektromobilitás és az, hogy merre tart” – mesélte, Scaniáját egy keskeny völgyön át kormányozva, amely a Schanz cég központjától az A5-ös autópályáig vezet. A kamion, egy dízelmotorral, villanymotorral és egy kis akkumulátorral is rendelkező hibrid jármű, elhaladt egy tábla mellett, amely a Frankenstein kastély felé mutatott; állítólag ez utóbbi adott ihletett Mary Shelley-nek regénye kitalált szörnyalakjához. Nem sokkal ezután Schmieder ráment az A5 felhajtójára, és feltűntek az eHighway felső kábeleit tartó oszlopok. A vezetőfülkében alig lehetett észrevenni az átmenetet, miközben Schmieder bekapcsolta a felsővezetékekhez csatlakozó áramszedőt, az ún. katenáris rendszert. A vezetékek a Scania akkumulátorát is újratöltötték, amely elég áramot tárol ahhoz, hogy károsanyag-kibocsátás nélkül tegyen meg rövid távolságokat a nagyvárosi forgalomban. Ez a felsővezeték-rendszer másik nagy előnye: a villamosított autópályák miatt szükségtelené válhatnak a töltőállomások, ami nem elha-

nyagolható a szállítóiparban, ahol az idő pénz.

„Az infrastruktúra sok erőforrást igényel – nyilatkozott e-mailben Manfred Boltze, a tanácsadást és elemzést végző Darmstadti Műszaki Egyetem professzora. – Másrészt nagyon magas energiahatékonysággal dolgozik, és csak kis akkumulátorokra van szükség a felsővezetékek utáni útszakasz megtételéhez.”

Schmieder kezét a kormánykeréken nyugtatja, miközben az önvezető szoftver közvetlenül a kábelek alatt tartja a kamiont. A többi sofőrrel együtt egynapos képzésen vettek részt, hogy megtanulják a rendszer használatát és az olyan problémák leküzdését, mint amikor például baleset zárja el az előrehaladást a sávban. Ez elmondása szerint Schmiederrel is megtörtént már. A kamion dízelmotorjával egyszerűen kikanyarodott a felső vezetékek alól egy másik sávba. Időnként előfordultak apróbb műszaki hibák. Párszor csődöt mondtak a szenzorok. „Nagyobb problémák? Nem voltak jellemzők” – mondta Schmieder. Szinte mindenki egyetért abban, hogy nem a technika jelenti a legnagyobb akadályt a villamosított utak globális hálózata számára. „Megmutattuk, hogy meg lehet építeni – mondta Grünjes. – A kérdés most úgy hangzik, hogy miként lehet ezt nagyobb méretekben megtenni.”

(The New York Times)

Martin Helg

Azért élünk, hogy dolgozzunk?

Még a digitalizáció sem vezetett oda, hogy kevesebbet dolgozzunk. Ellenkezőleg. Tanulságok a tízezer év gazdaságtörténetéből.

Heti tizenöt óra munka. Állítólag ilyen kevés elég volt ahhoz, hogy megélhessenek őseink, akik vadászó és gyűjtögető életmódot folytattak (amely korszak egyébként az emberi történelem 95 százalékát tette ki). A tizenöt óra munka újra normává válik majd a 21. század elején, jövendőlte John Maynard Keynes brit közgazdász 1930-ban, ami által – és

valójában ez volt Keynes félelme – nagyfokú életunalom uralkodhat el, és gyötrelmet okozhat az embereknek.

Miért alakult másképp? Az okok a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely függvényében különbözőek lehetnek. A létra alján a gazdasági túlélési kényszer tartja talpon az embereket; feljebb a növekedés kapitalista-individualista ígérete megköveteli a munka iránti töretlen elkötelezettséget. Mindenki megkönnyebbülésére jegyezzük meg, hogy ez valószínűleg nem egy nyugati gyarmatosító elit szeszélye, hanem a kulturális szociológia művelői szerint a tízezer évvel ezelőtt lezajló agrárforradalom okolható emiatt. Abban az időben kezdték el bitorolni a nemzetségek a földművelésre alkalmas területeket, és készleteket halmoztak fel gabonából.

Soha nem fogunk megszabadulni az első gazdálkodók biztonságigényétől. De ma több hajt minket az alkotás iránt, mint a tulajdon és a státusz iránti vágy – az önmegvalósításról van szó. Mióta a [magán]élet és a munkavégzés különbsége feloldódott a digitális társadalomban, a munkavégzés öröme Szent Grál lett, amely állítólag ugyanazt az értelemadó funkciót tölti be, mint a család, a szabadidő és a barátság.

A munka életmód, a jellem kifejeződése, kiteljesedés, és bár Theodor W. Adorno még a hatvanas években azzal dicsekedhetett, hogy szellemi gőgösségből nem volt hobbija, ugyanez a hitvallás ma a fősodorba tartozók megkülönböztető jegye, ahol kötelességnek számít a munka iránti teljes odaadás.

Amikor a régi időkben, talán még az 1960-as és 70-es években a magánélet a munkától elkülönülten zajlott, senki nem tette fel a kérdést, miért kelt fel reggel, és jelentkezett be a munkahelyén, ez gyakorlati okokból történt.

Ma észszerűtlennek tűnik, ha nem tesszük fel a „Mi végre mindez?” kérdést az irodában; a munkával való elégedettség olyan árucikké fejlődött, amelyet – hasonlóan a korábbi lojalitáshoz – kifejezetten megkövetelnek a munkaadók, mintha csak a jövedv vezérelte munkavállaló lenne produktív munkavállaló. Vagy ahogy a Carlyle vezérigazgatója, David M. Rubenstein fogalmazott: „Ha szeretjük, amit csinálunk, az nem munka.”

Ezt az eszményt találóan fejezi ki a „*hakni gazdaság*” (*gig economy*) divatszó. Nem is olyan régen a *hakni* a koncert szinonimájaként a zenészek kizárólagos hatáskörébe tartozott, és a szabadság és az önmegvalósítás illatát árasztotta, a foglalkoztatóipar diszkrét mellékizével. A *hakni* jelenleg az élet minden területén tevékenykedő szabadúszó seregé – ők a munka nomádjai, akik Wolt futárhátizsákkal bicikliznek felénk, kávéfőznek a pult mögött, és lámpákat árulnak a tiszavirág-életű pop-up üzletekben.

Az Egyesült Államokban a 2005 és 2015 között létrehozott munkahelyek többsége ideiglenes vagy *haknimunka* (*gig job*). Öt, órabérért dolgozó kis-kereskedelmi alkalmazottból négy hetente változó munkaidővel rendelkezik, amelyeket egy algoritmus határoz meg (a cél mindig az üresjáratok elkerülése).

A bérek és a munkavédelem szempontjából az alkalmi jellegű *haknimunkák* visszalépést jelentenek a szolgai függőség iparosodás előtti szervezeti formáiba, fogalmazott Jill Lepore történész a *New Yorker*ben – pusztán arról van szó, hogy a *hakni*-munkákat vállalók ezt nem tudatosítják magukban, mert Steve Jobs kultikus stanfordi beszédének szellemében szépítik helyzetüket: „Csináld azt, ami tetszik, és egy napot sem fogsz dolgozni az életedben.”

Az a tény, hogy az Apple alapítójának mantrája nemcsak ígéretként, hanem azok iránti burkolt fenyegetésként is felfogható, akik vonakodnak jövedvűek lenni, bizonyára elkerülte a hallgatóság közt ülő diákok figyelmét. Mert sorban hagyják magukat a pihenőszobák, asztalifocik és ingyenes rágcslálnivalók értelmi horizontjáról elcsábítani egy gyakran bizonytalan udvaroncságba, amelyhez hozzáképzelik a szabadságot és az önrendelkezést.

A fiatal fehérálléros gyakornokok idealizmusa Carl Spitzweg „szegény költőjére” emlékeztet, aki kreatívan alkot az ágyán ülve egy esernyő alatt, mert szobája felett beázik a tető. Mert bármennyire is szürke és lélektelen a teendők nagy része, amelyek elvégzését a tech-óriások megkövetelik a fizetésért, sokan a magasabb ügy nevében a fél karjukat is odaadnák. Az amerikai munkaerő-piaci szakember, Sarah Jaffe ebben az összefüggésben „a szeretetből végzett munka” („*Labor of Love*”) mítoszáról beszél, és figyelmeztet: „A munka nem

fog viszontszeretni!” (*Work Won't Love You Back. How Devotion to Our Jobs Keeps Us Exploited, Exhausted, and Alone; A munka nem fog viszontszeretni! Hogyan leszünk kizsákmányoltak, kimerültek és magányosak a munkánk iránti elhi-vatottságunk miatt*, 2021).

Jaffe az önmagunk kizsákmányolásának gyö-kerét a szakszervezetek 1970-es évek óta zajló háttérbe szorulásában keresi, és olyan kollektív önámításról beszél, amely a fent említett civi-lizációs bűnbeesésre emlékeztet: továbblépést az erdön-mezőn át vidám csapatokban vadászóktól és gyűjtögetőktől a gazdaságilag ígéretesebb, letele-pedéssel járó életmód felé. Ezzel vége is szakadt a 15 órás munkahétnak.

Több mint irodalmi véletlen, hogy a mező-gazdaságba való átmenet a valóság egyik leg-híresebb narratív ábrázolását hagyta maga után: Ádám és Éva paradicsomból való kiűzetésének történetét (James Suzman antropológus említi ezt meg szemléletes kultúrtörténetében: *Munka – az idő eltöltésének története*).

Akárcsak a boldogság modern prédikátorai, az akkori földesurak is becsapták mezőgazda-sági munkásaikat. Yuval Noah Harari eszmetör-ténész, az „emberiség történetének legnagyobb önámításáról” beszél. Bár a búza most telente a csűrökben volt, de ára az állandó túlfeszített munka és a monokultúra lett (búza, búza és megint csak búza!), ami gyengítette a gazdák immunrendszerét és csökkentette várható élet-tartamukat.

Innen már csak néhány lépés vezetett a kézmű-ves mesteremberekig, akik látták, ahogy a kezük munkájával egy értelmes egészet alkottak – míg az iparosodás (a digitalizáció előfutára) szét nem szabdalta napi munkájukat, és a futószalagok „el nem idegenítették” őket (Karl Marx) a ter-melési folyamattól, amellyel aztán lassacskán egyre feleslegesebbé váltak az értékteremtési folyamatban.

Ma a robotok mesterséges intelligenciája azzal fenyeget, hogy az emberi munkaerő mellőzhető lesz, és a 15 órás munkahét hamarosan 0 órá-sá válhat sokak számára (remélhetőleg elegendő nyugdíjjal körítve!). A gyors elvonás sokkjának elkerülése érdekében biztosan nincs semmi baj azzal, ha találunk néhány lehetőséget az irodán

kívüli google-pihenőszobára és asztalifocira. Csak így leszünk képesek arra, hogy egy napon vidám mosollyal tekintsünk vissza arra az időre, amikor dolgoznunk kellett: Ó, a munka! Ez is csak egy örök kolonc volt a nyakunkon.

(*Neue Zürcher Zeitung*)

Rachel Love Nuwer

Liz PY Chee: *Mao's Bestiary: Medicinal Animals and Modern China* (Mao bestiáriuma: Gyógyító állatok és a modern Kína, Duke University Press, 2021, 288 oldal) című könyvének
recenziója

Liz PY Chee élénken emlékszik vissza az első alkalomra, amikor ellátogatott egy medvefarmra. 2009-et irtak, és Chee, aki egy szingapúri állat-védő csoportnál dolgozott, Laoszba repült, hogy megnézzon egy kínai tulajdonú létesítményt. Az állatok, amelyeket látott, „alig voltak medvének nevezhetők – írta később –, mert bundájuk nagy részét lekoptatták a ketrec rúdjaival, és a lábukon, mivel nem használták, körmük nagyon hosszúvá nőtt”.

Hasonlóan számtalan más medvefarmhoz Kínában és Délkelet-Ázsiában, az ottani med-véket az epéjük miatt tartották. A medveepe – amelyet vagy az állatok epehólyagjába tartósan behelyezett katéteren keresztül „fejnek”, vagy az állatok hasába szűrt nagy tüffel nyertek ki – a térségben általánosan felírt gyógyszer számos be-tegség kezelésére, beleértve a legutóbbi covid-19 vírust is. Ezenkívül sokoldalú egészségtonikként is forgalmazzák. Bár Kínában egyre nagyobb teret nyer az állatjóléti és a medvetartás-ellenes mozga-lom, az iparág továbbra is erőteljesnek mondható.

A szenvedő medvék láttán Chee elgondolkodott azokról a kulturális és történelmi erőkről, amelyek odakényszerítették ezeket az állatokat – ez a kérdés arra indította, hogy alapos kutatásokat végezzen a Kínában gyógyításra használt állatokkal kapcsola-tban. A *Mao's Bestiary: Medicinal Animals and Modern China* című könyvében részletesen kifejti eredményeit, amelyek közül sok olyan forrásból

származik, amely még soha nem jelent meg angolul. Chee, aki jelenleg a Szingapúri Nemzeti Egyetem tudományos munkatársa és oktatója, azt is megállapította, hogy eddig még a kínai tudósok is kevés figyelmet szenteltek az állati eredetű orvoslás történetének, annak ellenére, hogy a téma napjainkban számos vitát vált ki.

„Ha a kínai orvoslásnak továbbra is lesz még Achilles-sarka a jelen évszázadban, akkor az a széles körben elterjedt felfogás lesz az, hogy hozzájárul az állatvilág tömeges elpusztításához” – írja Chee – és ily módon az orrvadászat és állatkereskedelem „globális bünszervezetét” támogatja. Továbbá az ilyen gyógyszereket, még egyes kínai orvosok is, gyakran „hatástalannak, és egyidejűleg etikátlannak” tartják – teszi hozzá. E termékek közül sok legjobb esetben is gyógyászatiilag teljesen hasznavehetetlen, bizonyos esetekben pedig ténylegesen káros – írja Chee.

Az állati eredetű szerekkel való kínai orvoslás védelmezői gyakran rámutatnak a gyakorlat több mint 2000 éves múltjára. A *Mao's Bestiary*-ban Chee azonban megállapítja, hogy a legtöbb állat gyógyászati összetevőként való felhasználása nem gyökerezik olyan mélyen a kínai kultúrában, mint sokan hiszik. Ehelyett a jelenlegi formájában ismert iparág a múlt század folyamán történt célirányos fejlesztés, bővítés és népszerűsítés eredménye. Ma inkább kötődik a politikához és a profithoz, semmint az ősi kultúrához és hagyományokhoz. Chee szerint ez a felfedezés jelentős hatással van mind a fajok védelmére, mind a közegészségügyre, mert teret enged a „döntési lehetőségeknek és a változásnak”.

Chee a modern Kína kialakulásának az 1950-es évektől az 1980-as évekig tartó zűrzavaros időszakára összpontosít az állati eredetű szerekkel való orvoslás fejlődését vizsgálva. Ezek az évtizedek a Kínai Népköztársaság kezdeti éveit, Mao „nagy ugrását” és a kulturális forradalmat, s végül Teng Hsziao-ping reformjait foglalják magukba.

Míg az állati eredetű gyógyszereknek hosszú története van Kínában, Chee úgy találta, hogy a múltban közel sem használták őket olyan „megdöbbentő mennyiségben”, mint ma. A 16. századi *Materia Medica Compendium*-ban például körülbelül 400 állatot idéztek, míg ma több mint 2300-at sorolnak fel a gyógyszerkönyvekben.

Sok újonnan gyógyításra használt faj csak távoli kontinenseken él, például a jaguárok Dél- és Közép-Amerikában. Chee felfedezte, hogy az állatok hagyományos kínai orvoslásban történő felhasználása sem kizárólag kínai innováción alapul; a Szovjetunió, Észak-Korea, Japán és a nyugati világ elgondolásai, megközelítései és technológiái mind erősen befolyásolták az iparág fejlődését. Így bár az állati eredetű termékek még mindig „a hagyományok auráját hordozzák” magukon, valójában a legtöbb a nyereségorientált terjeszkedés terméke, írja Chee.

Az 1920-as években kezdődtek, és az iparosodott gazdaságot építő kommunista kormány első időszakába is folytatódott az – elsősorban Japán ihlette – erőfeszítések a hagyományos orvoslás felszámolására és annak tudományos alapú megközelítéssel való felváltására. Míg a kutatók elismerték, hogy néhány különösen hatékony kínai gyógynövényt érdemes megvizsgálni hatóanyagaik megtalálásához, az állati eredetű gyógymódokat „kezdetben alulértékelték és nem fejlesztette eléggé” az új rendszer, mivel gyógyszeripari ágazatának felépítésén dolgozott – írja Chee.

A hagyományos orvosok azonban felléptek az iparáguk fokozatos megszüntetésére irányuló törekvés ellen, és azzal érveltek, hogy praxisuk növényi, állati és ásványi összetevőinek szinergikus hatásai túl bonyolultak ahhoz, hogy egy laboratóriumban pontosan meghatározhatók legyenek. Az állami tulajdonú gyógyszergyártó szektor úgy döntött mindkét fél megnyugtatása érdekében, hogy a kínai és a nyugati orvoslásban képzett orvosoknak tanulniuk kell egymástól: miközben „tudományos alapúvá teszik” a kínai orvoslást, megújulási lehetőségeket keresnek a hagyományokban.

A „tanuljunk a Szovjetuniótól” szintén népszerű kifejezés volt az idő tájt Kínában. A Szovjetunió példáját követve Kína különösen érdekelt volt abban, hogy helyi alapanyagokból saját gyógyszereket hozzon létre, hogy önellátóvá váljon. A szovjetek érdeklődése az állati eredetű anyagokat felhasználó népi gyógyászat iránt és a Szovjetunióban gyógyászati célokból zajló szarvastenyésztés „hamarosan modern és tudományos bizonyítékokkal erősítette a kínai lelkesedést az állati eredetű szerek iránt” – írja Chee.

A „nagy ugrás” rohamos iparosodási fázisa alatt „mindenféle állatokat és növényeket gyűjtöttek be ebben az országos projektben” – folytatja Chee. Kína kiterjesztette a csúcscategóriás gyógyszerek, például a szarvasagancs, az orrszarvúszarv és a tigriscsont exportját, főként a kínai emigránsokat megcélózva. A szigorú kvóták teljesítése érdekében a hatóságok a „laboratóriumként működő gazdaságok” létrehozását támogatták a termelés növelése érdekében. Ezen gazdaságok vállalkozói arra is ösztönözték, hogy több felhasználási lehetőséget találjanak a meglévő állati eredetű anyagokat illetően, valamint hogy dolgozzanak ki további felhasználási módokat az új állati alkotórészekre és fajokra.

Miután egy gyógyászati célra szánt állat tenyésztése beindult, elkezdődött a nyomásgyakorlás vagy ösztönzés, hogy indokolt legyen valamennyi porcikájának felhasználása, függetlenül a korábbi hagyományoktól, amelyek gyakran eléggé megválogatták, hogy melyik állati rész használható gyógyszerként, és milyen célra” – írja Chee. Gombamód szaporodtak a gyógyászati farmok egy sereg további faj, például gekkók, futrinkák, skorpiók, kigyók és csikóhalak tenyésztéséhez.

Továbbá úgy kezdték tálalni a vadgazdálkodást, mint nyereséget a természetvédelem számára, mert állítólag megkímélte a vadon élő állatokat a le vadászásuktól. Valójában általában az ellenkező hatást fejtette ki, mivel élénkítette a piacot, és a vadászokra támaszkodott a farm állományának kipótolásában – jegyzi meg Chee. Noha a szerző nem mélyed el abban, hogy milyen hatással volt ez az állatpopulációra Kína határain belül és kívül, sok forrás ma azt állítja, hogy a hagyományos orvoslás iránti kereslet csaknem kiirtotta az ország erdőiből a tigriseket, tobozkákat és más, igen keresett fajokat.

A kulturális forradalom alatti tisztogatások és megpróbáltatások idején a bevételek növelése érdekében növelték az olyan luxusgyógyszerek kivitelét, mint például az orrszarvúszarv, belföldön viszont az orvosi ellátás és a felszerelések súlyos hiánya miatt az olcsóbb, egyszerűbb állatokból származó „csodaszerek” kerültek előtérbe.

A csirkevér-terápia – „csirkevér közvetlen befeccskendezése (élő csirkékből) az emberi testbe” – jól jellemezte ezt az időszakot, írja Chee. A kezelést kidolgozó orvos azt állította, hogy a

csirkevér-terápia több mint száz betegséget képes meggyógyítani, és az egész országban nagy hírvetés vette körül, „a gazdaságos, alulról jövő innovációk jelképévé” és „a »vörös orvostudomány« igazi kifejeződésévé vált” – írja Chee.

Ennek gyakorlatát 1968-ban kezdték megszüntetni, amikor olyan hírek láttak napvilágot, hogy emberek haltak meg, miután csirkevért injekcióztak beléjük. Hamarosan azonban hasonló gyógymódok léptek a helyükre, beleértve azokat is, amelyek liba- vagy kacsavért, gyíktojást vagy varangyfejeket használtak fel. Ezeket az új gyógymódokat varázserejű kúraként értékesítették súlyos és egyébként gyógyíthatatlan betegségek, köztük a rák ellen –, „ez a varázserejű jelző ma már számos állati eredetű gyógyszer forgalmazásakor általánossá vált” – írja Chee.

Miután Deng Xiaoping 1978-ban hatalomra került, a vadon élő állatok tenyésztése és az állati eredetű szerekkel való orvoslás „még népszerűbbé vált a tenyésztők gazdagítását célzó hivatalos politika részeként” – folytatja Chee. A kormány által támogatott medveepe-ipar – amelyekhez eredetileg az észak-koreai létesítmények adták az ötletet, és napjainkban is virágzik – az egyik fő vívmánynak tekinthető ebben az időszakban, akárcsak a tigrisfarmok elszaporodása.

A szakpolitikai változásoknak jelentős következményei voltak a kínai orvoslás szabályozására, valamint a fogyasztókra és a környezetre gyakorolt hatására is. Az erdészeti minisztérium „döntési jogkörrel lett felruházva a gyógyászati célra használható vadállatok ügyében”, írja Chee, és lényegében kitermelési helyként kezelték Kína erdőit. Eközben az egészségügyi minisztérium csak a szabadalmaztatott gyógyszerek felett gyakorolt teljes hatósági ellenőrzést, így az állati eredetű gyógyszereket forgalmazó vállalatok megkerülhették az egészségügyi vagy hatékonysági előírásokat, és extravagáns, kétségbevonhatatlan dolgokat állíthattak termékeik gyógyhatásáról.

A kínai orvoslás az elmúlt három évtizedben az egész világon elterjedt, és az állati eredetű termékek „továbbra is a központban vannak, az egyre több probléma ellenére is” – írja Chee. Az iparág a nemzetközi média keresztüztüében van, mivel szerepet játszik a biodiverzitás csökkenésében, és Kínában rendszeresek az összecsapások az állati

eredetű gyógyszerek támogatói és azok között, akik a vadvilág és a megóvás értékeit tartják szem előtt. „Sok középosztálybeli kínai, akár a szárazföldi Kínában, akár a diaszpórában, továbbá a kínai orvoslás területén belül is, az élvonalban harcol, hogy megmentse a veszélyeztetett fajokat az orvvadászoktól és a fogyasztóktól” – mutat rá Chee.

A *Mao's Bestiary* a covid-19 járvány közepette került sajtó alá; Chee a bevezetőben azt írja, hogy a covid-19 megjelenése és a vadon élő állatok közötti valószínű kapcsolat alapvető módon változtatja meg a vitát azáltal, hogy a vadvilág gyógyászati célú felhasználását globális közegészségügyi kérdéssé teszi.

Mindazonáltal a zoonózisos – állatról emberre terjedő – betegségek képviselte tagadhatatlan fenyegetések ellenére az állati eredetű hagyományos orvoslás továbbra is „rendkívül jövedelmező, és így politikailag befolyásos” erő marad

Kínában – folytatja a szerző. Bizonyítékként a kínai hatóságok nemcsak hogy nem tiltották be az állati eredetű gyógyszereket a járvány idején, hanem ténylegesen népszerűsítették a medvepét tartalmazó készítményeket a covid-19 kezelésére.

Ami pedig az iparág jövőjének alakulását illeti, a vadon élő állatokra és az emberekre leselkedő veszélyek mérséklése érdekében Chee nem a tisztviselőkre, hanem a kínai fogyasztókra néz várakozással, akik dönthetnek úgy, hogy bojkotálják az állati eredetű gyógyszereket. Ez több lehet pusztá vágýáalomnál, mivel Kínában nagy és egyre terebélyesedő állatjóléti mozgalom van. „Lényeges kérdés marad, hogy újragondolják-e a kínai orvoslás gyógyszerterét olyan gyakorlathként, amely kevésbé függvénye a – veszélyeztetett vagy egyéb – állatoknak” – zárja gondolatait a szerző.

(*Asian Review of Books*)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

Biernaczky Szilárd kandidátus, ny. egy. docens, néprajzkutató, afrikanista, Erd

Budavári Takács Ildikó PhD, egyetemi docens, ELTE, Budapest

Erős Vilmos, habilitált egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet

Farkas Attila PhD, filozófus, a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem adjunktusa, az MMA-MMKI tudományos munkatársa, Budapest

Gombos László zenetörténész, tanár, BTK Zenetudományi Intézet, Budapest

Győri Szabó Róbert egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, Győr

Juhász Tímea PhD, senior kutató, Budapesti Gazdaságtudományi Egyetem

Kapronczay Károly történész, egyetemi tanár, az MTA doktora, Budapest

Kiss Eszter Veronika zenetörténész, Szentendre
Kiss Károly közgazdász, társadalomkutató, kandidátus, ny. egy. docens, Budapest

Korényi Róbert PhD, egyetemi docens, ELTE, Budapest

Kővágó Zsuzsa tánc-történész, a Magyar Táncművészeti Egyetem címzetes docense, Budapest

Péter Szitás PhD, egyetemi adjunktus Selye János Egyetem (Szlovákia)

Pokol Béla, az ELTE ÁJK professor emeritusa, Budapest

Poór József DSc, egyetemi tanár, Selye János Egyetem (Szlovákia); SZIE GTK, Gödöllő

Radka Lankašová PhD-hallgató, Prágai Közgazdaságtudományi Egyetem, Cseh Köztársaság

Šeben Zoltán PhD, egyetemi adjunktus, tanszékvezető, Selye János Egyetem (Szlovákia)

Szabó Katalin PhD, egyetemi adjunktus, SZIE GTK, Gödöllő

Dr. Szilágyi András mediátor, elnök, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara Mediációs és Jogi Koordinációs Osztály
Véres Szabolcs történész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténeti Tanszékének hallgatója, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Pokol Béla: Platformtársadalom, adatosodás és a metrikusság dilemmái 1

SZÁZADOK

Győri Szabó Róbert: Katalónia a Franco-diktatúra második, puhuló időszakában (1959–1975) 14

Veres Szabolcs: Hogyan kezdődött a Kárpátok ukrán mítosza? 34

Erős Vilmos: Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán 39

MŰHELY

Biernaczký Szilárd: Egy prózaíró megmerül a hagyományok tengerében (avagy Kodolányi János regényírói művészetének világfolklor forrásai) 47

Poór József – Juhász Tímea – Radka Lankašová – Szabó Katalin – Budavári Takács Ildikó – Šeben Zoltán – Korényi Róbert – Szilágyi András – Péter Sztás: A mediációval történő szervezeti konfliktuskezelés Közép-Európában (egy empirikus kutatás tükrében) 58

Az idő küszöbén – A magyar balett története

Farkas Attila: A tánc filozófiája 71

Kiss Eszter Veronika: A néptánc és a kortárs táncművészet találkozása a *Kőműves Kelemen* rockballadában 78

Kővágó Zsuzsa: Megkésett találkozás. Milloss Aurél (1906, Ozora – 1988, Róma). 84

Gombos László: A balett szerepe Hubay Jenő színpadi műveiben 88

NAPLÓ

Kiss Károly: Huszonöt tudós a mesterséges intelligenciáról 100

Kapronczay Károly: A Munkásórség három évtizede 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Lila Thulin: Mi állt a viharos húszas évek hátterében? (Valószínűleg) nem egy világvjárvány vége (115) *Jack Ewing*: Villamosított autópályák. Németország már teszteli az elképzelést (121) *Martin Helg*: Azért élünk, hogy dolgozzunk? (124) *Rachel Love Nuwer*: Liz PY Chee: *Mao's Bestiary: Medicinal Animals and Modern China* (Mao bestiáriuma: Gyógyító állatok és a modern Kína, Duke University Press, 2021, 288 oldal) című könyvének recenziója (125)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (46, 83, 87, 99)

Cikkpályázati felhívás doktoranduszok számára

A fiatal kutatók jelentik a jövő ígérését a tudományban és a tudománykommunikációt frissítő munkában. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat (TIT) és a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) ezért ismeretterjesztő cikkpályázatot hirdet a doktori tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak. A pályázat célja, hogy a doktoranduszok saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) *Élet és Tudomány* kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10-12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4-6 színes kép vagy ábra, grafikon, illusztráció is csatolandó.
- 2.) *Természet Világa* kategória: a pályázók ebben a kategóriában a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15-18 ezer n (szóközökkel), amihez 5-7 színes illusztráció vagy magyarázó ábra is csatolandó.
- 3.) *Valóság* kategória: a pályázók ebben a kategóriában a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35-40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött, egyszerűs cikkel lehet.

A pályaművek elkészítésének segítése érdekében a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat online pályázati felkészítő tájékoztatót tart *2021. október 7-én 14 órától*, amelyre jelentkezni a titlap@titnet.hu e-mail-címen lehet (a tárgymezőben kérjük feltüntetni: *TIT-DOSZ pályázati tájékoztató*).

A pályaműveket a www.termvil.hu oldalon található pályázati felületre kell feltölteni. A pályázat feltétele az ott található Pályázói adatlap hiánytalan kitöltése.

A pályázatok beérkezési határideje: *2021. november 8.*

A pályaműveket a három lap szerkesztősége, a TIT, valamint a DOSZ által felkért zsűri bírálja el. Mindhárom kategória első három helyezettje pénzdíjazásban részesül a Magyar Tudomány Ünnepe rendezvénysorozat keretében szervezendő díjátadó minikonferencián.

A szerkesztőségek a díjazott és a díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – ellenszolgáltatás nélkül megjelentetik. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

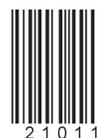
Szerkesztőség

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 870 Ft • Előfizetéssel: 785 Ft

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

nka
Nemzeti Kulturális Alap

9 770324 722322 2 1011